

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

3 ♦ 2010

Заснований у жовтні 2001 р.
Виходить раз на три місяці

Редакційна колегія

Головний редактор
Заступники головного редактора

Відповідальний секретар

Петро БІЛОУСЕНКО
Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Ніна ГУЙВАНЮК
Василь ГРЕЩУК
Андрій ДАНИЛЕНКО
Анатолій ЗАГНІТКО
Володимир КАЛАШНИК
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Василь НІМЧУК
Іван ВИХОВАНЕЦЬ
Павло ГРИЦЕНКО
Олександр ЗАДОРОЖНИЙ

Ніна КЛИМЕНКО
Василь ЛУЧИК
Віктор МОЙСІЄНКО
Леся СТАВИЦЬКА
Микола СТЕПАНЕНКО
Орест ТКАЧЕНКО
Павло ЧУЧКА
Микола ШТЕЦЬ

Засновники

**Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України**

**Видавець
Інститут Української мови НАН України**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р.
(серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

 Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4

E-mail: iun@gilan.uar.net

 279-02-96, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу,
можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування Марії Сулими

Комп'ютерне верстання Наталії Яременко

Здано до набору 17.07.2010. Підписано до друку 26.09.2010. Формат 70×108/16.
Папір офс. № 1. Гарн. Кудряшов. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,35.
Обл.-вид. арк. 13,19. Тираж 487 прим. Зам. 2808.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом “Академперіодика” НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 81–116.6

Іван Матвіяс (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИКИ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО І Ф. ГАРТНЕРА

У статті розглянуто особливості підручника з граматики української мови початку ХХ ст. С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, який, представляючи загальноукраїнську літературну мову, відображає передусім її тодішній західноукраїнський варіант.

Ключові слова: *утворення голосних і приголосних звуків, словотвірна і словозмінна форма, побудова і сполучення речень.*

На початку ХХ ст. продовжували функціонувати східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови, які виникли в ХІХ ст. «ГраMATика української (руської) мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера з'явилася друком 1893 р. і перевидавалася (четверте видання її вийшло у Львові 1928 р.). Вона представляла загальноукраїнську літературну мову з виразною орієнтацією на її західноукраїнський варіант, була підручником для тодішніх галицьких середніх шкіл.

Праця складається зі вступу («введення»), чотирьох розділів («частей») і додатків. У вступі автори розкривають зміст понять мова (у граматиці в значенні 'мова' вживається також слово *бесіда*), літературна («письменська») мова й говори, виділяють українську мову серед інших слов'янських, вказують на зв'язок української мови з церковнослов'янською, перераховують видатних східноукраїнських і західноукраїнських письменників.

Перший розділ граматики присвячений фонетиці. Характеризуються голосні («голосівки») і приголосні («шелестівки») щодо їх артикуляції, виділяються дзвінки («голосові») та глухі («безголосі») приголосні, звук [р] називається «дрожачим» або «тремким», зазначається, що звуки [г] і [ф] уживаються найчастіше в запозичених словах, розглядаються основні типи наголошення слів.

Описуючи звукові зміни в українській мові, автори пояснюють явища уподібнення, глибоко висвітлюють та ілюструють історичний процес м'якшення приголосних, вказують на особливості артикуляції приголосних у кінці слів («у визвуку») і на їх початку («у назвуку»).

Розглядається особливість артикуляції ненаголошених голосних, опущення і вставлявання голосних, описується вставлявання приголосних між двома голосними (роззів), характеризується протезування (нормативними вважаються безпротезні форми слів *огонь* і *огень, она, осмеро*).

На відміну від сучасних досліджень з фонетики [1: 54] автори серед голосних вирізняють два звуки переднього ряду високого підняття — [i̯], який пом'якшує попередній приголосний, та [i], що попередніх приголосних не пом'якшує. Так, на їх думку, звук [e] в новозакритих складах залежно від попереднього приголосного переходить то в [i̯] (*лід, сіль*), то в [i] (*мід, рік*); вказується, що голосний [i̯] походить з давнього **ѣ** (*цїна, сїно, тїло*).

Слід зазначити, що за тодішнім правописом, як і за сучасним, літерою **ї** позначаються також два звуки [ji̯].

У граматиці стверджується, що при переході [e] в [i] у словах типу *значіне, створіне* подвоєння приголосних зникло, хоч завважається, що в Східній Україні його вживають. Перераховуючи випадки, коли [o], [e] в новозакритих складах у [i] не переходять, автори нормативними вважають форми слова *воріг* і *ворог*.

Далі характеризується повноголосся в українській мові на тлі слов'янських мов, описуються наслідки переходу давніх носових голосних **ѡ, ѣ**, а також **ѣ, ѣ, ѣ, и** в сучасні звуки української мови, розглядається чергування голосних при словотворенні, аналізуються випадки перестановки звуків в історії окремих слів, указується на можливість заміни голосних під впливом голосних наступного складу типу *багатий (богатий), гарячий (горячий), манастир (монастир)*, обидва варіанти вважаються нормативними. Нормативними вважаються форми слів з початковим голосним [и] замість [i] у словах *игла, иньший, иноді*, а також форми слів *слеза, ведро, сільський, вчєра, грєміти*.

У другому розділі граматики розглянуто словотвір. Тут визначено частини мови (сполучники називаються «злучниками», а вигуки «окликами»; частки окремою частиною мови не вважаються, вони зараховані до прислівників); розглянуто споконвічно українські («питомі») і запозичені («чужі») слова. У словах виділено корені, основи, суфікси («наростки»), префікси («приростки») і закінчення. Терміном *пень* непослідовно називається то корінь, то основа слова. Суфікси і префікси описано за тематичним значенням відповідних слів.

Серед суфіксальних утворень як нормативні наводяться:

визволення і визволенє, вірування і віруванє, друкування і друкованє, життя і житє, писання і писанє, створіння і створіне; весілле і ве-

*сіле, камінне і каміне, піднебінне і піднебіне, читанне і читанє; безголо-
ве і безголове;*

*багницько і багнище, хлопчисько і хлопчище, огнисько, серденько і
сердейко, камененько, домонько, лісойко, городейко, воробчик, киевля-
нин, італіянець;*

*деревяний і деревляний, близший і близчий, красший і кращий, бо-
гатіший, багатійший і багатіщий, веселійший і веселіщий, добрійший
і добріщий, злійший і зліщий, менший, малійший і маліщий, маліський
'маленький', ліпший і лучший;*

*імити 'мати', наймити 'найняти', виставати — вистати 'вистача-
ти — вистачити', обіцяти і обіцати;*

*де і где, сюди і сюда, всюди і всюда, куди і куда, нікуди і нікуда,
тоді, тоди і тогди, оногди 'іноді', так і тако, як і яко, горі 'горою', долі,
долів 'додолу', домів 'додому', тогид 'торік', мість, намість 'замість'.*

Дієслова за будовою поділені на шість класів: безсуфіксні і з су-
фіксами **-ну, -ї, -и, -а, -ува**. Серед дієслів недоконаного виду автори
виділяють «протягові», що виражають протяжну дію (*везти, летіти*),
і «наворотіві», що передають повторювану дію (*возити, літати*), роз-
глядають різні типи «протягових» і «наворотових» дієслів і зв'язок
між ними.

У підрозділі «Зложене» розглядаються слова, що складаються з
двох коренів (*верболіз, листопад, хлібороб*), слова, першою складовою
частиною яких виступає заперечна частка («перечка») **не** (*нелюб, не-
слава, недочути*), а також прийменник (*безліч, відразу, наново*). У під-
ручнику розглядається суфіксація («наросткованне») і префіксація
(«приставкованне») дієслів і пов'язані з ними їх недоконаність і до-
конаність.

У підрозділі «Про значення слів» автори описують різні типи
омонімів і синонімів в українській мові.

Третій розділ граматики присвячений словозміні («відмінюван-
ню»). Усупереч сучасній граматиці відмінки позначаються і назива-
ються за порядковими числами (*перший — сьомий*), кличний відмінок
виступає і називається *п'ятим*. Поряд з одніною і множиною визна-
чається двоїна («двійня»). Граматичні роди називаються *мужеський,
женський і середний*.

Наведені давні зразки відмінювання іменників в однині, множині
і двоїні за шістьма типами основ, описані сучасні відмінкові парадиг-
ми за граматичними родами іменників з виділенням у них твердої і
м'якої груп («відмін»). Іменники за значенням поділені на імена влас-
ні, гатункові, збірні та імена матерій.

У дав. і місц. відм. одн. іменників чол. роду з твердим приголос-
ним основи визначається флексія **-ови** (*батькови, братови, сусідови;
при батькови, братови, сусідови*), іменників з м'яким приголосним
основи **-єви** (*учителеви, оленеви, добродієви; при учителеви, оленеви,
добродієви*). У наз. відм. мн. іменників чол. роду допускаються форми
з закінченням **-а** (*голоса, ліса, очерета, світа, акта, декрета, теста-*

мента). На думку авторів граматики, род. відм. мн. іменників *гість, кінь, гріш*, а також *свиня* закінчується на **-ий** (*гостий, коний, гроший, свиний*). Нормативними вважаються форми род. відм. мн. іменників жін. роду на **-ів** (*бабів, касарнів, люшнів, мушлів, паннів, стайнів, титлів, хатів*).

У граматиці іменники з м'яким кінцевим приголосним [р] у наз. відм. одн. типу *косарь*, а також форми місц. відм. одн. іменників чол. роду з м'яким приголосним основи на **-и** (*на кони, в огни, в шпитали*) і форми дав. та місц. відм. одн. іменників жін. роду з м'яким приголосним типу (*на*) *земли, (в) жмени* вважаються не нормативними. Запечується вживання діалектних форм типу *ковальом, на людьох*.

Сучасна третя відміна іменників у граматиці називається «шелестівковою». На думку авторів, у род., дав. і місц. відм. одн. і наз., знах. і кличн. відм. мн. відповідні іменники мають закінчення **-и** (*части, крові, любові*), в орудн. відм. одн. **-ию** і **-ю** (*частію, смертію* і *частію, смертію*), іменники *кров* і *любов* в оруд. відм. одн. виступають у формах *кровю, любовю* і *кровію, любовію*, іменник *сіль* — *сілью* і *сіллю*, іменник *ніч* — *нічю*. Іменник *любов* у граматиці має паралельну форму *люба*. У род. відм. мн. іменники цієї відміни закінчуються на **-ий** (*частий, смертний*) та на **-ів** (*ночів, річів, повістів*). Нормативними вважаються форми іменників *бруков* і *бруква, кроков* і *кроква, морков* і *морква, церков* і *церква*. Із закінченням **-и** в наз. відм. мн. виступають слова *річи, ночі, печі, подорожі*. Форми на **-і** (*річі, ночі, печі, подорожі*), а також форми род. відм. мн. на **-ей** (*коней, гостей, свиней, людей, грудей, гусей*) кваліфікуються як неправильні.

Для іменників середн. роду в дав. відм. одн. визначається форма на **-ови** (*дитяткові, лихові, містові*), у місц. відм. одн. іменника *лихо* — форма на **-і** (*в лісі*); вважаються нормативними паралельні форми наз. відм. *очі й очі, уші й уші, двері і двері*, род. відм. *очий, уший, дверий*, орудн. відм. *очима, ушима й очами, ушами*. У род. відм. мн. допускаються форми на **-ів** (*богацтвів, болотів, багнів, дивів, селів, письмів*). У наз. відм. одн. іменників середн. роду зберігається давня форма на **-е** (*волосе, ключе, поруче, піддаше*), хоч можливими вважаються також форми на **-а(-я)** (*життя, зілля, колосся, насіння, збіжжя, клочча, піддашиша*). У дав. і місц. відм. одн. іменників сучасної четвертої відміни визнаються форми на **-и** і на **-і** (*гусяти, поросяти, ягняти; імени, сімени, тімени і гусяті, поросяті, ягняті; імені, сімені, тімені*).

Автори граматики рекомендують відмінювати чужі прізвища: *Доде* — *Додета, Додетови; Беранже* — *Беранжера, Беранжерови; Манцоні* — *Манцонія, Манцонієви; Бокачіо* — *Бокачія, Бокачієви; Гете* — *Гетого, Гетому; Данте* — *Дантого або Данта*.

Прикметники в розгляданій праці за характером приголосних в основах поділяються на тверду і м'яку групи («відміни»), але зазначається, що прикметники на позначення місця і часу вживаються у двох відповідних формах — *верхній і верхній, спідний і спідній, горішний і горішній, долішний і долішний, домашній і домашній, вечірний і вечірній*,

теперішній і теперішній, послідний і послідній. У граматиці описуються зв'язки сучасних відмінкових форм прикметників з давніми.

Для особових займенників третьої особи чол. і середн. роду в род. і знах. відм. одн. визначаються форми *єго* і *його*, у дав. відм. *єму* і *йому*, жіночий рід особового займенника в род. і знах. відм. має форми *єї* і *її*, у дав. відм. — *їй*, *її* і *єї*. Зазначається, що поряд з формами *мене* і *мені*, *тебе* і *тобі*, *його*, *йому*, *їй* і *єї* зрідка в літературній мові вживаються давні скорочені форми *мя*, *ми*, *тя*, *ти*, *го*, *му*, *ї*. Стверджується, що після прийменників замість форм *єго*, *єму*, *єї*, *їй* уживаються форми *него* і *нього*, *нему* і *ньому*, *неї*, *ній*, зазначається, що в Східній Україні поряд із займенниковими формами *ним*, *ними*, *них* уживаються форми *їм*, *їми*, *їх*.

Присвійні займенники чол. і середн. роду в род. відм. одн. виступають у формах *мого*, *моєго* і *мойого*, *твого*, *твого* і *твойого*, *свого*, *своєго* і *свойого*; у дав. відм. одн. — *мому*, *моєму* і *мойому*, *твому*, *твоєму* і *твойому*, *свому*, *своєму* і *свойому*; займенники жін. роду в род. відм. одн. виражаються формами на зразок *моєї* і *мої*.

Означальний («неозначений») займенник *весь* чол. і середн. роду в род. відм. одн. виступає у формах *всього* і *всього*, у дав. відм. одн. — *всєму* і *всьому*, жін. роду — в род. відм. одн. — *всєї*, в орудн. відм. — *всєю*.

Нормативною вважається форма вказівного («вказового») займенника *тамтой*.

У підрозділі про числівники визначаються форми *один* і *оден*, відмінкові форми числівників *три*, *чотири* подаються з твердим [р] (*трох*, *тром*, *трома*, *чотирох*, *чотиром*, *чотирома* і *чотирма*), як рідкісні допускаються також форми з м'яким [р] (*трѣох*, *трѣом*). З приголосним [й] замість [д] подаються числівники *одинайцять* — *двайцять*, *кільканайцять*, *трийцять*, з м'яким приголосним [т] виступають числівники *пятьдесять*, *шістьдесять*, *сімдесять*, *вісімдесять*, *девятьдесять*, *кількадесять*, визначається числівникова форма *двіста*. Поряд з формою *девятьдесять* рекомендується вживати також *девяносто*, а поряд з формами *двох*, *двом* допускаються також *двоїх*, *двоїм*. Кількісні числівники в граматиці називаються «головними», числівники з прийменником **по** (*по одному*, *по двісті*) — «поділовими». Серед порядкових числівників рекомендуються форми *перший* і *первий*, *третий* і *третій*, *восьмий* і *осьмий*, *сотний* і *сотий*, *двосотний*, *трисотний*, *мільоновий*.

У підрозділі «Відмінювання дієслів» способи дієслів називаються термінами: «прямий» 'дійсний', «приказовий» 'наказовий', «можливий» 'умовний'; стан дієслів виражається термінами: «підметний» або «діяльний» 'активний', «предметний» або «страдальний» 'пасивний'; інфінітив називається «дієменником».

Наведено давні форми дієслів теперішнього й минулого часу, зокрема аориста, імперфекта й перфекта, вказано на їх стосунок до сучасних дієслівних форм, подано сучасні зразки відмінювання дієслів.

Форми дієслів минулого часу типу *читав, читала, читало* названо дієприкметниками. Як рівноправні наведено дієслівні форми *волю, воліє і волю, волить; пекти і печи, стригти і стричи*; від *дерти* — *деру і дру, дере і дре, деруть і друкть; гребти і гребсти, скубти і скубсти*. Визначаються паралельні форми дієслів майбутнього часу зразка *буду, будеш, будуть читати і му, меш, ме, муть читати*. Відзначаються вживані в мові художньої літератури говіркові форми дієслів типу *носю, ходю; робе і роби, говоре; вчуть*.

Атематичні дієслова мають паралельні форми *даси і даш, їси і їш, їж і їдж, їжмо і їджмо, їжте і їджте*. У зворотних формах дієслів частка **ся** вживається окремо. Автори граматики вказують на ненормативні діалектні форми дієслів типу *війти* або *уйти, хцу* 'хочу', *співат* 'співає', *бив* 'був', *будеме* 'будемо'.

У четвертому розділі граматики розглядається синтаксис. Тут теж уживається особлива термінологія: речення має також назву «гадка», член речення — додаток виражається терміном «предмет», прямий додаток — «власливий предмет», означення — «придаток прикметниковий», обставина — «придаток прислівниковий»; другорядні члени речення називаються «побічними», узгодження виражається терміном «згода», допоміжне дієслово — «злучник», пропуск слів в еліптичному реченні — «опуст», головне в складнопідрядному реченні — «надрядне», підрядне — «побічне», розповідне речення називається «висказовим».

У граматиці належну увагу приділено сполученню між реченнями, взаємозалежності між ними, утворенню складних речень. Зазначено, що речення сполучаються рівнорядно і підрядно, відповідно називаються «рівнорядними» і «підрядними». Рівнорядними можуть бути головні і «побічні» речення. Рівнорядні речення поєднуються відповідними сполучниками або сполучними словами. Зв'язок між ними може бути єднальним («злучним»), протиставним, причиновим, наслідковим, умовним, наміровим, припустовим, порівняльним і часовим. Серед рівнорядних речень виділено стягнені. Підрядні речення поділяються на підметові, присудкові, предметові ('додаткові'), прислівникові ('обставинні'), прикметникові ('означальні'). Серед прислівникових речень виділяються наслідкові, намірові, причинові, припустові ('допустові'), порівняльні, часові й умовні.

У граматиці описується вираження в реченні граматичного роду й числа. Оригінальним, як у сучасній академічній граматиці [2: 72-75], постає розгляд вираження категорії особи іменниками, займенниками й дієсловами. Широко характеризується синтаксична роль і значення відмінків у реченні. Нормативним вважається вислів на вираження родового відмінка партитативності («пайкового відмінка») типу *двайцять один волів*. Характеризуючи непрямі відмінки, автори наводять прийменники, з якими сполучаються відповідні форми іменників. Нормативними вважаються прийменники **к, ік, д, ід**, що сполучаються з іменниками в давальному відмінку. До нормативних зараховуються

також підрядні сполучники *заким, коби, нім*. Окремо розглядається синтаксична роль усіх частин мови. Закінчується розділ розглядом порядку слів у реченні. У граматиці твердження проілюстровані переважно змодельованими прикладами-реченнями авторів, інколи ілюстрації беруться з мови письменників, зокрема Т. Шевченка, але на їх авторство не вказується.

У додатку до граматики розглянуто тодішній західноукраїнський правопис — в основному за Є. Желехівським. Зазначено, що українська азбука походить від кирилиці (хоч Кирило створив глаголицю). На основі кирилиці було створено гражданку, якою послуговуються українці, росіяни й білоруси. Зазначено, що неприродним для української мови є написання без м'якого знака слів *світ, цвіт, сміх, свідок*. Указано на говіркове вираження м'якості приголосних, зокрема рекомендовано вживати форми слів *ніч*, а не *ніч, зелені*, а не *зелені*, а також *хлопець*, а не *хлопец, конець*, а не *кониць, стіл*, а не *стів, тяжко*, а не *тежко, ся*, а не *се, си, тіло*, а не *кіло*. У підрозділі про розділові знаки («припинанне») вживаються терміни *кропка* 'крапка', *питайник* 'знак питання', *окличник* 'знак оклику', *запинка* 'кома', *середник* 'крапка з комою', *павза* 'тире', *знаки наведення* 'лапки', *розділка* 'дефіс'.

Другий додаток присвячений віршуванню. Автори визначають поняття ритму, ритмічного наголосу в народних піснях і поезії. Для вираження ритму в піснях і віршах використовують музичні нотні знаки. Характеризують українські народні ритми, наводять зразки народних пісень з коломийковим, козачковим (шумковим), колядковим, щедрівковим, весільним, обжинковим, веснянковим, гаїлковим, купальним і думковим ритмами, характеризують та ілюструють ритміку народних дум. Окремо описують і порівнюють з народними піснями ритми в українській поезії. Розглядають метричні ритми в поезії — ямб, трохей, дактиль, анапест, ілюструючи відповідні ритми віршами І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Шашкевича, В. Пачовського, А. Метлинського, Я. Головацького, А. Могильницького, С. Воробкевича, Ю. Федьковича, І. Франка, О. Маковея, Б. Лепкого, В. Щурата, М. Старицького, П. Грабовського, В. Самійленка, С. Руданського, Б. Грінченка, О. Романової.

У третьому додаткові до граматики подається кириличний алфавіт з назвами літер і поясненням їх звукового вираження, наводиться зразок церковнослов'янського письма з переведенням його на сучасну графіку й перекладом на українську мову.

Отже, відмінностей між розгляданою і сучасною граматикою літературної мови відносно небагато. Наявні вони певною мірою в термінології та в порядку і способі викладу граматичного матеріалу.

ГраMATика С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, виконавши у свій час важливу педагогічну функцію, зіграла важливу роль у поєднанні західноукраїнського і східноукраїнського варіантів літературної мови в єдину загальноукраїнську літературну мову.

1. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. — К., 1969. — 436 с.
2. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969. — 584 с.

Ivan Matviyas (Kyiv)

THE PECULIARITIES OF GRAMMAR BY S. SMAL-STOTSKYI AND F. GARTNER.

The article focuses on the peculiarities of grammar of Ukrainian language in beginning XX century by S. Smal-Stotskyi and F. Gartner, which presenting common Ukrainian literary language, reflected first of all it's West-Ukrainian variant.

Key words: creating of vowels and consonants, word building and word changing form, construction and connection of sentences.

Мовна мозаїка

ЧИ БУВАЮТЬ СПРИЙНЯТНІ ЦІНИ?

Досить часто виробники промислових товарів запрошують усіх охочих на виставку-продаж товарів, обіцяючи «**сприйнятні** ціни та гарантовану якість товарів». Цікаво, а які це сприйнятні ціни? Тлумачні словники української мови такого слова не фіксують. Його придумали рекламодавці як відповідник до російського «*приемлемые*» (*цены*). В українській мові є двоє схожих за звучанням слів – *прийнятний* і *сприйнятливий*. *Прийнятний* – це той, який відповідає певним вимогам; якого можна прийняти, з яким можна погодитися (Словник української мови. — К.: Наук, думка, 1976. — Т. VII. — С. 629; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і голов, ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 933). Напр.: *Для Варшави Петро Конашевич був єдиним прийнятним командувачем* [козацького війська] (З. Тулуб); *До завдань космічної медицини входить також медико-біологічне забезпечення прийнятних умов перебування всередині космічного корабля* (З журналу); *Віктор Янукович запевняє, що Україна зуміє зберегти прийнятні стабільні ціни на газ та енергоносії* (З інтернетівського видання); *Недорогі санаторії Криму надають затишні номери і якісне обслуговування за прийнятними цінами* (З інтернетівського видання). Синонімами до *прийнятний* є: *підхожий, задовільний, терпимий, припустимий, стерпний, доступний, людський* (розм.), *божеський* (розм.) та ін.

Сприйнятливий – який легко сприймає що-небудь; доступний для сприймання; який легко піддається захворюванню (Словник української мови. — К.: Наук, думка, 1978. — Т. IX. — С. 598; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад, і голов, ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — С. 1181). Напр.: *Вчиться людина все життя, але не дарма в народі живе так багато приказок про свіжу пам'ять та сприйнятливий до науки розум змолоду* (І. Волошин); *Вони [слова Москва про зміцнення і збереження миру] сприйнятливі були для всіх: незалежно від кольору шкіри, соціального стану, політичних уподобань і віросповідання* (Н. Рибак); *Новонароджені надзвичайно сприйнятливі до грипу і вітряної віспи* (З журналу). Як його синоніми вживають слова: *схильний* (до чогось), *беручий, перейнятливий* (до наук), *ясний, дохідливий* (виклад).

Отже, правильним є таке рекламне оголошення: «**Прийнятні ціни та якість товарів гарантуємо!**» Ціни на щось можуть бути також **доступними, задовільними, терпимими, стерпними, людськими, божеськими**, але аж ніяк не сприйнятними. Пор.: **Доступні ціни на ліки гарантуватиме Меморандум між МОЗ та виробниками ліків** (Моя газета, 7.07.2010); **Попри задовільні ціни на м'ясопродукти, ціни на молокопродукти знову зростають** (З інтернетівського видання); **Закупівельні ціни на молоко селяни Здолбунівщини ділять на пристойні, терпимі, смішні й знущальні** (Нове життя, 11.01.2010); **..тепер можна за стерпну ціну придбати чудовий комплект так званої термобілизни...** (З інтернетівського видання); **А от на „Сенс» і „Жигулі» якраз божеська ціна – на тисячу-дві „зелених» дешевше від базарної** (Місто, 24.04.2009).

Лариса Колибаба (м. Київ)

УДК 811.161.2:81'371

Мирослава Баган (м. Київ)

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано особливості лексико-граматичного вираження заперечення в сучасній українській мові, встановлено його специфіку на тлі граматичного заперечення, виділено семантичні, морфологічні та функціональні різновиди лексем із заперечним значенням.

Ключові слова: *лексема, заперечення, заперечне значення, модально-заперечні слова.*

Утвердження функціонального підходу в мовознавстві посприяло залученню до аналізу всіх можливих способів реалізації того чи того значення. Зросла увага до лексичних виявів категорій із граматичною домікантою. Зокрема, це стосується категорії заперечення. Якщо раніше дослідники лише принагідно відзначали можливість лексично вираженого заперечення [7: 75], то сьогодні його кваліфікують як досить поширений і продуктивний спосіб негації [5: 3-4; 9: 11; 10: 114; 2: 575]. В українському мовознавстві ґрунтовно вивчені поки що заперечні займенники й прислівники, які мають словотвірно зумовлене значення заперечення і беруть участь у творенні заперечних речень [8], а також слова-речення, що в діалозі виступають еквівалентами заперечних висловлень [4; 6]. Комплексний аналіз усіх лексичних одиниць, що можуть експлікувати заперечення, залишається актуальним. Крім того, важливо з'ясувати функціональну специфіку лексико-граматичного заперечення, окреслити його межі в сучасній українській мові.

Об'єктом нашого дослідження є слова, що, не маючи граматичних показників заперечення, виражають його своєю семантикою. Лексеми, у яких заперечне значення передають префікси, кваліфікуємо як особливий вид згорненого граматичного заперечення (пор.:

нещирий ← *хтось не щирий*, *невмійко* ← *хтось чогось не вміє*) і в цій статті до уваги не беремо. Проте оскільки лексичні одиниці реалізують заперечення не ізольовано, а виступаючи певними граматичними компонентами речення, услід за І.Я.Харитоновою, вважаємо їх лексико-граматичними виразниками заперечення [10: 114].

Лексико-граматичні засоби негачії часто називають імпліцитними, мотивуючи це тим, що в них відсутні спеціалізовані форманти із заперечним значенням [5: 3; 9: 5]. Не можемо погодитися з таким суто формальним підходом, оскільки лексичні одиниці безпосередньо передають заперечне значення. Мовець не виводить його подумки, як імпліцитну інформацію, а чітко співвідносить певні лексеми з конкретним заперечним змістом, пор: *Людям **заборонено** курити і розмовляти* (Г. Тютюнник) → *Людям **не можна** курити й розмовляти; У нас є прекрасні вчені, фахівці з різних галузей знань, але чомусь прислухаються не до них, їхні постаті **відсутні** у головному дзеркалі нації* (Л. Костенко) → *Їхніх постатей **немає** в головному дзеркалі нації*. Чітка й послідовна співвіднесеність лексико-граматичного заперечення із граматичним незалежно від ситуації мовлення, на нашу думку, дає підстави вважати його експліцитним, проте специфічним способом вираження заперечення.

Передусім воно не є дискретним й універсальним, як граматичне. Адже лексичні одиниці передають здебільшого не суто заперечення, а заперечення конкретно чогось: заперечення наявності (*зникнути, відсутній, катма*), заперечення тотожності (*відрізнатися, інший, другий, по-новому*), заперечення реальності (*ефемерний, уявний*). Заперечення є лише частиною семантичної структури лексичних одиниць. Отже, з одного боку, лексичні ресурси заперечення спрощують спілкування, оскільки дають змогу комплексно передати певну інформацію із запереченням, з іншого боку, це заперечення функціонально обмежене рамками конкретної змістової структури.

Водночас одиниці лексичного рівня мови відкривають широкі можливості для відображення різних комунікативно-прагматичних особливостей заперечення. Зокрема, вони допомагають реалізувати його м'якше й менш категорично, ніж граматичні негатори, пор: *І тепер мені **байдуже** — є ти чи нема, здоровий чи хворий, у лікарні чи на смітнику* (С. Процюк) — *Тепер мене **не** цікавить — є ти чи нема; Я **втрапив** спокій* (Л. Дереш) — *Я став **неспокійний***. По-друге, поєднання заперечення з конотативними семами деяких лексем уможливорює формування досить експресивних модусів заперечення, за допомогою яких мовець разом із запереченням передає свої емоції чи реалізує певні прагматичні наміри, пор: *З чорнявим постояла б, а рудому — **зась*** (І. Не-чуй-Левицький) — *З чорнявим би постояла, а з рудим **не буду***; — *Узяв, наклеяв клеєм — і **баста!*** (М. Гримич) — *Узяв, наклеяв клеєм — і **більше нічого** робити **не потрібно***. Особливо сприяють модальному вираженню заперечення ті лексеми, заперечне значення яких є переносним, пор.: *липа* — заперечення справжності, *дірка, нуль* — заперечення наявності чогось, *каламуть, пільма* — заперечення зрозумілості, прозорості

чогось, кришка, гаплик, труба, дно — заперечення можливості виходу з ситуації. Напр.: *Враження таке, що того дзеркала взагалі нема. На його місці нуль. Дірка, заткана павутиною. Навіть не дефект головного дзеркала, а його відсутність* (Л. Костенко); *...третьій удар — усі кричать “у-ух!”, просто в риб’яче серце, вона ще трохи потрїпається й затихне, а я: все нітьма дно нуль гаплик нічичирк* (Ю. Андрухович). Отже, лексико-граматичні засоби заперечення порівняно з граматичними є семантично й функціонально специфічнішими, виразнішими.

Крім того, вони дають мовцеві змогу компактно й чітко висловити думку, не переобтяжуючи її великою кількістю негаторів, які здебільшого вже є в найближчому контексті, пор: *Порожні Вікторові очі не знають ні смутку, ні радощів. Вони відмежовані від добра чи зла. Вони ніякі* (С. Процюк); *Ти гадаєш, що мені бракує волі і я не можу бути відважним?* (М. Хвильовий). Спонтанне, емоційне мовлення засвідчує надзвичайно складні в семантичному плані висловлення, що побудовані на багатьох мисленневих актах заперечення. Запобігти громіздкості й однотипності мовлення в цьому випадку можна лише за допомогою використання різних морфологічних і лексичних засобів експлікації заперечення, пор.: *Бо ті тропи [психотропні ліки] більше руйнують, аніж лікують, розумієш ти це, Маріє, чи ні? Заборони йому їх вживати, тоді це, можливо, появиться невеликий шанс на одужання. Інакше — гаплик і кришка!* (С. Процюк). Наведений приклад відображає аж 6 заперечувальних операцій мовця (*Я не знаю, чи ти розумієш + Не давай синові вживати тропи + Тоді буде шанс одужати + Цей шанс не великий + Я в ньому не впевнений + Якщо ти так не зробиш + Син не вилікується*), проте вони зовсім не гнітять своєю кількістю, оскільки висловлені різними способами. Лексико-граматичні засоби забезпечують компактне й водночас різноманітне вираження заперечення в потоці мовлення.

За характером виконання заперечної функції лексичні одиниці неоднорідні. Їх поділяємо на 1) лексеми, що функціонують як вторинні заперечні предикати; 2) лексеми, що передають певний заперечний зміст; 3) модально-заперечні слова, що реалізують ставлення чи волевиявлення на основі заперечення.

Вторинними заперечними предикатами, услід за Н. Д. Арутюновою, називаємо лексеми, які здатні спростовувати істинність попередніх висловлень, “виступаючи відносно них метасудженнями або вторинними предикатами” [2: 575], пор.: *спростовувати, заперечувати, помилятися, вигадувати, брехати, брехня, вигадка, дурниці, нісенітниця* тощо. Функціонуючи як самостійні висловлення або як компоненти синтаксичних конструкцій, вони в будь-якому разі зорієнтовані на спростування раніше висловленої думки, пор: — *Конваліями пахне, — скрушино зітхнула сусідка по купе. — Помиляєтесь, — скупо зауважив Гугля. — То — “Біломорканал”* (Л. Бондарчук); — *Бо тільки той, хто відірвався від свого, такою біологічною ненавистю свого ж і ненавидить. — То Ви мені пробачте, але ви вже говорите дурниці, — запалювався*

Ховрашкевич (О. Черногуз); *Ти злякався („неправда! я ж не люблю її — і баста»)* дівочих почуттів і *чкурнув до гір. Ти займаєшся тілобудуванням, щоби втекти від себе („ахінея! тілобудування наближає до себе!»)*... *Ти не маєш друзів, бо у гонитві за культивуванням надлюдини утратив здатність любити тепло („дурниці! всілякі підліткові прив'язаності лише обтяжують»)*...(С. Процюк). Семантико-морфологічний діапазон лексем, які здатні виступати вторинними заперечними предикатами в сучасній українській мові, дуже широкий. Одні з них інтерпретують попереднє судження як свідому неправду (*брехня, брехати, наклеп, містифікація*), інші — як несвідому помилку (*омана, хибно, помилятися*), ще інші — як щось безглузде (*нісенітниця, дурня, маячня*)¹.

Другий різновид заперечної лексики становлять слова, що реалізують певний заперечний зміст у складі синтаксичних одиниць, пор.: **відмовлятися** — «не погоджуватися що-небудь робити» [НТСУМ I: 431], **байдикувати** — “нічого не робити, нічим не займатися”, **байдужий** — “який не звертає уваги на кого-, що-небудь, не виявляє зацікавлення” [НТСУМ I: 80]. Саме завдяки своєму лексичному значенню, яке ґрунтується на запереченні якоїсь ознаки, такі слова відображають частковий акт неґації в загальному значеннєвому комплексі висловлення, пор.: *...один Павло сидів, втупивши очі кудись за Ташань, байдужий до глузливого сміху* (Г. Тютюнник) → *Лише Павло сидів, дивився кудись за Ташань і не веселився; Два зайвих квітки для вас є* (В. Нестайко) → *Два квітки, які нам не потрібні, для вас є*. Заперечна функція таких лексичних одиниць увиразнюється, коли вони потрапляють у позицію реми, пор.: *Останнім часом Тодор Йонович рідко бував вдома. Після розвалу колгоспу і приватизації землі кликали його очолити селянську спілку, але він відмовився* (Г. Тарасюк); *Коментарі тут зайві* (С. Жадан); *Він відчиняє двері квартири — порожньо* (Люко Дашвар)

Найширше заперечення представлене в семантичній структурі дієслів. За характером позначуваної дії, особливостями поведінки її учасників виділяємо такі класи дієслів із заперечним значенням:

- Каузативні дієслова, що виражають свідомий (практичний чи мовленнєвий) вплив на об'єкт для позбавлення його певних можливостей або обмеження їх: *заборонити, перешкодити, заповігати, держати, позбавити, заблокувати, обмежити, ізолювати, гамувати, заважати, стримувати, приборкувати, притлумлювати, придушувати, угамовувати, усувати*.
- Дієслова відсутності, що охоплюють значення зникнення, неіснування, припинення, браку чогось: *бракувати, зникнути, вмерти, виїхати, пропасти, діватися, губитися, розчинитися, занепадати, минати, перестати, припинити, зруйнуватися, покинути, роз-*

¹ Функціональні параметри вторинних заперечних предикатів в українській мові докладно проаналізовано в окремій нашій публікації [3].

летітися, розпадатися, розлучитися (про шлюб), спинитися, стертися, спорожніти, стопоритися, угавати, утихати.

- Дієслова протидії: *опиратися, завадити, протестувати, суперечити, протистояти.*
- Дієслова на позначення поразки, невдачі: *програвати, зіпсувати, завалити (сесію), схибити, вилетіти (зі змагання).*
- Дієслова, що передають неправдиве витлумачення інформації: *помилятися, хибувати, обважувати, обмовляти, оббріхувати, фальшувати, дурити, плутати, приховувати, утаювати, містифікувати, підганяти, перекручувати, лицемірити, криводушити.*
- Дієслова, що виражають ігнорування, небажання, неприйняття: *ігнорувати, пропускати, ухилятися, уникати.*
- Дієслова, що вказують на неспроможність суб'єкта до чіткої, цілеспрямованої діяльності: *розгублюватися, збентежитися, торопіти, вагатися, ніяковіти, стовпіти, ціпеніти, підозрівати, сумніватися.*

Характерно, що ці групи дієслівної лексики із семантикою заперечення загалом збігаються з аналогічними групами дієслів у німецькій мові [5: 9], що свідчить про певну універсальність принципу формування значень за допомогою заперечення в різних мовах. Українська мова вирізняється з-поміж інших наявністю досить великої групи дієслів, що вказують на неспроможність суб'єкта до чіткої, цілеспрямованої діяльності.

У вираженні заперечення друге місце після дієслів посідають слова атрибутивної семантики. Зокрема, прикметники сучасної української мови спеціалізуються на запереченні:

- наявності певної ознаки (*босий, голий, порожній, пустий, сліпий*);
- буття, присутності (*мертвий, відсутній, пропавший, зниклий, загублий*);
- справжності, правдивості (*позірний, уявний, облудний, оманливий, лукавий, хибний, помилковий, удаваний, напускний, дутий* (перен.), *липовий* (перен.), *фіктивний*);
- вартості, значущості (*дешевий, злиденний, копійчаний, марний, даремний, другорядний*);
- схожості, типовості (*відмінний, різний, своєрідний, окремих, особливий, унікальний, екзотичний*);
- окремішності суб'єкта (*звичайний, однаковий, пересічний, посередній, типовий*).

Аналіз семантичної структури прикметників засвідчив високу продуктивність заперечення у формуванні атрибутивних значень. По-перше, впадає в око, що цю мисленеву операцію використовують для визначення прямо протилежних понять, пор.: *повний* “у якому немає вільного місця” [НТСУМ III: 468] і *порожній* «нічим не наповнений» [НТСУМ III: 588], *звичайний* «який нічим не виділяється» [НТСУМ

II: 128] і *особливий* «не такий, як інші, не схожий на інші» [НТСУМ II: 150]. Прийнято вважати, що носієм заперечення є семантично складніший член антонімічної пари [9: 11]. Використання заперечення в тлумаченні протилежних понять можна пояснити, по-перше, неабсолютною протилежністю антонімів, адже «антонім виникає не як просте заперечення семантичних ознак іншого слова» [1: 286]. По-друге, це свідчить про зручність застосування операції заперечення для диференціації ознак.

Характерно, що багатозначні прикметники, пряме значення яких ґрунтується на запереченні, виявляють тенденцію до використання його і в структурі своїх переносних значень, пор.: *вільний* «1. Ніким не гноблений, не поневолюваний... 3. Який не був у рабській, кріпосній і т.ін. залежності... 4. Який не терпить обмежень... 5. Який нічим не обмежується, якому ніхто, ніщо не заважає... 7. Не обмежений певними законами, постановами... 10. Такий, де немає тісноти... 11. Ніким, нічим не зайнятий, не заповнений... 12. Який не містить у собі чогось небажаного, непотрібного... 13. Не затиснутий, не закріплений у чомусь... 15. Який не передає свого руху іншим частинам механізму...» [НТСУМ I: 474-475].

Крім того, деякі прикметники, семантика яких містить заперечення, слугують твірною основою для нових лексичних одиниць, у складі яких вони набувають уже статусу морфологічних виразників заперечення. Наприклад, лексема *пустий*, що означає «нічим не заповнений» [НТСУМ III: 852], передає заперечне значення похідним *пустопаш* «незасіяна, необроблена земля», *пустослів'я* «беззмістовне розумування», *пустоцвіт* «цвіт, який не дає плодів» [НТСУМ III: 854]. До прикметників, що транспонують свої заперечні значення дериватам, належать також *кривий* (пор.: *криводушити*, *кривосвідчити*, *кривословити*, *кривотлумачення*, *кривоприсяга*), *тривкий* (пор.: *водотривкий*, *вогнетривкий*, *кислототривкий*), *чужий* (пор.: *чужовірець*, *чужорідний*, *чужомовний*, *чужосільський*), *різний* (пор.: *різноманітний*, *різномастий*, *різношерстий*, *різнохарактерний*), *голий* (пор.: *голослівний*, *голомозий*).

Значно вужче заперечення представлене в семантичній структурі українських прислівників. Деякі з них виражають ознаку дії через заперечення якоїсь іншої її особливості, пор.: *вробивку* «не підряд, не разом», *галасвіта* «невідомо куди», *наздогад* «без знання», *наосліп* «не бачачи», «без упевненості», *напризволяще* «без нагляду», *натще* «не ївши». Є також прислівники, які загалом заперечують певний спосіб дії, пор.: *інакше*, *по-іншому*, *по-новому*, *впоперек* (перен.), *наперекір*.

Заперечення можуть виражати й іменники. Передусім це віддієслівні або відприкметникові деривати, які зберігають заперечне значення від своїх твірних основ, пор.: *забуття*, *занепад*, *заборона*, *вагання*, *байдиккування*, *пропуск*, *перешкода*, *брак*, *розчарування*, *відсутність*, *порожнеча*, *тиша*, *таємниця* та ін. Подібно до твірних дієслів і прикметників, ці іменники чітко співвідносяться із заперечним судженням, пор:

*Більшість українців нудять світом... просто через **брак** життєвої сили (В. Кожелянко) ← Більшість українців нудять світом, бо їм **бракує [не вистачає]** життєвої сили; **Відсутність** такого батька й спонукає націю шукати легкої смерті... (В. Кожелянко) ← Нація шукає легкої смерті, бо **не має** такого батька.*

Досить велика група абстрактних іменників за допомогою заперечення вказує на несправжність, невідповідність певного стану речей або інформації про нього, пор.: *брехня, бутафорія, вигадка, ерзац, містифікація, міф, наклеп, омана, міраж, злуда, липа* (перен.). Попри іменникову форму такі лексеми мають оцінний, а отже, атрибутивний характер і дають змогу категоричніше схарактеризувати неправдивість повідомленого, пор.: *Ні, Рінкель там був, але оргії, голі жінки й тому подібна нісенітниця, — це просто **містифікація** бідного товариша Кестенбавма якимсь гумористом (В. Винниченко); *Ідилічне й безболісне нашарування культур є **міфом*** (Ю. Андрухович).*

Окрему нішу займають іменники, що заперечують наявність когось або чогось у певному просторі, пор.: *порожнеча, пуста, пустеля, пустир, порожняк*. Вони вживаються чи то у прямому, чи то і в переносному значеннях, указуючи на відсутність чи то конкретних речей, чи то людських сил, емоцій, можливостей, пор.: *Михайло змахнув пужалном, і коні побігли веселіше. Стелилася навколо мертва **порожнеча**, і тільки невеликий лісок із правої руки був як дивовижна галера (В. Шевчук); *В потилиці ломить, у шлункові, у грудях, у всій істоті тужна, важка **порожнеча*** (В. Винниченко).*

Специфічною є також підгрупа іменників, які на рівні своїх переносних лексичних значень спеціалізуються на запереченні можливості виходу із ситуації, сприятливого розвитку подій, пор.: *тупик, труба, кришка, фініш, фінал, гаплик, торба, крапка*. У реченні вони виконують формально-синтаксичну функцію предикативного члена речення і реалізують підсилене, емоційно марковане заперечення, пор.: *Гасити пожежу то тут, то там — це **тупик*** (Високий Замок, 21.10.2009); — ***Гаплик** мені — австрієць переміг! — закричав Пена і картинно впавав навznak* (Ю. Андрухович); *Рушниця в нього не така, як у всіх, а з біноклем і приближа. Як наведе на чоловіка, то вже, вважай, **кришка*** (Г. Тютюнник).

Широковживаним у реалізації заперечної семантики є іменник *нуль* Указуючи на повну відсутність певних ознак, він співвідноситься з поняттями «ніщо», «ніскільки», аж до повного заперечення наявності чи значущості чогось, пор.: *Але у Львові чогось подібного не траплялося? Ні, було радше симпатично, **нуль** агресії* (Ю. Андрухович); *Маленька людина — це **нуль**, це ніщо* (М. Гримич).

Характерно, що заперечення тієї самої ознаки досягають за допомогою лексем різного морфологічного оформлення, пор.: *порожній, порожнеча, порожніти, порожньо; таємний, таємниця, утайти, потайки; заборонити, заборонений, заборона, заборонено; хибний, хибувати, хіба, хибно; тихий, тиша, тихо, тишком-нишком*. Це означає,

що деякі семантичні структури на основі заперечення є особливо потрібними в людському спілкуванні.

Наявність великої кількості лексем із семою заперечення, збереження її в переносних значеннях слів, формування семантики слів різних частин мови на основі заперечення тієї самої ознаки, набуття деякими лексемами статусу морфологічних виразників заперечення, розвиток заперечних значень у лексем, що первісно не мали у своїй семантиці заперечення, внаслідок метонімізації та метафоризації, — усе це свідчить про продуктивність логічної операції заперечення в словесній інтерпретації докільця й розширення можливостей лексичного вираження заперечення в сучасній українській мові.

Третій функціональний різновид лексико-граматичних заперечних засобів становлять модально-заперечні слова, які репрезентують побудоване на запереченні ставлення або волевиявлення мовця. Зокрема, модальні частки *наче, неначе, мовби, немовби, начебто, ніби, нібито* та ін., передаючи невпевненість, актуалізують внутрішні заперечні судження *Я не певний. Це не точно*. Таку саму роль виконують модальні слова *може, можливо, здається, либонь, ймовірно, заледве чи*. Не випадково автори поряд з ними часто подають заперечні речення, що розшифровують заперечувальну функцію модальних компонентів. Напр.: *Дівчина (він **наче** бачив її колись, **може, це... може, Марія... він не знає... знову порожнеча**) постійно рухає губами, вона, **напевно**, щось каже йому, але звідки він **може** про це знати?* (С. Процюк). Російська дослідниця Л.І. Кислякова вважає, що модальні одиниці зі значенням сумнівності є показниками часткового заперечення [5: 12]. На нашу думку, акт заперечення, тобто перекреслення певної пропозиції або є, або немає, він не може бути частковим, однак специфіка аналізованих модальних компонентів полягає в тому, що вони репрезентують не комунікативне, а внутрішньо-рефлексивне заперечення мовця, за допомогою якого він означає свій стан, а не спростовує чиюсь думку.

На запереченні ґрунтується семантична структура вигуків прохібітивного характеру *Цить!, Стоп!, Годі!, Досить!, Баста!, Буде!* У мовленні вони послідовно реалізують спонукання щось не робити, пор.: Т а р а н. ***Досить!** Урвався терпець! Треба, хлопці, переходити в наступ!* (О. Коломієць); *Раз перекипіло серце — і **баста**. Навіщо вдруге ятрити?* (Г. Тютюнник); *З-під її опущених повік повільно витекли дві сльозини, а кінчики губ гірко здригнулись... — Ну, **годі!**... Ну, чого ти... Все буде добре, ось побачиш.* (Г. Гордасевич). Комунікативний акт заборони реалізують також дієслова на позначення припинення та відмежування, що у формі імператива набувають ознак інтер'єктива, пор.: — *Ну, ма, ну, **перестань**, — невдоволено перебила її Лідія* (Г. Гордасевич); ***Відстаньте, мені зараз ніколи!*** (Г. Гордасевич).

Отже, заперечення є обов'язковим компонентом семантичної структури багатьох лексичних одиниць різної частиномовної належності. Вони спеціалізуються на реалізації конкретного заперечного змісту в структурі синтаксичних одиниць. На відміну від граматич-

них засобів негачії лексико-граматичні позбавлені універсальності й дискретності, проте уможливають компактніше і водночас функціонально специфічніше вираження заперечного змісту, забезпечують мовлення від перевантаження його граматичними негаторами. Заперечне значення лексем увиразнюється тоді, коли вони потрапляють у позицію реми.

Лексичні ресурси української мови уможливають реалізацію різних функціональних видів заперечення. Одні виконують роль вторинних заперечних предикатів відносно цілих суджень, інші спеціалізуються на внутрішньореченневому запереченні наявності, можливості, схожості, справжності та інших важливих ознак диференціації об'єктів. Модально-заперечні одиниці репрезентують внутрішнє заперечення, за допомогою якого мовець передає свої відчуття або комунікативні настанови. Лексико-граматичне вираження заперечення є продуктивним різноплановим явищем, функціональні можливості якого помітно розширюються.

1. *Апресян Ю. Д.* Лексическая семантика. Синонимические средства языка. — М.: Наука, 1974. — 368 с.
2. *Арутюнова Н. Д.* Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 895 с.
3. *Баган М.П.* Семантична диференціація та функціональні вияви вторинних заперечних предикатів в українській мові // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М.Кочергана: Збірник наукових статей. — К.: Вид.центр КНЛУ, 2006. — С. 324–331.
4. *Дудик П. С.* Слова-речення Так, Ні та їх синоніми // Українська мова і література в школі. — 1972. — № 4. — С. 25–32.
5. *Кислякова Л.И.* Высказывания со скрытым отрицанием в немецком языке: Автореф. дис. ...канд. филол.наук: 10.02.04 / Калининск. гос. ун-т. — Калинин, 1981. — 16 с.
6. *Куц О.П.* Категорії ствердження і заперечення в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський національний ун-т. — Дніпропетровськ, 2002. — 16 с.
7. *Озаровский О. В.* Способы выражения согласия-несогласия в современном русском языке // Русский язык в национальной школе. — 1974. — № 6. — С. 70–75.
8. *Озерова Н. Г.* Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. — К.: Наук. думка, 1978. — 118 с.
9. *Паславская А. И.* Эксплицитное и имплицитное отрицание в немецком языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.04 / Львовск. гос. ун-т им И. Франко. — Львов, 1990. — 21 с.
10. *Харитонова И. Я.* Вопросы взаимодействия лексики и грамматики. — К.: Вища школа, 1982. — 160 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

НТСУМ — Новий тлумачний словник української мови: У 4 тт.— К.: Аконті, 1999.

Myroslava Bahan (Kyiv)

FUNCTIONAL PARAMETERS OF LEXICAL-GRAMMATICAL EXPRESSION OF NEGATION IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

In article the features of lexical-grammatical expression of negation in modern Ukrainian language are analysed, its specificity against grammatical negation is established, semantic, morphological and functional versions of lexemes with negative meaning are allocated.

Key words: a lexeme, negation, negative meaning, modal-negative words.

УДК 811.161.2' 342.9

Іван Гальчук (м. Київ)

НАГОЛОС У ВИДАННІ ТВОРІВ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ЗА РЕДАКЦІЄЮ О. О. ПОТЕБНІ НА ТЛІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ АКЦЕНТОЛОГІЇ

Статтю присвячено дослідженню особливостей акцентування О.О. Потебнею питою української та іношомовної лексики, зокрема тюркізмів, у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка порівняно з наголошуванням в інших тогочасних виданнях та українських стародруках, а також сучасним літературним наголосом. Розглянуто історичні фактори, що впливали на становлення української акцентної системи та розвиток акцентології.

Ключові слова: *наголос, українська мова, іношомовні слова, тюркізми.*

У листі до Ватрослава Ягича від 27. 04. 1887 р. Олександр Потебня розповідає колезі про свою наукову роботу, ділиться планами на майбутнє і, зокрема, зазначає: *Тепер редагую Малоросійські повісті Квітки, твори якого, що стали рідкістю, по-моєму, мають першорядне значення для вивчення малоросійської мови й колишнього побуту. Особливість і, для редактора, трудність цього видання, крім відновлення первинного тексту, зіпсованого П.О. Кулішем, полягає в тому, що я ставлю два наголоси: '(по-старовинному оксію) на членах речення, які синтаксично підпорядковують, і ` варію на членах підлеглих, напр.: „не займи — менє, мій батеньку, не займєть тебе лихя́ година”.*

Власне, тут двох наголосів мало, але боюсь, що й при них видання буде не дуже справним (надруковано 15 аркушів). Зрозуміло, що малоруська мова в заданому сенсі не відрізняється від інших, але де в чому відмінна [34: 89]¹.

---

¹ Цитування з листів Потебні перекладено з російської мови на українську. Перекладено також інші цитати з російської мови, починаючи з видань XIX ст.

У тому ж таки році виходить два томи прозових творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні [28]. Третій том побачив світ у 1889 р. [40], а четвертий — у 1890 р. [41]².

Стосовно критичної оцінки О.О. Потебнею Кулішевого видання творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка (яке до того часу стало букіністичною рідкістю) відразу зазначимо, що загалом вона не була такою негативною, як у зацитованому листі. Справді, О.О. Потебня не поділяв окремих положень фонетичного правопису П.О. Куліша. Він також уважав недопустимим „олітературнення” мови українського класика, тим більше зміну фонетики і граматики прижиттєвих видань письменника. У П.О. Куліша як видавця, який працював над виробленням української літературної норми, стояло тоді завдання масштабніше, і саме цим були спричинені правописні зміни у його виданні. Крім того, це був час становлення українського правопису в умовах бездержав'я та численних заборон українського друкованого слова, і тодішні, можливо деколи гострі, суперечки навколо нього збагнути до кінця ми не зможемо. Так само й нинішні правописні дискусії набудуть у майбутньому багато в чому інших, ніж сьогодні, інтерпретацій. Насправді, О.О. Потебня високо оцінював науково-просвітницьку діяльність П.О. Куліша й дуже уважно ставився до особливостей його правопису. „Я думаю, що українські твори слід було б надрукувати за першим виданням з віднесенням різночитань і виправлень П. О. Куліша у виноску”, — пише О.О. Потебня в листі до І.І. Срезневського від 20 листопада 1878 р. [1: 174], але цей задум виявився нездійсненим. Що ж до оцінки значення творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка для української словесності, то обидва редактори були однодумцями. П.О. Куліш у передмові до двотомника відзначає: *Тим-то й знав Квітка всі звичаї народнього біту такъ добре, якъ ні одному́ пáну зъ новомоднёго до́му знáти не можна, тимъ вінъ писáвъ такою щірою народнёю мовою, náче й не чувъ зърóду íншої мови; тимъ вінъ и по-Москóвські писáвъ нескладно, що то бувъ ёму́ язик не рідний, а вь Москóвськихъ школахъ Квітку не ўчено* [25: 7].

Для порівняння редакторських правописних та акцентуаційних особливостей наведемо уривки з повісті „Маруся” у виданнях П.О. Куліша³ та О.О. Потебні: *Ча́сто ми́ні прихóдить на думку: чо́го б́ то чо́ловікові такъ дуже пристраца́тись на сёму́ сві́ті до чо́го-небу́дь, — не то, що́бъ до яко́ї вéщи, ато́ хоть би́ й до найми́лійшихъ люде́й: жі́нки, ді́точо́къ, щі́рихъ прия́телівъ и íншихъ. Пе́рше всёго́ подумáймо: чи ми жъ на сёму́ сві́ті ві́чні?*

² Третій та четвертий томи містять твори Г.Ф. Квітки-Основ'яненка російською мовою, і вони не акцентовані. Потебня не встиг закінчити редакційної роботи, зокрема, у його виданні відсутня драматургія письменника. Ще два томи творів вийшли пізніше вже за редакцією М. Ф. Сумцова і без послідовно проставлених наголосів.

³ П.О. Куліш проставляв наголос над і та є лише в тому випадку, коли цих літер у слові дві і більше. Щодо є це стосується й редакції О.О. Потебні.

Ти й не оглянеся, и не счуєся, якъ и оставсь самъ собі на світі; хоть и зъ людьмі, и поміжъ людѣй, та ба! усé тобі, або не такі приятелі, якіхъ поховавъ, або й зовсімъ чужі, та воно тобі все рівно, що блукáешъ у дримучому лісі! Ось стань приятелівъ згадувать... [39 I: 1].

Ча́сто мені прыходыть на думку: чо́го-бъ-то чоловікови так дуже прыстращáтысь на симъ світи до чо́го-небу́дь, не то щобъ до якої вѣщи, а то хочъ бы и до наймылїйшихъ людѣй: жі́нкы, диточо́к, щырыхъ прыятелей и дру́гихъ? Пѣрше усѣ́го подумаймо: чы мы-жъ на симъ світи ві́чни?

Ты и неогляды́ся и незчу́еся, якъ самъ собі на світи; хочъ и зъ людьмы и промѣжъ людѣй, та ба! Усé тобі або не такі прыятелі, якіхъ поховавъ, або и зовсімъ незві́сни; та воно тобі усé ровно́, що блукáешъ у дримучому лісі! Ось стань про прыятелівъ згадувать... [28 I: 29]

Зрозуміти систему наголосів, тобто місце оксії та варії, у О.О. Потєбні важко: вона не узгоджується ні з давньою фонетичною у стародруках, зокрема запропонованою у граматиках Лаврентієм Зизанієм і Мелетієм Смотрицьким⁴, ні з сучасними синтаксичними уявленнями про члени речення, які підпорядковують (головні) і підпорядковані (другорядні). Задум О.О. Потєбні щодо різних принципів акцентування слів у реченні виразніше сформульовано в листі до І.І. Срезневського від 3 травня 1879 р.: *До особенностей мови я ставився обережно. Из видання Куліша я зняв наголоси зі згаданою вище заміною, яка з о в н і ш н ь о [розрядка наша. – І. Г.] збігається з давнім звичаєм, а внутрішньо має за мету усунути фікцію, яка наявна в такому позначенні акцентуації, як „моя мама” або в рос. „мать моя”. Насправді – одне наголошення сильніше, інше слабше. Нового, звичайно, тут нічого немає. Десь можуть бути розбіжності й помилки з мого боку, як іноді помилявся і Куліш. Зроблені останнім „правки” мови і пропуски я усував. Виправлення іноді зазначав у виносках [1: 175].*

Уважаємо за доцільне висловити свою думку стосовно застосування О.О. Потєбнею як редактором двох наголосів. Якщо у вокативі *моя ма́мо* наголос іменника справді сильніший, оскільки присвійний займенник тут не обов'язковий, то, наприклад, у номінативі *моя ма́ма* логічним наголосом можуть бути рівною мірою виділені обидва слова,

⁴ В українських стародруках уживано три типи наголосу, для кожного з яких був окремий знак: *оксія* (риска похилена справа наліво), що ставиться над наголошеним голосним усіх складів, зокрема й кінцевого, якщо він був закритим (*чело́мъ, двѣ́ръ*), *варія* (риска похилена зліва направо), яка ставиться над наголошеним голосним кінцевого відкритого складу (*твори́, зело́*), та *камбра* (у формі відкритого донизу півкруга). Вона може стояти над довгими, за тодішньою класифікацією, голосними (*и, ы, ѣ*) перед одиничним приголосним: 1) у передкінцевому складі, якщо наступний відкритий був з короткими *є* або *о* (*си́ло, твори́те*), але чисте, бо після наголошеного йдуть два приголосних; 2) у кінцевому складі, якщо наступний приголосний м'який (*сѣ́нь, руко́ть*), але *ви́ждь, чело́вѣ́къ*, а також у іменах родового множини для розмежування їх з формами однини з таким же буквеним складом (*чело́вѣ́къ, учени́къ*).

тобто у більшості випадків це справа, на наш погляд, суто авторська. Скажімо, навіть у вокативному сполученні слів з Малишкової поезії *рідна мати моя* важко було б, напевно, й самому авторові виділити сильнішим наголосом одне з трьох слів, зважаючи на ритмомелодику покладеного на музику вірша. Очевидно, запропонувавши різним носіям мови проставити два наголоси в тому ж тексті, навряд чи отримаємо ідентичний результат, напр.: *Згад́айте-лишень, бр́а́тця, якъ вамъ тогді́ булò, якъ вы зъ рòду вь пèрше поциловáлы ту дівчынóу, котрú вы щýро любы́лы!* [28 II: 110]; *Нациловáвшись, наговори́вшись, побожъв́ишись щé, що будúть щýро любы́тыся до смёрты, пишлы́ по своймъ мисы́ямъ: копытáнь до солдáтивъ, а Оксáна пò-воду...*[28 II: 111]. Для ознайомлення іншомовного читача з українською акцентуаційною та інтонаційною специфікою такий підхід, можливо, і виправданий. Однак у текстах, орієнтованих на українського читача, подібне розрізнення сили наголошення прийнятне, на нашу думку, лише з авторської подачі. Велика редакторська робота О.О. Потєбні над висвітленням силової характеристики наголосу різних слів у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка не стала зразком для наслідування, не вплинула на розвиток української акцентології, але є яскравим штрихом до мовознавчого портрета видатного вченого і свідчить про його ставлення до рідної мови та усвідомлення власної участі в її поширенні й пропаганді. Нас наразі більше цікавлять особливості редакторського акцентування О.О. Потєбнею творів порівняно з Кулішевици наголосами та сучасним наголошуванням, адже незалежно, який значок проставлений у словах, він відповідає українському словесному динамічному наголосові.

На жаль, ми не маємо змоги порівняти редакторську акцентуацію слів з авторською, оскільки в рукописах та друкованих прижиттєвих виданнях Г.Ф. Квітки-Основ'яненка тексти не були акцентовані. Наголос подекуди проставлено, але дуже рідко й безсистемно. Так, у харківському виданні повістей письменника наголосом позначені окремі слова, які переважно мають у російській мові відмінну акцентуацію або, очевидно, характеризувалися в українській мові варіантним наголосом, а також зовсім зрідка подано логічний наголос, пор.: *Бачъ, яки бойки дивчата зъ города понаходылы* [30: 94] — *Бачъ, яки бóйки дівчáта зъ гòрода понаходили!* [39 I: 15] — *Бáчъ, яки бòйки дивчáта зъ гòрода понаходылы* [28 I: 39]; *колы хто кòтру любыть* [30: 95] — *колі́ хто котóру любить* [39 I: 15] — *колы́ хто кòтру любыть* [28 I: 40]; *намъ до тыеи далéко* [30: 95] — *намъ до то́ї далéко* [39 I: 15] — *намъ до тыéи далéко* [28 I: 40]; *та нá-зырцемъ за Васылемъ поглядá* [30: 97] — *та нáзирцемъ за Василéмъ поглядáе* [39 I: 16] — *та нáзырцемъ за Васылéмъ поглядá* [28 I: 41]; *такъ було попéреду усе робыла* [30: 97] — *такъ булò попéреду все робила* [39 I: 17] — *тáкъ-було попéреду усé робыла* [29 I: 41]; *Доню! запрычастымó тебе!* [30: 264] — *Доню! запричастимó тебе!* [39 I: 96] — *Доню! запрычастымó тебе!* [28 I: 97]. Те саме стосується московського

видання, що було продовженням харківського, пор.: *Вербу побрала, святкы видгулялы [...] а дощыку никто й крѣпелынкы не бачывѣ. Не що робыты?* [29: 13].

Отже, суттєвих відмінностей між акцентуванням слів у трьох виданнях немає. Наголосовий різнобій в окремих слова типу *кóтру* – *котóру* спричинений фонологічними особливостями, що обмежують акцентуаційний вибір. Однак при порівнянні наголошення у двох послідовно акцентованих текстах за редакціями О.О. Потебні та П.О. Куліша, що дає змогу залучити значно ширший матеріал, виявляємо деякі суттєві розбіжності. Це закономірно, адже нормативного українського наголосу в середині ХІХ ст. не існувало, а редактори були носіями різних діалектів: О.О. Потебня, як і Г.Ф. Квітка-Оснóв'яненко, – слобожанського говору південно-східного наріччя, П.О. Куліш – східнополіського говору північного наріччя. Коротко зупинімося над сутністю цих розбіжностей.

Насамперед розглянемо відмінності наголосу в поданих вище уривках з повісті „Маруся”. Різниця в наголошенні прислівникового сполучення (*тобі́*) *все рівно* у П.О. Куліша та (*тоби́*) *усѣ ровно́* в О.О. Потебні, яке в реченні виступає частиною складеного присудка, є показовою для сучасних української та російської мов. В обох мовах це сполучення не зазнало морфологічного зрощення, оскільки повна адвербіалізація займенника з прислівником (як і займенника з числівником: *все одно́*) для них не властива. Однак і застосування в цих мовах фонетично та морфологічно ідентичного словосполучення в одному випадку як еквівалента слова: укр. (*мені*) *все рівно* „однаково, без різниці” з функцією синтаксично неподільного члена речення, а в іншому як вільного: укр. (*кругом*) *все рівно* „плоска, рівна місцевість”, (*розподілено*) *все рівно* „порівно”, (*розкидано*) *все рівно* „укрито рівним шаром”, коли в реченні його компоненти є різними синтаксичними членами, зокрема підметом і присудком, також не характерне. За нашими спостереженнями, якщо це словосполучення виступає одним членом речення, перший компонент в усному мовленні не виділяють наголосом, вимовляючи його нероздільно з другим. На письмі ж буває важче визначити синтаксичну роль цієї сполуки, пор.: *П'яному гори немає – усе рівно* (Номис); *Зробіть так, щоб усе рівно було, як на долоні, щоб однакова рослина вкрила вам землю, – і пропаде її краса* (Панас Мирний); *Якого пальця не вріж, то всі рівно болить* (Номис); *Не спортеся, не відмагайтесь, всі рівно її не вернете, а жалю наробите* (Марко Вовчок); *Нащо [мінати ім'я]? Не все рівно перед Богом* (Панас Мирний); – *Якщо тебе легко поранено, все рівно ведеш вогонь. Зрозуміє?* (О. Гончар); *..правди все рівно не спіймаєш* (Григорій Тютюнник)⁵. У російській мові лексикалізація прислівникової сполуки відбулася, зокрема, й за допомогою наголосу: *все равно́*. На наш погляд, цією ж

---

⁵ Ілюстрації подано з лексичної картотеки Інституту української мови НАН України.

потребою спричинений наголос в О.О. Потебні. Мабуть, до такого наголосу редактора спонукала ще й ужита письменником форма слова *ровно* з етимологічним *о*. У сучасній лексикології словосполучення *все одно* (*рівно*) зі значеннями 1) „однаково, немає різниці”; 2) „за будь-яких умов”; „у будь-якому випадку” розглядаються як фразеологізми [54: 130] або як еквіваленти слова: *все (усе) одно* (застар. *рівно*)¹ прислівник і *все (усе) одно* (застар. *рівно*)² частка [27: 42]. В орфографічних словниках так подавати дві граматично різні сполуки не можна. У них послідовно ще від Правописного словника Г. Голоскевича фіксують сполуку „*все одно*, присл.” [13: 67], правда, вже без морфологічної паспортизації, як у цій праці, уникаючи ще суперечливішої *все рівно*. Посилання при цьому на віджилість чи штучність сполуки *все рівно* в українській мові, попри нехтування нею словникарями, починаючи з кінця ХІХ ст., на наш погляд, не коректні.

Різномісним наголосом характеризуються також форми родового множини іменника *приятель*: нова в П.О. Куліша (*приятелів*) та історична в О.О. Потебні (*приятелей*). Очевидно, саме закінчення є причиною різного наголошення, адже надалі при однаковому флексійному оформленні наголос збігається, пор.: *приятелі*, *приятелів* (П.О. Куліш) і *приятелі*, *приятелів* (О.О. Потебня). Цікаве інше. Крім аналізованих, нам не траплялися джерела, де б у множині фіксувалося перенесення наголосу на флексію (в однині наголос у двох виданнях кореневий, що засвідчує *приятелей* у О.О. Потебні та кл. відм. *приятелю* в П.О. Куліша [39 II: 171, 173]), пор.: *пріятель* [60: 52 зв.; 48: 50]⁶, род. *пріятеля* [14: 182 зв.; 46: 68], дав. *пріятелеви* [45: 283], с *пріятелем* [48: 40], *приятелем* [45: 1039], в *пріятелю* [14: 103 зв.]; *приятель* [19 II: 765], *приятель*, род. *приятеля* [69: 233] і *пріятель* [18: 102², 113², 152 зв.²], *пріятель* [14: 180], *от пріятеля* [18: 94²], *от пріятеля* [14: 180], *приятеля* — род. [45: 1026], дав. *пріятелеви* [17: 102], кл. *пріятелю* [17: 81 зв.]; *приятель*, род. *приятеля* [53 III: 455; 13: 323; 36 II: 351]; мн.: *приятелі* [45: 46], *пріятелѣ* [45: 181], род. — зн. *пріятелей* [65: 43/2 зв.; 45: 216, 808, 868, 1111], *пріятеліов* [14: 211], дав. *пріятелюм* [60: 75 зв.], *пріятелем* [10: 209], *за ... пріятелѣ* [24: 148], ор. *приятелями* [14: 176, 211 зв.], кл. *о пріятелѣ* [24: 159] і род. *пріятелєв* [18: 42²], *пріятелєй* [18: 5 зв.², 324²], *пріятелєй* [46: 37], дав. *пріятелем* [18: 48²], з *пріятелми* [18: 155 зв., 107 зв.²], кл. *пріятелѣ* [18: 8 зв.²]; *приятелі*, род. *приятелів* [13: 323; 36 II: 351]. В.Г. Скляренко вважає, що первісною у цьому слові була префіксальна акцентуація, а вже на ґрунті української мови префіксальні іменники зазнали дії тенденції до переміщення наголосу на корінь [51: 501 — 633]. Дійсно,

⁶ При наведенні фактів із стародруків для спрощення орфографії *оу*, *ѣ* передаємо через *у*, *ѣ* — через *я*, *ѡ* — через *о*, *ѣ* через *е*, *ѣ* через *кз*, *кѣ*, *ѣ* випускаємо, титли розкриваємо, при іменниках від іменників пишемо окремо, написання великої літери узгоджуємо з чинним правописом. Ілюстрації з творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка з метою відображення правописних особливостей редакцій О.О. Потебні та П.О. Куліша подаємо без змін.

інакше важко пояснити зміну наголосу в слові *неприятель* у стародруках з кореня на префікс **не-**, а не префікс **-при-**, що впливає із логіки вирівнювання наголосу, крім того, префіксальний наголос характерний давнішим пам'яткам, пор.: *неприятель* [21: 34], *неприятель* [18: 31 зв.; 26: 25, 241], род. — зн. *неприятеля* [18: 66 зв., 109, 150], *неприятеля* [14: 29 зв., 208] і *неприятель* [48: 38], род. — зн. *неприятеля* [46: 41, 62]; *неприятель* [19 I: 521], *неприятель*, род *неприятеля* [53 II: 556], *неприятель*, род *неприятеля* [51: 575]; мн.: *неприятелѣ* [14: 73 зв., 85, 95], *неприятели* [45: 933], род. — зн. *неприятелей* [65: 40/2; 18: 60 зв., 70, 116, 119 зв., 160 зв.], *неприятелей* [14: 20 зв., 71 зв., 72 зв., 198] і *неприятелѣ* [14: 6, 34, 83 зв.], *неприятели* [45: 833], род. — зн. *неприятелей* [65: 36/4 зв.], *неприятелей* [14: 17 зв., 77 зв., 808, 861, 920]; *неприятелі*, род. *неприятелів* [51: 575].

У сучасній українській літературній мові наголошення в однині і множині вирівняно за давнім префіксальним наголосом *приятель*, що краще зберігався в південно-східних говорах. У південно-західних і в північних говорах поширенішим у ХІХ ст. був кореневий. Флексійний же наголос у множині в редакціях Квітчиних творів П.О. Куліша і О.О. Потебні — новий, а можливо, авторський — Кулішів. О.О. Потебня, досліджуючи протиставлення за допомогою наголосу відмінкових форм однини та множини в українській і російській мовах (*голуб* — *голуби*, *місник* — *мисники*, *ячмінь* — *ячменю* — *ячмені*), підкреслював, що дія цієї акцентуаційної тенденції в українській мові набагато послідовніша: „Таким чином, якщо не брати до уваги винятків, скрізь, де в українській не переноситься наголос на закінчення називного відмінка множини, там не переноситься він і в російській, але не навпаки” [43: 118]. Тому, навіть якщо флексійний наголос у множині *приятелі*, род. *приятелів* був характерним не для всіх слобожанських говірок, учений навряд чи наважився б правити його всупереч загальноукраїнській тенденції. Думаємо, в сумнівних випадках він ураховував акцентний вибір попереднього редактора, пор.: *съ коробками* [39 I: 147] і *зъ коробками* [28 I: 23] (суч. укр. *коробка* — *коробки*). Одначе це не стосується принципових позицій. Скажімо, флексійний наголос множини *съ... кіхтями* [39 II: 175] учений вважав неприйнятним для української мови, тому *зъ ...кохтями* [28 II: 14] (пор. також *лікті* — *ліктями*, *нігті* — *нігтями*).

О.О. Потебня не погоджується з кореневим акцентуванням лексеми *подруга*, запропонованим П.О. Кулішем, пор.: *була Маруся у своїй подрузі* [39 I: 8] — *була Маруся у своєї подрузі* [28 I: 35]; *ізъ подругою* [39 I: 14] — *зъ подругою* [28 I: 39]. Первісним для української мови в цьому слові, як і в слові *приятель*, був префіксальний наголос *подруга*. Цей наголос, який нині став нормативним, залишався характерним для південно-східних говорів, на відміну від південно-західних і північних, де поряд з префіксальним поширився кореневий [див. 51: 593].

По-різному акцентовано лексему *дівчина*: *дівчи́на* [39 I: 14] — *дівчы́на* [28 I: 39]; *сь то́ю дівчи́ною* [39 I: 11] — *зь то́ю дівчы́ною* [28 I: 36]; *взявши дівчи́ну* [39 I: 14] — *взявши дівчы́ну* [28 I: 39]. Тут О.О. Потєбня також відстоює давню акцентуацію, хоч суфіксальний наголос *дівчи́на* досить широко уживано по всій Україні [див. 51: 373]. Знаючи це й подаючи його як варіантний „*дівчина* (и *дівчи́на*)” [42: 122], учений все-таки віддає перевагу первісному й уживанішому в своєму регіоні. В. М. Винницький, зважаючи на поширення суфіксального наголосу у слові, не відкидає його для поетичного мовлення: „З погляду сучасної норми рекомендованим, звичайно, вважається корене-ве акцентування, а суфіксальний наголос сприймається як традиційно поетичний, він виконує стилістичну функцію. Так варто наводити в сучасних словниках” [8: 81]. Наскільки принциповим був пропонований редакторами наголосовий варіант у словах свідчить акцентування ними української пісні, де наголос мав би відповідати ритмомелодії, пор.:

Ой дівчи́на — го́рлиця
До козака́ го́рнетця;
А коза́къ — якъ оре́ль,
Якъ побáчивъ, то и вмеръ... [39 I: 13];

Ой дівчы́на го́рлиця
До козака́ го́рнетця;
А коза́къ, якъ оре́ль,
Якъ побáчивъ, то й умéр! [28 I: 38].

В обох редакторів спостерігаємо неусталеність наголошення займенників, у яких сучасний нормативний наголос у певних формах залежить від наявності прийменника (*мене́ — до мене́, тому́ — на тому́*), пор.: *до се́го ча́су* [39 I: 14] — *до се́го ча́су* [28 I: 39], *одъ се́ї ду́мки* [39 I: 14] — *видъ се́ї ду́мки* [28 I: 39], *одъ то́ї ха́ти* [39 I: 14] — *видъ тый ха́ты* [28 I: 39], *лу́чче все́го* [39 I: 15] — *лу́чче усéго* [28 I: 39]. При цьому пам'ятаємо, що О.О. Потєбня вважав за необхідне відбити у виданні фонологічні та граматичні особливості мови Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, а від цього значною мірою залежала акцентуація.

Для глибшого усвідомлення підстав, що спонукали вже знаного вченого приділити стільки уваги літературному наголошенню у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, зупинімося на історії розвитку українського літературного наголосу.

О. О. Потєбня досліджував фонологію та граматику давніх українських пам'яток і, безперечно, мав загальне уявлення про наголос у них, але історичного акцентуаційного матеріалу він не зібрав. Джерельною базою в його акцентологічних працях слугували твори нової літератури, зокрема і прозові, акцентовані за тогочасною традицією, а також словник П. Беринди. Однак учений указував на необхідність дослідження наголосу давніх пам'яток: “Вивчення акцентуації пам'яток XV, XVI ст., без сумніву, дуже важливе, — відзначає О.О. Потєбня, — оскільки навіть у новодрукованих церковнослов'янських книгах збереглися риси глибокої давнини. Але, по-перше, вивчення ще майже не розпочалося і приступити до нього можуть лише декотрі,

що мають змогу користуватися невиданими пам'ятками ⁷, по-друге, у більшості випадків воно не веде дослідника далі того часу, коли руська мова вже розпалася на наріччя” [43: 22]. О. І. Соболевський, який володів значно ширшим фактичним матеріалом, погоджується з О.О. Потебнею. Він також стверджує, що найдавніші східнослов'янські рукописи не були акцентованими, хоч грецький літургійний устав IX—X століть мав проставлені наголоси. Чи не вперше Соболевський засвідчує наявність акцентованої рукописної пам'ятки XIV ст. — Чудівського Нового Завіту з поєднанням живого східнослов'янського та традиційного церковного акцентування. Учений указує також на існування кількох пам'яток XIV—XV століть, переписаних із середньоболгарських оригіналів зі слідами південнослов'янських наголосів, однак не називає їх [58: 267].

Чудівський Новий Завіт 1335 р. ввів у науковий обіг у вигляді словника наголосів Іван Огієнко [див. 32]. Словник видано у Львові в 1937 р., тільки для славістики тоді був складний час, і ця дуже цінна й трудомістка праця вченого довгий час залишилася маловідомою. Так, В. Кіпарський уже в 1958 р. зауважив: „Ми все ще не маємо акцентологічного словника давньоруської мови. Обіцяний Огієнком в 1932 р. акцентологічний словник до Чудівського Нового Завіту, який мав бути надрукований в *Prace filologiczne*, до сих пір, наскільки мені відомо, ніде надрукований не був” [22: 7]. Як дослідив І. Огієнко, автором цього послідовно акцентованого видання був митрополит Олексій, син чернігівського боярина Федора Бяконта, який перейшов на службу до московського князя. А наголос видання у своїй основі „московський чи східнослов'янський, але в нім багато й того, що було в церкві українській” [31: 52]. Для характеристики давнього акцентування слів його використовують також українські акцентологи. Загалом же, рукописи у слов'ян не акцентовані, а різні проставлені значки, переважно грецькі, не відображали в них системи наголосу.

Із виникненням друкарства, спочатку на південнослов'янських землях у першій половині XVI ст., а потім на східнослов'янських, послідовно почали проставляти наголос над кожним словом у друкованих кириличних виданнях, більшість яких мала релігійне спрямування. Ця традиція вводиться з метою уніфікувати наголос богослужбової відправи відповідно до грецької традиції. У XVI ст. єдиної літературної мови у слов'ян уже не існувало. Старослов'янська мова давно розпалася й перестала виконувати свою об'єднавчу функцію. На цей час уже неприйнятною й застарілою була також Євтимієва редакція старослов'янської мови XIV ст. на основі південнослов'янського зразка. Запровадження друкарства давало шанс Костянтино-

---

⁷ На жаль, основний масив давніх пам'яток до сих пір малодоступний дослідникам, що дуже стримує розвиток історичного мовознавства. За сучасних технологій створення комп'ютерної бази хоча б із сотні знакових найдавніших рукописів та стародруків є завданням для української науки цілком посильним.

польській Церкві ввести контроль над виданням конфесійної літератури та тісніше згуртувати християн східного обряду у зв'язку з різними геополітичними викликами, зокрема й церковним розколом в Україні. Перед нею постало нагальне завдання кодифікувати церковнослов'янську мову для всього православ'я, що було успішно реалізоване в граматиці М. Смотрицького 1619 року [57]. Однак це не стосувалося акцентуації, оскільки на той час через відсутність наголосів у рукописах літературне наголошення слів у слов'янських народів було вже настільки різним, що навіть у московському перевиданні самої граматики М. Смотрицького 1648 р. при збереженні тексту було суттєво змінено наголоси [див. 12]. Значні акцентуаційні розбіжності спостерігаються і в українських та південнослов'янських стародруках. Натомість наголосові розбіжності в українських стародруках (а їхніми авторами були переважно вихідці із західно-українських земель) незначні й такі, що відображають історичний розвиток акцентуації. Можна стверджувати, що акцентуація в українських стародруках кінця XVI ст. була в своїй основі народнорозмовною.

Живий український наголос зберігався в друкованих пам'ятках до кінця XVII ст. й навіть певною мірою вплинув на російську вимову. З цього приводу ще російський письменник О. Сумароков зазначав:

Лѣта, вмѣсто *лѣта*, г. Ломоносовъ утвердилъ, бывъ не Москвитяниномъ, а не ввель самъ собою; ибо Малороссіяня то ввели: а по тому, что всѣ школы ими были наполнены; так сіе провинціальное произношеніе и вкоренилося, яко *Всигды*, *Теби*, *Мья*, и протчіе Малороссійскія испорченныя выговоры.. [...] Но естли намъ писать повыговору Малороссійскому; такъ должны мы вмѣсто *лѣта*, говорить *литá*, а вмѣсто *Только*, *тільки* и протч. или вмѣсто *однако*, *однакъ* и протч. изъ чево многое уже и восприято [59: 26].

„Не помогли скарги Сумарокова: в російській мові множина *летá* таки ввійшло в літературну вимову”, — констатує І. Огієнко [31: 27]. Принаймні, за В.В. Колесовим, „у поезії поч. XIX ст. наголос *лѣта* вже сприймається як архаїчний” [23: 195], а Л. А. Булаховський, дослідивши російську літературну акцентуацію першої половини XIX ст., указує, що „в слові *лето* варіант з нерухомістю — книжний, який відображає церковнослов'янський вплив; *летá* — російський” [7 V: 474]. У сталому словосполученні *мно́гие лѣта*, що спричинилося до зміни в наголошенні лексеми, наголос нині, однак, російський історичний. Мабуть, як знак вибачення в росіян за причинені незручності в українській мові також унормовують *мно́гіі лі́та* [54: 348]. Варто було б подавати подвійний. На жаль, ця проблема дуже серйозна, і в нас не лише в церкві віддавна читають старослов'янські та церковнослов'янські тексти за російським зразком. Так, як указував П. Ф. Фортунатов: „Наголос слів не позначався в старослов'янських текстах, і, значить, нам не відомо достовірно місце наголосу в старослов'янських словах; у нашій вимові ми ставимо наголос звично там, де знаходимо його в російській

мові, а там, де в російській мові немає відповідного слова, ми використовуємо традиційну вимову церковнослов'янської мови" [66: 19]. Потрібно зважати, що слова вченого стосуються російської вимови. Їх повною мірою можна застосовувати також для української практики, якщо слово *російський*, яке ужито двічі, замінити словом *український*. Адже в українців також була кількасотлітня літературна традиція й церковна зокрема.

З утворенням Російської імперії в XVIII ст. російська влада не могла миритися з функціонуванням двох літературних мов у її межах. У 1720 р. Петро I сумнозвісним наказом заборонив друк книг в Україні, крім церковних. А церковні книги перед виданням в українських друкарнях мали пройти цензуру, якій належало порівнювати тексти з друкованими російськими, щоб ніякої різниці й особливого «наріччя» в них не було. Реакція не забарилася. Уже 1722 р. в київському виданні Апостола на другій після титульної сторінці замість звичної передмови до „ласкавого чительника” зазначено:

Сія Кни́га АПОСТОЛЪ, Повелѣнїемъ Святѣйшаго Правилствующаго СВНО́ДА, въ Канто́рѣ Тупографской протїво Апостола Всеросїйскаго свѣду изслѣдована, и по изслѣдованїю обрѣтается, во все́мъ съ великоросїйскимъ сходна: того́ ради Печата́ти преда́ти, и въ наро́дъ отпу́щати, Святе́йшїй Правилствую́щїй СВНО́ДЪ Благословляе́тъ.

Академії и Тупографїї
Протекторь ГАВРІЙЛЪ

Архімандритъ Троицы Сѣргїева Монастыря [3].

У правдивості цього висновку переконуємося, порівнявши акцентуацію з попереднім київським виданням Апостола 1695 р. Очевидно, Апостол 1722 р. був набраний з якогось московського зразка, або ж редагував його висококваліфікований лінгвіст зі знанням тогочасного українського та російського наголосу. Наведімо кілька показових акцентуаційних розбіжностей з ідентичних текстів:

в имя [2: 4 зв.] — *во имя* [3: 4], *отро́ка твоего́* [2: 7 зв.] — *отро́ка твоего́* [3: 7 зв.];

галіле́іне [2: 3] — *галіле́ане* [3: 2 зв.], *парв́яне* [2: 3] — *па́рвьяне* [3: 3], *крі́тяне и аравля́не* [2: 3 зв.] — *крі́тяне и ара́вляне* [3: 3], *убі́л есі́ егѳтяни́на* [2: 12 зв.] — *убі́л есі́ егѳтянина* [3: 12];

во Ита́лію [2: 49] — *во Ита́лію* [3: 45 зв.], *паремі́я пѣвая* [2: 63] — *паремі́я пѣвая* [3: 58], *паремі́я* [2: 63 зв., 65] — *паремі́я* [3: 59, 60], *конѣ́ц паремі́и* [2: 63 зв., 64, 65 зв.] — *конѣ́ц паремі́и* [3: 58 зв., 59, 60 зв.].

Зазначимо, що в останній чверті XVII ст., особливо після остаточної втрати Українською Церквою самосійності в 1886 р. та приєднання її до Московської, українська книга зазнавала різних обмежень, гонінь і заборон. Так, церковний собор 1690 р. у Москві осудив книжки П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського та ін. і наклав на них „проклятво и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многугубо” [див. 33: 138 —

142]. У зв'язку з цим мова тогочасних українських видань поступово відходить від народної основи і наближається до московських, однак наголос в Апостолі 1695 р. ще проставлено український. Тобто староукраїнська літературна традиція втрачала свої акцентуаційні позиції останніми. Наведені наголосові розбіжності можна поділити на три групи:

1. На українському ґрунті виникали акцентуаційні тенденції, пов'язані з аналогічними впливами в межах однієї словотвірної чи морфологічної групи праслов'янських слів, що не збігалися з акцентними процесами в інших слов'янських мовах. Або ж дії цих акцентних тенденцій у одній з мов були послідовнішими. Цим спричинені відмінності в наголошенні початкової форми слова *ім'я* в українській та російській мовах, починаючи з давніх пам'яток до нашого часу [див. 51: 272 – 274]. Особливо показовим є наголос лексеми в граматиці М. Смотрицького 1619 р. *ім'я*, род. *імене* (стор. 7/1) та в її московському перевиданні 1648 р. *імя*, род. *імене* (стор. 115). Не останню роль у кінцевому наголошенні номінатива відіграла українська роздільна вимова **-я**. Іменник *отрок* в українських стародруках та пізніших джерелах характеризується наголосом на другому від початку складі за аналогією до наголошення більшості слів на **-ок**, а в ХХ ст. літературний наголос узгоджено з російською вимовою. Цікаво, що в найдавніших російських пам'ятках, а також пізніших виданнях західної частини Росії наголошення слова флексійне ⁸: *отро́к*, род. *отро́ка* [див. 20: 289].

2. Часто по-різному акцентуються суфіксальні утворення від питомих та іншомовних слів. Так, українські іменники на **-анин** узагальнили в однині наголошення на другому, сингулятивному суфіксі, а у множині, коли він випадав, – на першому: *римляні́н*, род. *римляні́на*, мн. *римля́не*, род. *римля́н* [57: 14/2 зв. – 14/3], *римляні́н* [45: 52], род. *римляні́на* [65: 46/1 зв.; 4: 447 зв.], мн. *римля́не* [49: 193; 18: 80, 80²; 14: 25, 38 зв., 66, 108 зв.]; *самаряні́н* [18: 147², 149² зв., 153²; 4: 314 зв., 318, 320 зв.], дав. *самаряні́ну* [65: 21/4], мн. *самаря́не* [18: 133 зв., 136, 136 зв.]. Потім, очевидно під впливом множинних форм, відбувалося вирівнювання наголосу. У російській мові ці утворення зберігали наголос твірного слова, і акцентна перебудова в ній на зразок української розпочалася значно пізніше [див. 12: 82 – 84].

3. Найбільше розбіжностей спостерігається в наголошенні іншомовних слів. Переважно запозичення входили в українську мову з наголосом мови-джерела. Зокрема, слова на **-ія** українська мова переймала з грецької, де ці іменники мали наголос на другому від кінця складі, та латинської як посередника, у якій був наголошеним третій від кінця склад. Згодом у більшості цих запозичень відбулося вирівнювання за поширенішим латинським зразком, до чого спричинилася й

⁸ В історичних акцентологічних дослідженнях умовно називають флексійною акцентуацію, коли наголос початкової форми іменника не може бути на флексії, оскільки вона нульова, а колишні кінцеві наголошені **ъ** чи **ь** занепали.

польська мова [див. 11]. У російській мові впродовж XVII ст. через відсутність латини в освіті (та й самих навчальних закладів) відбувалося вирівнювання наголосу за грецькими зразками, з яких здійснювалися переклади церковної літератури. Цим і пояснюється відмінність наголошення *Італія*, пор. ще *во Антіохію* [3: 25 зв.], *Фінікію* і *Самарію* [3: 26]. Пізніше в російській мові більшість топонімів отримала латинсько-німецький зразок наголошування, до чого спричинилася й українська мова, в якій давня пропарокситонеза в таких назвах була поширенішою, ніж тепер: *Россиі* — род. [26: 365].

Окремі запозичення з грецької на **-ія** зазнали в російській впливу питомих утворень типу *бадья*, *ладья*, *статья*, тому в ній віддавна *ектєннья* [37: 143] з гр. *ἐκτένεια* через стсл. **кѣтєннѣа** (пор.: *ектєнія* і *ектєнья* [15 I: 1289]); *епитимья* [37: 143] з гр. *ἐπιτιμία* через стсл. **кѣпитимнѣа** (пор.: *епитімія*, *епитимія* і *епитимья* [15 I: 1296]); *паремія* і *паремья* [37: 366] з гр. *παροιμία* через стсл. **паремнѣа** тощо.

У сучасній українській літературній мові наголос цих та інших конфесійних термінів перенесено з нашої церковної вимови, яка донедавна була винятково російською. Давніші джерела дають нам інші зразки українського церковного наголошення, пор.:

ектєнія [36 I: 457] „молитовне прохання” і *ектєніа* [55: 430, 489], *ектєнія* [61: 3], *от ектєніи* [61: 448], зн. *ектєнію* [61: 50], *в ектєніи* [24: 13]; *ектєнія* [19 I: 214];

епітімія [36 I: 457] і *епітіміа: покута* [26: 399], дав. *епітєміи* [61: 387], зн. *епітімію* [61: 31, 132, 907], *епітємію* [14: 31];

паремія [36 II: 86] і *париміа* [26: 443], *паримія* [61: 51², 35³], *парімѣи* — род. [61: 163], зн. *парімїю* [61: 140²], *паремѣю* [45: 1027]; *паремія* [6: 304] (див. також вище наголос в Апостолі).

Жодного випадку кінцевого наголошення запозичень на **-ія** в українських стародруках не виявлено. Штучність сучасного наголосу в цих словах для української мови очевидна. Флексійний наголос у запозиченнях на **-ія** не логічний для української мови. Власне українські утворення типу *печія*, *течія* не впливали на становлення наголосу в аналізованих словах. Українізація слів на **-ія** відбувалася не шляхом перенесення наголосу на флексію, а так, як і в російській мові, — паралельно з іншими фонетичними змінами, пор.: *кутія* [61: 848], *колива*, *сієст: кутїи, или варєнои пшеници с мѣдом смѣшанои и различными слѣдкими овощами украшєнної* [61: 223²] і *коливо: кутя* [26: 99] з гр. *κουκκί(ον)* [17 III: 163] через стсл. **коуцнѣа** < **коуцнѣа**; *попадїя* [61: 803 — двічі] (з нгр. *попадїа* (*попадїа*)) через стсл. **попаднѣа** [17 IV: 515]) і сучасне *попадя* [36 II: 260]. У російській мові процес перенесення наголосу на флексію пішов далі, але був у лексикографії стриманий, пор.: *скинія* (*скинья*) [15 IV: 183], *скупбрія* (*скупбрія*) [15 IV: 232].

Приділяємо тут стільки уваги акцентуванню іменників на **-ія** тільки заради слова *паремія*, яке поряд зі значенням „уривок із книги Старого Заповіту, що містить пророцтво або повчання і читається у православної церкви під час відправи” набуло ще значення „церковна

читанка, що містить у собі пророкування свята, або просто якусь при-тчу” [6: 304]. З останнім слово широко вживається в лінгвістиці. За нашими спостереженнями, його вимовляють тільки з грецьким наго-лосом. Потрібно запровадити хоча б подвійне нормативне акцентуван-ня цієї лексеми, що може бути на першій порі компромісом. Зрештою, в російській літературній мові як паралельний залишено грецький ва-ріант, наша ж лексикографія спрацювала на випередження російської у властивих тільки цій мові акцентних змінах.

Та повернімося до розгляду особливостей акцентування в україн-ських виданнях у зв'язку із заборонаю українського друкованого слова в 1720 р. Звичайно, надалі у виданих книгах на українських теренах Ро-сійської імперії не було місця українському наголосу. Це стосується не лише різних перевидань, зокрема Апостола, про що йшлося вище, а й оригінальних творів відомих на той час в Україні високоосвічених Дми-тра Туптала, Стефана Яворського та інших, які перейшли на службу до російського царя, напр.: *бесѣда*, в *бесѣдах* [67: 126], *злодѣя* — зн. [47: 126] при українському *бесѣда* [26: 5], *злодій* [26: 64]. Зрідка цензура пропускала окремі акцентні українізми, як-от *самаряніном* — ор. [67: 115], можливо, за недоглядом, а може, й тому, що його автором був ви-сокий церковний сановник⁹. Взагалі, в тогочасних виданнях уже строго дотримано російської акцентуації, напр.: *корінтяном* — дав. мн. [67: 1031], *к рїмляном* [47: 151 зв.], *к росїаном* [47: 115]. У попередніх кни-гах Д. Туптала кінця XVII ст. наголос тогочасний український, пор.: *в имя* [63: 291 зв.], зн. *имя* [63: 380]; *отрѣк* [63: 304], род. *отрѣка* [63: 321 зв.], ор. *отрѣком* [63: 31], в *отрѣцѣ* [63: 17], *отрѣк* — род. мн. [63: 16]; *аріанїн* [63: 377], зн. *єгуптяніна* [63: 33 — двічі], род. *їудеанїна* [62: 24], *римлянін* [62: 42 зв.]; *всея Росїи* [63: 54 зв.] тощо.

Отже, з видань підросійської частини України викорінювалися не тільки українська лексика, фонетика, граматики, але й наголос. Однак вплив попередніх видань, усного мовлення був таким, що навіть через півстоліття митрополит київський і галицький Самуїл Миславський, стурбований вимовою студентів Київської духовної академії при чи-танні церковних книг, під суворою погрозою виключення із „духовно-го відомства” наголосує в наказі від 26. XI. 1774 р.:

А щоб усі студенти і учні, особливо які бажають досягти святих чинів, у віль-ний від навчання час вправлялися найстаранніше в читанні різних церковних книг, передовсім Біблії, з метою набуття доброї й чистої вимови, особливо з дотриманням

⁹ З українським проповідником і викладачем Києво-Могилянської академії С. Явор-ським (1658 — 1722) трапилася цікава історія, що характеризує тодішню епоху. По-мер близький друг Петра I боярин Олексій Шеїн, і виявилося, що нікому було ви-голосити надгробне слово, достойне честі цієї людини. Коли дізналися, що в Москві перебуває С. Яворський, який у Києві славився своїм красномовством і не гребував різними урочистими заходами, доручили цю справу йому. Поминальне слово Явор-ського розчулило Петра I, і він призначив оратора митрополитом рязанським і му-ромським, президентом Московської слов'яно-греко-латинської академії, а по смерті патріарха Адріана в 1700 р. — „місцеблюстителем” патріаршого престолу.

наголосів і сили в книжках надрукованих, тобто оксії, що насамперед необхідно, — до цього ректор з префектом повинні вжити такі заходи, які б виконанню цього наказу дійсно могли відповідати [38: 81 — 82].

А оскільки засвоєний з дитинства наголос дуже важко скоригувати, виходить наказ Миславського від 08. VI. 1787 р.:

Малолітніх, що залишилися вдома, у зручний час благочинним [...] виявляти, чому вони навчаються і з яким успіхом, [...] наставляти батьків їхніх на спостереження, щоб вони навчалися вдома і в церквах читати за наголосами в книгах позначеними, тобто за оксіями обов'язково.. [38: 211 — 212].

Півторасотлітня перерва в розвитку української писемної традиції дала свої результати. Уже в XIX столітті на теренах України єдиним орієнтиром у літературному наголошенні слів було діалектне мовлення. М. Лучкай, використавши у своїй праці „Grammatika Slav-Ruthena” акцентовану по-староукраїнськи граматику М. Смотрицького, не наважився проставити наголоси, тому виправдовувався:

Найважчим розділом граматики для початківців був і тепер є розділ про наголошування слів та інтонацію. Навіть корінні русини, які добре знають мову, в цьому відношенні відчують немалу трудність і можуть помилитися, бо в книгах дуже рідко позначені наголоси. Граматики або нічого не говорять, або розходяться, або ж, як Мразович, відсилають до святих книг. Але черпати це (про наголос) із релігійних книг справа довга й непевна, бо релігійні книги в цьому пункті розходяться залежно від часу, а також і місця видання. Друковані у Венеції подають не такі наголоси, як видані в Росії або Польщі. [...] Виходить, що серби, друкуючи релігійні книги, використовували наголос своєї розмовної мови. Те саме робили росіяни. На цій підставі виникло розходження в наголосі у виданих книгах. Росіяни не перенесли всіх наголосів із біблійної мови в свою літературну мову. [...] Русини достатньо зберігають наголоси, але часто розходяться з росіянами і хорватами, напр.: *лѡза, слугѧ, оцѣт* тощо. Вважаю за краще не ставити наголос, а залишити читачеві вимову, вигідну його духові, ніж заводити в оману недоречним позначенням [68: 131 — 135].

Звичайно, такої вольності жоден граматист у XVI—XVII ст. собі дозволити не міг. Автора може виправдати тільки те, що, починаючи з XVIII ст., книгодрукування українською мовою припинено, отже, єдиного літературного наголосу не існувало. На різних українських землях староукраїнська акцентна система отримала свій окремішний розвиток, і зорієнтуватися граматистові в цьому діалектному розмаїтті було непросто.

Отже, у другій половині XIX ст., коли О.О. Потебня проставляв наголоси у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, він зіткнувся з проблемою вибору акцентного типу для великої кількості слів. З одного боку, перед редактором стояло завдання показати своєрідність авторського наголошення, яким, як носій слобожанського говору, він володів добре, а з іншого — твори Г.Ф. Квітки-Основ'яненка представляли перед світом українську мову й літературу загалом, а вчений знав строкатий український діалектний наголос.

О.О. Потебня розумів важливість вивчення українського наголосу для збереження ідентичності української мови взагалі й вироблення

літературних акцентних норм зокрема. Саме тому він приділяв так багато уваги українській мові в своїх акцентологічних дослідженнях, опікувався виданням акцентованих творів. „Узагалі, дуже невігдно для майбутніх досліджень, — відзначає вчений, — що попри існування хороших прикладів, зразки народних говорів до цього часу видаються без наголосів. Немає сумніву, що вчення про наголос становить досить важливий розділ історії російської мови” [44: 10]. Його акцентологічні дослідження, які збирала, опрацювала й опублікувала окремим виданням „Ударение” В.Ю. Франчук, присвячені українській мові. Про це, зокрема, свідчить ілюстративний матеріал, залучений автором зі словника П. Беринди, етнографічних збірників, літературних творів. Російська мова представлена в літературному варіанті, а інші слов'янські мови, литовська, санскрит використовуються переважно як порівняльний матеріал. Тому вченому вдалося не лише виявити та продемонструвати своєрідність української акцентної системи, описати окремі українські акцентологічні закони, але й закласти наукові основи вивчення українського наголосу.

У цьому дослідженні глибше проаналізуємо акцентуацію тюркізмів у повістях Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за проставленими О.О. Потебнею наголосами. При подальшому документуванні матеріалу з видання за редакцією вченого [28] вказуємо лише том і сторінку та використовуємо один знак наголосу (').

Запозичення з тюркських мов належать до найдавніших. Однак їх дуже рідко фіксують давні українські пам'ятки релігійного спрямування (а такими була більшість акцентованих стародруків XVI—XVII ст.), бо, по-перше, тюркізми входили в українську мову усним шляхом й позначали реалії, які не фігурували в конфесійному стилі, а по-друге, на них існувало певне табу як на лексику недружніх народів з іншою вірою. Тому відомості про акцентування тюркізмів періоду першої половини XIX ст., який охоплює творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, є цінними.

Потрапивши до української мови, тюркізми зберігали властивий для продуцента незмінний наголос на кінцевому голосному основи або під впливом наголошення в мові-реципієнті набували нового. З наголосом мови-джерела О.О. Потебнею подано такі лексеми: *аршы́на* — род., *аршы́нивь* — род. мн. (I: 166) з тур. *arşyn*¹⁰; *базáрь* (I: 14, 25), *на базáри* (I: 9), *по базáрю* (I: 10, 53) з тат. *базар*; *казны́* — род. (I: 172), *изъ казны́, за казну́* (I: 173), очевидно, з кр.-тат. *хазна*; *у ... халáтахъ* (II: 249) з тур. *çilat*. Окремі іменники на приголосний отримали на українському ґрунті кінцеве **-а**, але зберігають властивий

¹⁰ Джерела запозичення слів подаємо за „Етимологічним словником української мови” за ред. О.С. Мельничука, використовуємо також „Етимологический словарь русского языка” М. Фасмера, „Опыт словаря тюркских наречий” В.В. Радлова, праці М.К. Дмитрієва та ін. Взагалі, для акцентології точне визначення тюркського джерела не так важливе, оскільки в усіх тюркських мовах наголос кінцевий, але важливо враховувати можливого посередника.

їм у мові-джерелі акцент: *боклагы* — зн. мн. (I: 13) з тат. *баклак*; *каліку* — зн. (II: 97) з тур. *kalık*; *тараня* (I: 16, 65), пор.: рос. *тарань*, бр., болг. *таран*, пол. *tarai*. У слові *караул* (тур. *karayul* „сторожа” [17 II: 387]) відбулися комбінаторні звукові зміни, наголос, однак, послідовно тюркський, пор.: *калавурь* (I: 163), *зъ пидь калавуру* (II: 14), *пидь караулъ* (II: 79), *пидь калавуромъ* (II: 180), *на калавури* (I: 11, II: 175) і *калавур* = *караул* [19 II: 330], *калавур, ра* [53 II: 209].

Незмінний кореневий наголос однини *каптана* (II: 14), *у каптани* (I: 117, II: 25, 29) і флексійний множини *у каптаняхъ* (II: 25) з тур. *kaftan* указує на перехідний етап розвитку наголошення в цьому слові (сучасне *каптан*, -а, мн. -и, -ів) і, крім того, виявляє схильність редактора надавати перевагу тенденції протиставлення за допомогою наголосу однини і множини над акцентуаційним вирівнюванням в усіх відмінках, оскільки, як відзначає вчений, „таке перенесення наголосу у відповідних наведених іменах [йдеться про ім. чол. р. типу *торг, шкаф*. — І.Г.] — є панівним в українській” [43: 142 — 143].

Більшість давніх тюркізмів на приголосний О.О. Потебня вже вживає в непрямих відмінках з флексійним наголошенням: *барышівъ* — род. мн. (II: 249), очевидно, з тат. *барыш*; *батраки* — наз. мн. (I: 32), *въ батраки* (II: 17), *зъ батракивъ* (I: 95), *зъ батраками* (I: 154), очевидно, через рос. з тат. *батрак*; *гарбузъ* — наз. — зн. (I: 182, 208), *гарбуза* — род. (II: 87), *гарбузы* — зн. мн. (I: 178), *гарбузивъ* — род. (II: 101); *кабакъ* (I: 10), *изъ кабака* (I: 129), *у кабакъ* (I: 11, 129), *у кабаці* (I: 10, 11), *кабакы* — наз. мн. (I: 10) „шинок”; *зъ ... казаномъ* (I: 169), *у казані* (I: 26, 27), *коло казанівъ* (II: 26) з кр.-тат *казан*; *капшукъ*, *зъ капшукá*, *съ капшукá* (II: 42) з тур. *karşik*; *козакъ* (I: 64, II: 233), *козакá* — род. (I: 186), мн: *козакы*, *изъ козакáмы* (I: 188), *козаківъ* — род. — зн. (I: 186, 207); *могорычъ* (I: 13), *могорычи* — зн. мн. (I: 17, 22) через тюркське посередництво з ар. *maḥāridž*; *на рундукъ* (I: 247, II: 65), *на рундукахъ* (II: 18) „підвищення” з кар. *орундукъ*; *тютюнъ* (I: 16), *тютюну* — род. (II: 110) з тур. *tütün*; *чумака* — зн. (I: 151) з тур. *çotak*. Ілюстрації *пять алтынъ* (I: 247); *объ каблукъ* (I: 13), *кавунъ* (I: 7), *чавунъ* „баняк” (II: 319) засвідчують лише те, що в початковій формі наголос у них не був відтягнений на попередній склад.

Цікаво, що слово *гарбуз* у волинських, подільських і західнополіських говірках отримало кінцеве **-а** (як у перс. *ḡarbūza*, *ḡarbuza*, з якої полов. *харбуз*, *карбуз*, кр.-тат. *къакпуз*, тур. *karpuz* [17 II: 472]) і, відповідно, жіночий рід та флексійну акцентуацію в однині, включаючи називний. У множині в цих діалектних ареалах наголос перемістився на корінь під дією української тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в окситонованих іменниках жіночого роду: *гарбуза*, род. *гарбузи*, мн. *гарбузи*, род. *гарбузів* (як *межá* — *межі*, *сестра* — *сестри*). Водночас фразеологічна форма *дати / отримати гарбузу* тут рідковживана.

Запозичення з тур. *lüle*, *lülä*, отримавши фіналь **-ка**, в однині знало ретракції наголосу, а в множині під дією тенденції до протистав-

лення однини та множини набуло флексійної акцентуації: *люлькы* — род. (I: 39), *на люльку* (I: 53), *люлькы́* — зн. мн. (I: 23, II: 61) і, отже, повністю зукраїнізувалося. Те саме стосується слова *чърка* (I: 17), *чъркы* — род. (I: 11), *по чърци* (I: 70), *чъркы́* — наз. — зн. мн. (I: 126, 251, II: 153) з тією лише різницею, що первісне тюрк. *čara* збереглося в нашій мові.

Тюркізми *чобіт* та *штани́* в процесі адаптації зазнали різних, можна сказати, протилежних граматичних і акцентуаційних змін: у першому відбулося усічення кінцевого **-а** внаслідок отримання чоловічого роду й відтягнення наголосу за аналогією питомих утворень (*кло́пѣт*, *ше́пѣт*, давнє *во́ротъ* „комір”), а в другому — додання за зразком множинних іменників кінцевого **-и** та перенесення на нього наголосу за аналогією до наголошення у множині іменників на **-ан**, пор.: *чобѣтъ* (I: 24), *чоботы* — наз. мн. (I: 8, 15, 25), *у ... чоботахъ* (I: 23) *у ... чоботяхъ* (II: 11), *объ чоботахъ* (I: 24) з тат. *čabata*; *штани́въ* — род. (I: 177), *у штани́въ* (II: 19), *у штаня́хъ* (I: 8) з д.-тюрк. *išton*, *ištan*. У місцевому відмінку форми з м'яким приголосним і акцентованим передфлексійним голосним завдячують, на нашу думку, давньому закінченню **-ѣхъ** > **-ихъ** з ***-ѣхъ**, що в праслов'янській мові, за В. Г. Скляренком, не могло бути наголошеним [52: 101 — 102]. Хитання між закінченнями місцевого **-ѣхъ** та **-охъ** дало в цих іменниках два типи відмінювання — м'який і твердий з відмінним наголосом, що поширилися пізніше на давальний і орудний множини. О.О. Потєбня, розглядаючи специфіку українського наголосу у відмінкових формах множини, підкреслює: „*Штани́*, але *у штаня́хъ*” [43: 117], а в іншій праці зазначає, що в ХІХ ст. з реліктовим закінченнями **-ѣхъ** та **-ихъ** в українській мові ще вживаються лексеми *в конєхъ*, звичайно — *коня́хъ*; *у гроши́хъ*, *у штани́хъ* і *у штаня́хъ*, *в чоботі́хъ* [42: 41]. П.О. Куліш у своїй редакції не дотримується авторського тексту й послідовно подає форму місцевого іменника *чоботи* за м'яким зразком відмінювання та наголошення: *у... чоботя́хъ* [39 I: 147], *объ чоботя́хъ* [39 I: 149].

Кримсько-татарське *атаман*, як засвідчує виявлена І. Огієнком ілюстрація в „Скарбниці” І. Галятовського *атаман* [31: 248], запозичене в українську мову з наголосом продуцента, але досить рано зазнало відтягнення наголосу на попередній склад: *атаман* [63: 248], *атаману* — дав. [50: 218]. Як і більшість тогочасних східно- і середньоукраїнських літературних джерел, О.О. Потєбня подає це слово: *атамана* — род. (I: 128), *атаману* — дав. (I: 117, 119), *атаманомъ* — ор. (II: 67). Іншомовний акцентний вплив, зокрема і польський, на зміну наголошення виключаємо, адже західноукраїнське *атаман*, *атаман* [19 I: 6], такий же наголос у російській мові. У становленні наголосу лексеми відкидаємо й можливість розвитку аналогії за наголошенням інших іменників на **-ан**, оскільки цей компонент в українській мові, здебільшого акцентований. Віддавна склалися дві акцентуаційні моделі тюркізмів на **-ан**: давніх запозичень з флексійним наголошенням, крім називного однини (*баран*, *кажан*, *чабан*), та пізніших, рідковживаних, тому

акцентуаційно неадаптованих, з нерухомим наголосом тюркізмів (*диван, каган, драгоман*). Отже, вибір був, причому *отаман* — чи не єдиний тюркізм з **-ан**, що зазнав ретракції наголосу. У сучасній українській мові лише поодинокі пізні запозичення цього типу з германських мов акцентовані на попередньому складі, як-от: *боцман, мічман, флэгман*.

Показовою у цьому плані є історія акцентуації слова *гетьман*, яке увійшло приблизно в той же період з німецької (нвн. *Hauptman*) через п. *hetman*. О.О. Потебня подає *гетьманъ* (I: 195), так само [5: 97; 19: I, 139; 53 II: 281]. Лексема досить рано зазнала аналогічного акцентного впливу слів на **-ан** (а також, не виключено, польських непрямих відмінків, з огляду на фіксації в І. Галатовського), пор.: *гётман* [26: 352, 408, 440, 459 та ін.; 61: 940; 13: 63, 80 зв., 111, 183, 208 та ін.; 45: 949], дав. *гётману* [61: 239²], ор. *гётманом* [14: 51 зв.] і *гётман* [26: 447; 45: 2, 43, 52, 465, 949 — двічі; 50: 63], род. *гётмана* [14: 172, 202 зв., 45: 52, 1054 — двічі; 50: 122 зв.], *гётмановѣ* — дав. [14: 183]; мн.: *гётманы* [14: 62 зв., 111; 45: 316], *гётманов* — род. [45: 59; 61: 3]. В українській класичній поезії XIX ст. переважає незмінний наголос на другому від початку складі [див. 8: 36]. Г. Голоскевич подає подвійний наголос *гётман* [13: 74], сучасні словники лише *гетьман*. Це рідкісний випадок, коли в усному мовленні відбулася уніфікація наголосу за певною моделлю наголошення, але лексикографи з огляду на акцентування у мові-джерелі відстояли первісний наголос.

Отже, причину відходу від наголосу мови-джерела у слові *отаман* потрібно шукати в іншому. Можливо, задіяний екстралінгвістичний чинник у вигляді намагання акцентуаційно розмежувати слова, а отже, й поняття, що вони позначали в обох мовах (крим.-тат. буквально „великий батько”, пізніше „старійшина в пастухів”, укр. „старійшина; ватажок; староста”), адже ці татарські отамани верховодили під час набігів на українські землі [16: 523]. Крім цього, виникла потреба розрізнення близьких за звучанням слів *отаман* і *оттоман* (з грецької через нім. *Ottomane* „давня назва турків” [17 IV: 236]), пор.: *А от тых же Батієвых татár ... баскакі или отоманы своя, аки бы старосты над россами имѣяху...* [50: 70 зв.]. Водночас „...а полковник Іаков Коріцькій з своїм полком комонным и инми многіи пѣхотными войска отпушены бѣше на Запорожѣ в поміщ славному воину атаману кошовому Іоанну Сѣрковѣ...” [50: 218]. В.М. Винницький, зважаючи на поширеність наголосу *отаман* в поетичному мовленні XX ст., рекомендує подавати його в сучасній лексикографії, але зі стилістичною ремаркою [8: 39].

Тюркізм *черга* (чагат. *čärgä* [64 IV: 336]) зазнав відтягнення акценту *чёрга* (I, 83), мабуть, за аналогією до кореневонаголошеного *сёрга*, запозиченого через рос. *сёрьга* з тюрк. *syrga* [17 V: 217]. Первісний кінцевий наголос *чёрга* [45: 57] ще донедавна був допустимим для сучасної літературної мови *чёрга, -рги, -рзі* і рідше *чёргá, -ргí, -рзі*, мн. *чёрги, черг* [35: 608].

З огляду на становлення наголосу двох наведених вище слів цікавою є історія тюркізму *шайтан* у пов'язанні з його „зведеним європейським братом” *шатан*. Українське *шайтан* запозичене, очевидно, з тур. *şäitan* „у мусульманській міфології — злий дух; чорт, диявол”. Слово *шатан*, яке нині словники вже не фіксують, увійшло в українську мову з гр. *σατᾶν* „сатана”, мабуть, через пол. *szatan*. „Słownik staropolski” подає фіксації в польських джерелах до XVI ст. форм *szatan*, *satan*, *satana* [70 VIII: 536].

У „Малорусько-німецькому словарі” виявляємо два слова: *шайтáн* [19 II: 1082] з перекладом „чорт” і *шáтан* [19: II, 1084] з перекладом „сатана” і „чорт”. Наголос у слові *шáтан* свідчить на користь польського джерела як посередника. У „Словарі української мови” обидві лексеми мають незмінний наголос на фіналі **-ан**: *шайтáн*, на, м. Чортъ. Як Турн злий з челяддю своєю на нас налазить мов шайтан. Котл. Ен. [53 IV: 482] і *шáтан*, на, м. Чортъ. То було пекло, там самі були шатани. Гн. II. 174. Гей, гей, прийшов єдин пан з пекла родом і шатан. Гол. I. 211 [53 IV: 483]. Підстави для наголошення другого складу *шáтан* Б. Грінченкові дали наведені приклади із західноукраїнських збірок народної творчості, упорядкованих В. Гнатюком і Я. Головацьким. Показово, що у цьому словнику вживання двох лексем ілюстраціями розмежовано за регіонами.

У стародруках слова *шайтан* ми не виявили. Слово *шатан* уже фіксують пам'ятки кінця XVI ст.: *шатан* [56: 2²] без наголосу, але над другим **а** зверху стоїть кінцева **н**, що може свідчити про наголос саме цього голосного. Х. Філялет наголошує *шатáна* — зн. [65: 40/2 зв.], *шатáнови* — дав. [65: 40/2 зв.], *с шатáном* [65: 40/2 зв.], крім цього, маємо прикметник *шатáнскогого* [49: 6 — передмова], і ці фіксації з кінця XVI ст., коли, як уже зазначалося, акцентуаційна адаптація слів на **-ан** була в початковій фазі, а наголосовий вплив непрямих польських відмінків, за нашими спостереженнями, у непольських словах був дуже незначний. Усі наведені факти на користь прямого запозичення з грецької мови. У П. Беринди натрапляємо на два наголоси: *шатáн* [26: 214] і *шáтан* [26: 428], причому слова вжиті у тлумачній частині до реєстрових відповідно *сатана* і *левіавам*, що свідчить про поширеність і активність лексеми в усному мовленні. Хитання ж наголосу, ймовірно, відображає грецький і польський акцентні впливи. У реєстровій частині автор наводить ще й *сатанас* з тлумаченням *отступник, зри навѣт* (диявол) [26: 451], яке акцентуаційно і фонологічно повторює грецьку форму *σατανᾶς* „сатана”. Грецької форми *σατᾶν* П. Беринда в реєстрі не подає, а це наштовхує на думку, що слово *шатан* він усвідомлював як полонізм і наголос у ньому на другому складі позначений не так грецьким впливом, як акцентним впливом інших іменників на **-ан** і зокрема тюркізмів. У „Євангелії учительному” 1616 р., пам'ятці з виразним впливом польської мови, слово подане з наголосом на першому складі: *шáтан* [18: 72, 217², 331²]. Давнє акцентування цієї лексеми є ще одним свідченням дії української тенденції до уніфікації наголошення іменників на **-ан**.

Наголошення афіксальних утворень від тюркізмів не залежить від наголосу твірного слова, воно узгоджується з наголосовими типами питомих слів з відповідними афіксами, пор.: *казанкы* — зн. (I: 106), *капшучоць* (I: 243, 235 — двічі), *до атаманыхы* (I: 150), *въ халатыку, у ... халатыку* (II: 59), *пидь чубчыць* (I: 11).

Отже, тюркізми набули граматичного роду за аналогією до українських слів з ідентичними фіналями і залежно від часу й характеру (усне / писемне) входження, активності в ужитку тощо займали своє місце в українській акцентній системі. Давні запозичення, що були перейняті в результаті безпосередніх усних контактів з тюркськими народами, швидше пройшли акцентуаційну адаптацію й набули наголошення як у близьких за будовою українських словах. З цього приводу О.О. Потебня, спираючись на Якова Грота, відзначає: „чим більше вони засвоєні народом, тим легше піддаються зміні наголосу, якщо тільки такій зміні не суперечать інші, сильніші й постійніші закони мови”. На думку вченого, якщо первісно іншомовне слово, вживане у множині, гнучке у вимові, тобто має рухомий наголос, це означає, що народ повністю зжився з ним, зовсім забув його походження [43: 140]. Для підтвердження цієї тези наведемо уривок з „Синопису” І. Гізеля, де подано народну етимологію раннього активного тюркізму *козак* (тур., крим.-тат. *kazak*): „...запорожцы от Запорожья, казаки от славного своего древняго нѣкоего вождя прозвищем Козака, побѣдивше с ним татаров, прозвашася... [50: 7 — 7 зв.]. Натомість пізніші й рідковживані запозичення українські стародруки кінця XVII ст. ще фіксують з акцентом мови-джерела, пор.: *бурлакам* [10: 129], *о ... бурлаках* [10: 128], *каган* [45: 934], род. *кагана* [45: 924], *ордами* — ор. мн. [61: 120 зв., 125], *до сагайдака* [45: 335], *з сагайдаков* [45: 475] тощо.

Відзначимо, що акцентуація тюркізмів у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні загалом збігається з сучасною літературною. Як і в сучасній українській літературній мові, тут виділяються такі акцентні типи запозичень з тюркських мов: 1) з незмінним наголосом на кінцевому голосному основи (*базар*, *базару*, мн. *базари*, *базарів*); 2) з флексійним наголосом, крім називного однини (*казан*, *казань*, мн. *казані*, *казанів*); 3) з незмінним наголосом на другому від кінця основи складі (*отаман*, *отамана*, мн. *отамани*, *отаманів*); 4) з кореневим наголосом в однині та флексійним у множині (*чарка*, *чарки*, мн. *чарки*, *чарок*); 5) з флексійним наголосом в однині та кореневим у множині (*орда*, *орди*, мн. *орди*, дав. *ордами*). Перші два типи найпоширеніші, вони охоплюють більшість іменників, що набули в українській мові чоловічого роду.

Дослідження акцентуації творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за наголосами, проставленими редактором О.О. Потебнею, та наукової діяльності вченого в галузі акцентології дає підстави зробити кілька загальних висновків:

1. О.О. Потебня, зберігаючи фонетику та граматику рукописних текстів та прижиттєвих видань письменника, подав також акцентну систему слобожанського говору південно-східного наріччя.

2. Розбіжності в наголошенні слів у виданнях за редакціями П.О. Куліша та О.О. Потебні не значні й відображають, переважно, акцентуаційні особливості східнополіського говору північного наріччя та слобожанського говору південно-східного наріччя.

3. Зіставлення наголошення лексики в аналізованому виданні та в стародруках XVI—XVII століть засвідчує деякі зміни, що сталися в результаті акцентуаційного розвитку староукраїнської системи на східних українських землях.

4. Східноукраїнський наголос, відбитий О.О. Потебнею у виданні творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, справив значний вплив на становлення сучасної української нормативної акцентної системи. До цього спричинилися художня література XIX ст. та акцентологічні дослідження О.О. Потебні.

1. Айзеншток І. З листування О. О. Потебні // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — К., 1927. — Кн. 1 — 2. — С. 164 — 182.
2. Апостол. — К., 1695 (стародрук).
3. Апостол. — К., 1722 (стародрук).
4. Баранович Л. Меч духовный. — К., 1666 (стародрук).
5. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1966. — 421 с.
6. Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. Словник чужомовних слів: Препринт з 2-го переробл. вид. 1955 р. — К., 1996. — 532 с.
7. Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 тт. — К., 1975 — 1983.
8. Винницький В. М. Акцентуаційні етюди. — Жовква, 2004. — 280 с.
9. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Л., 2002. — 578 с.
10. Вірші Климентія Зіновієва сина (кінець XVII — початок XVIII ст.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1912. — Т. 7. — С. 1 — 215.
11. Гальчук І. Ю. Історія наголошення запозичень на **-ія** в українській мові // Мовознавство. — 2009. — № 1. — С. 14 — 28.
12. Гальчук І. Ю. Граматика М. Смотрицького як відбиття акцентної системи староукраїнської мови // Мовознавство. — 2008. — № 4. — С. 79 — 91.
13. Голоскевич Г. Правописний словник. — 20 вид. — Нью-Йорк; Л., 1994. — 460 с.
14. Галятівський І. Ключ разум'їня. — К., 1659 (стародрук).
15. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т.: Изд. 3-е испр. и дополн. — М., 1903.
16. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. — М., 1962. — 607 с.
17. Етимологічний словник української мови: В 7 тт. / За ред. О. С. Мельничука. — Т. 1 — 5. — К., 1982 — 2006.
18. Євангеліє учительное. — Єв'є, 1616 (стародрук). Цифровим індексом ² позначається другий рахунок.
19. Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: В 2 т. — Л., 1886.
20. Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской. — М., 1985. — 428 с.
21. Зізаній С. Казань святого Кирилла. — Вільно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1906. — Т. 5. — С. 31 — 200.
22. Китарский В. О колебаниях ударения в русском литературном языке. I. Односложные имена существительные. — Хельсинки, 1950. — 123 с.
23. Колесов В. В. История русского ударения: Именная акцентуация в древнерусском языке. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. — 256 с.
24. Копистенський З. Омліа. — К., 1625 (стародрук).
25. Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) и ёго повісті. Слово на новий виход Квітиних повістей. — Санктпетербург, 1858. — 36 с.

26. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. — К., 1961. — 272 с.
27. *Луцук А.* Словник еквівалентів слова української мови. — К., 2008. — 174 с.
28. Малоросійскія повѣсти, розказанья Грыцьком Основьяненком / Под ред. А.А. Потебни. — Х., 1887. — Т. I, II.
29. Малоросійскія повѣсти, разказываемья Грыцьком Основьяненком. — М., 1837. — Кн. 2. — 441 с.
30. Малоросійскія повѣсти, разказываемья Грыцьком Основьяненком. — Харьков, 1834. — Кн. 1. — 380 с.
31. *Митрополит Іларіон.* Український літературний наголос. — Вінніпег, 1952. — 304 с.
32. *Огієнко І. І.* Східнослов'янський наголос у XIV-м віці. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 р. — Л., 1937. — 102 с.
33. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1918. — 272 с.
34. Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. — К., 1962. — 111 с.
35. Орфоепічний словник / Укл. М. І. Погрібний. — К., 1984. — 629 с.
36. Орфоепічний словник української мови: В 2 тт. / За ред. В. М. Русанівського. — К., 2001.
37. Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы / Под ред. Р. И. Аванесова. — М., 1985. — 704 с.
38. *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. — К., 1908. — Т. V. — 637 с.
39. Повісті Григорія Квітки (Основьяненка) / Издав П. А. Куліш. — Санктпетербург, 1858. — Т. I, II.
40. Повѣсти и рассказы Грыцька Основьяненка / Под ред. А. А. Потебни. — Х., 1889. — Т. III. — 341 с.
41. Повѣсти и рассказы Грыцька Основьяненка. Статті историческія / Под ред. А.А. Потебни. — Х., 1890. — Т. IV. — 510 с.
42. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Вып. 1. Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог. — М., 1985. — Т. IV. — 319 с.
43. *Потебня А. А.* Ударение / Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. — К., 1973. — 172 с.
44. *Потебня А.* Замѣтки о малорусском нарѣчїи. — Воронеж, 1871. — 134 с.
45. *Радивиловскій А.* Огородок. — К., 1676 (стародрук).
46. *Радивиловскій А.* Невидані проповіді з рукописних „Огородка” та „Вѣнца” // Марковский А. Антоний Радивиловский — южнорусский проповедник XVII в. — К., 1894.
47. *Ростовскій Д.* Розыск о расколнической брынской вѣрѣ. — К., 1748 (стародрук).
48. *Сакович К.* Вѣршгѣ на жалостный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. — К., 1622 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI — XVIII вв.: Всезбірка передмов до укр. стародруків. — К., 1924. — С. 37 — 51.
49. Сборник Острожскій. — Острог, 1588 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
50. Синописіс. — К., 1680 (стародрук).
51. *Скляренко В. Г.* Історія українського наголосу. Іменник. — К., 2006. — 709 с.
52. *Скляренко В. Г.* Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 342 с.
53. Словарь української мови: В 4 тт. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907 — 1909.
54. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — 1104 с.
55. Служебник. — Стратин, 1604 (стародрук).
56. *Смотрискій Г.* Ключ царства небесного и нашеє христіянское духовное власти нерешимый узел. — Острог. — 1587 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунки (перший рахунок не позначається).
57. *Смотрискій М.* Грамматіки словенскія правильное свнтагма. — Єв'є, 1619 / Підгот. вид. і вступ. стаття В. В. Німчука. — К.: Наук. думка, 1979 (стародрук, факсим. вид). При документуванні з цієї пам'ятки перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
58. *Соболевскій А. И.* Лекции по истории русского языка. — Изд. 4-е. — М., 1907. — 309 с.

59. Сумароков А. П. Полное собрание сочинений в стихах и прозе. — М., 1787. — Ч. 10. — 277 с.
60. Транквіліон К. Зерцало богословия. — Почаїв, — 1659 (стародрук).
61. Требник Петра Могилы. — К., 1646 (стародрук). Цифровими індексами позначаються рахунок (перший рахунок не позначається).
62. Туттало Д. Книга житій святих. — К., 1689 (стародрук).
63. Туттало Д. Руно орошенное. — Чернігів, 1683 (стародрук).
64. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. с доп. О.Н. Трубачева. — М., 1964 — 1973.
65. Філялетъ Х. Апокрисис. — Острог, 1598 (стародрук). Перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
66. Фортунатов Ф. Ф. Лекції по фонетикѣ старославянскаго (церковнославянскаго) языка. — Петроград, 1919. — 294 с.
67. Яворскій С. Камень въкры. — К., 1730 (стародрук).
68. Lutska M. Grammatica Slavo-Ruthena. — Budaе, 1830. — 176 s.
69. Smal-Stockuj S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. — Wien, 1913. — 550 s.
70. Słownik staropolski: U 11 tt. — Warszawa, 1953 — 2001.

Ivan Hal'chuk (Kyiv)

ACCENT IN H.F. KVITKA-OSNOVYANENKO'S WORKS EDITED
BY O.O. POTEVNIYA AGAINST THE BACKGROUND OF UKRAINIAN
ACCENTOLOGY DEVELOPMENT

The article emphasizes on the O.O. Potebnya's accent features of the specific the Ukrainian and foreign languages vocabulary, including Turkic language words, in the works of H.F. Kvitka-Osnovyanenko compared with the accent on contemporary editions and other Ukrainian old prints and modern literary emphasis. The historical factors that influenced the formation of Ukrainian accent system and its development are examined.

Key words: accent, the Ukrainian language, words speaking another language, Turkic language words

Мовна мозаїка

КОМУ ПОТРІБНЕ ПІДСПІР'Я?

У публікаціях на фінансово-економічні чи юридичні теми часто натрапляємо на слово *підспір'я*, не одразу розуміючи його значення. Напр.: *Коли приватному підприємцю Олександрю К. знадобилися гроші для підспір'я в бізнесі, він просто взяв документи своєї дружини Катерини К і без її відома пішов.. оформляти кредит* (Носівські вісті, 10.07.2010); *..Це дуже серйозне підспір'я для тих людей, які сьогодні мають якісь незначні кошти для того, щоб вирішити цю [житлову] проблему* (З інтернетівського видання); *..звичайно те, що ми маємо можливість отримати кредит і фактично десь очікуємо на перший транш, це велике підспір'я у вирішенні наших економічних проблем* (З інтернетівського видання). І не дивно, адже в українській мові такого слова немає. *Підспір'я* — це буквальный переклад російського *подспорье*. Українською мовою його потрібно перекладати як «підмога, допомога, підтримка» й под. (Російсько-український та українсько-російський словник, в одному томі; 500000 слів та словосполучень / Упоряд. та головний ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2008. — С. 539). Пор. у таких реченнях: *кіло гречки для пенсіонера допомога* (замість *підспір'я*) (З інтернетівського видання); [Громадська] *рада — надійна підмога* (замість *підспір'я*) (З інтернетівського видання); *..Загалом, немає серйозної фінансової підтримки* (замість *підспір'я*), *бодай як у баскетболі* (Час спорту, № 34, 2006 р).

Лариса Колібаба (м. Київ)

УДК 811,161.2':81'366+373.46

Ірина Ярошевич (м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ Й КОДИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОРФОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті простежено шляхи становлення й кодифікованого закріплення в науковій практиці української морфологічної термінології від найдавнішого періоду розвитку граматичної думки в Україні до сучасного стану.

Ключові слова: морфологічний термін, морфологічна термінологія, частини мови, граматичні (морфологічні) категорії і форми.

Вироблення і кодифіковане закріплення терміноодиниць у науковій практиці перебуває в органічному зв'язку з функціонуванням і розвитком мови в цілому, а терміни є важливим компонентом лексичної системи мови як одного з її рівнів. Поява терміна у тій чи тій сфері людської діяльності є завершальним етапом в осмисленні досліджуваних об'єктів дійсності, узагальненою, найбільш сконденсованою дефініцією пізнаваних явищ. Однак, як слушно зауважують дослідники, процес пізнання дійсності безкінечний, а отже, «репрезентоване науковим терміном наукове поняття є відносною істиною» [14: 5]. Із здобуванням нових знань учені створюють і нові мовні форми для їхнього вираження або запозичають їх із інших мов, у яких вони набули кодифікованого характеру.

Об'єктом дослідження обрано українську морфологічну термінологію, зафіксовану в наукових, навчальних граматиках, у наукових працях українських і зарубіжних учених-мовознавців, у словниках, енциклопедичних виданнях тощо, починаючи від найдавнішого періоду в розвитку граматичної думки в Україні до сучасного її стану. Такий підхід до висвітлення проблеми становлення української морфологічної термінології дає можливість простежити в ній еволюційні процеси та накреслює перспективу подальшого розвитку, зумовлену

© І.А. ЯРОШЕВИЧ, 2010

поглибленим вивченням теоретичних і практичних засад морфології як окремої галузі мовознавства.

Зважаючи на глобальний характер досліджуваної проблеми, у статті основну увагу зосереджено на еволюції назв для позначення основних одиниць морфологічної системи — частин мови та властивих їм граматичних категорій, які репрезентують динаміку утворення і кодифікованого закріплення в науковій мові.

Простежуючи шляхи формування української літературної мови, Ю. Шевельов зауважував, що літературна мова «виростає зі співпраці визначних і менш визначних сучасників і з переємності досвіду й змагань поколінь» [21: 7]. Це висловлювання стосується і становлення української наукової термінології на національній основі як невід'ємного складника літературної мови, адже у її творенні брали участь представники різних епох і поколінь, термінотворчий процес продовжується і в наш час у зв'язку з розширенням наукових горизонтів мовознавчої науки і поглибленим її вивченням.

Початок формування морфології як одного з розділів описової граматики пов'язують із появою в надрах античної науки про мову перших граматик і словників, у яких уперше було сформульовано сутність основних її понять і запроваджено терміни для їхнього позначення, зокрема, було закладено основи традиційного поділу слів на частини мови за властивими їм граматичними категоріями [10: 3].

Давню традицію осмислення наукових понять морфології та позначення їх відповідними термінами в українському мовознавстві пов'язують з іменами авторів перших слов'янських граматик XVI–XVII ст. — Л. Зизанія, М. Смотрицького, І. Ужєвича. Хоча діяльність граматистів давньої доби була спрямована передусім на кодифікацію церковнослов'янської (словеноруської) мови, однак у той час її правила вважалися такими, що стосувалися писемної мови взагалі, зокрема й живої, рідної [11: 20]. Закріпивши на слов'янському мовному ґрунті вироблену в античних граматах термінологію, середньовічні граматисти творчо використали її та створили величезну кількість нових термінів, ураховуючи специфіку рідної їм мови, що особливо виразно простежується в ілюстраціях до викладених теоретичних положень.

Теоретико-лінгвістичний аспект східнослов'янських граматик, які розглядають у контексті українського мовознавства, яскраво відбився у поступовому вдосконаленні й розширенні граматичної термінології. Зокрема, йдучи за античною традицією, давньоукраїнські граматисти виділяли вісім *видов слова*, або *частій слова*, — понять і термінів, співвідносних із сучасним розумінням поняття *частина мови*, а саме: *имя*, *мэстоименіє* (*мэстоимя*), *глаголь*, *причастіє*, *нарэчіє*, *предложь*, *союз* та *междометіє*. Останній термін запровадив М. Смотрицький замість невластивого слов'янським мовам терміна *артикуль* (*различіє*) [Грамм. 1619: 39, 386]. У давніх граматах уперше в україністиці було здійснено поділ частин мови за визначальною морфологічною ознакою — відмінюваніс-

тю/невідмінюваністю та запроваджено відповідні терміни: *скланяємыя* (змінні, або відмінювані) і *нескланяємыя* (незмінні, або невідмінювані) [Грам. 1591: 9; Грам. 1596: 56–57; Грам. 1619: 40].

З урахуванням особливостей церковнослов'янської мови в її східнослов'янській редакції було здійснено також поділ імен на відміни (*склоненія*), а дієслів на дієвідміни (*супружества*) [Грам. 1591: 70; Грам. 1596: 44, 107], у М. Смотрицького — *спряженіє* [Грам. 1619: 245]. Було запроваджено терміни для назв відмінків та графемного складу категорій роду і числа в іменах, а також категорій виду, часу, способу, стану, схарактеризовано особливості двох дієвідмін у дієсловах тощо. В окремих лексико-граматичний клас слів у граматиці М. Смотрицького вперше було виділено дієприслівник, для позначення якого вчений створив термін *дэепричастіє*, хоча в ілюстраціях до теоретичних положень спостерігаємо випадки нерозрізнення дієприслівників і дієприкметників [Грам. 1619: 444–445].

Кожен із давньоукраїнських граматистів прагнув удосконалити систему терміноодиниць, запроваджених його попередниками, виявляючи при цьому «достатню самостійність і оригінальність в осмисленні і термінологічному вираженні об'єктів дослідження» [6: 52]. Зокрема, досить помітними є певні розбіжності в кваліфікації і складі деяких морфологічних категорій і форм. Наприклад, у М. Смотрицького категорія роду імен семичленна (*мужескій, женскій, средній, общій, всякій, недоумэнный, преобщій*) [Грам. 1619: 50–51], в І. Ужєвича — тричленна, як у сучасній мові (*чоловічий, жіночий, середній рід*) [Грам. 1643: 8]. Визнаючи тричленну категорію числа імен (*единственное, множественное, двойственное*), запроваджену Л. Зизанієм і М. Смотрицьким, І. Ужєвич у парадигмах імені і займенника подає лише форми однини та множини, як у сучасній мові, хоча згадає й про *двоїну*, властиву деяким іменам [Грам. 1643: 8–8зв]. Спростив та диференціював І. Ужєвич і систему форм категорій часу дієслів, запроваджену М. Смотрицьким [Грам. 1619: 62]. Замість шестичленної категорії часу І. Ужєвич подав тричленну. Система відмінків у М. Смотрицького є семичленною, як у сучасній мові: *именительный, родительный, дателный, винительный, звателный, творительный, сказательный* (останній термін на позначення місцевого відмінка). Назви перших шести відмінків латинською мовою подає й І. Ужєвич, однак у нього відсутній місцевий відмінок. Замість нього вчений увів поняття *несталого* відмінка, уживаного лише з прийменниками [Грам. 1643: 17зв–18].

Водночас, якщо М. Смотрицький, описуючи морфологічні особливості різних частин мови, орієнтувався на церковнослов'янську мову, то І. Ужєвич акцентував увагу на визначальних рисах морфологічних категорій, властивих тогочасній українській мові і ставив перед собою практичні завдання, «наслідуючи поширені тоді в Західній Європі методи граматичного аналізу будь-якої мови, характеризував їх у порівнянні з мовою латинською, польською, рідше з старослов'янською, грецькою ...» [6: 52].

Термінотворча діяльність українських граматистів середньовіччя відіграла важливу роль у виробленні української граматичної (а отже, і морфологічної) термінології у наступні періоди розвитку граматичної думки в Україні. Переконливим доказом високого авторитету згаданих граматик, особливо граматики М. Смотрицького, у якій, за спостереженням учених, створено найбільшу кількість термінів, може слугувати той факт, що велика їх кількість у незмінному чи вдосконаленому вигляді функціонує в багатьох сучасних слов'янських мовах [11: 20]. Термінологією східнослов'янських граматик XVI–XVII ст. впродовж наступних періодів користувалися українські мовознавці при створенні шкільних і наукових граматик української мови. Тож цілком справедливо згадані граматики слід вважати першоджерелами становлення української граматичної термінології.

Перші спроби переглянути систему граматичних термінів церковнослов'янської мови, наблизивши їхнє звучання до живомовної народної стихії, спостерігаємо в граматиках української мови першої половини XIX ст., створених у Галичині і в Закарпатській Україні, авторами яких були Т. Глинський, І. Могильницький, М. Лучкай, Й. Левицький, І. Вагилевич, Я. Головацький та ін.

Цілеспрямоване вироблення української морфологічної термінології на живомовній основі припадає лише на середину – другу половину XIX ст. Невідомий автор «Практичної граматики нѣмецкого языка» (Відень, 1862–1863 рр.) подає такі терміни, створені на рідномовній українській основі: *суцникъ* (іменник), *приложникъ* (прикметник), *дѣслово*, *предложникъ* (прийменник), *прислово* (прислівник), *соключникъ* (сполучник), *числовникъ* (числівник), *чувственникъ* (вигук). Із них лише терміни *дѣслово* та *числовникъ* із незначними графічними змінами стали нормативними у сучасній морфологічній термінології. Термін *заименникъ* (з наголосом на другому складі) вперше зафіксовано в надрукованих як додаток до «Рускої язикоучебної читанки для школь народнихъ» – «Упражненіях граматичнихъ» (Відень, 1863 р.) [УМЕ: 156; 9: 84]. Цей термін засвідчено також у граматиці Г. Пашкевича «Мала граматика для школь головнихъ» (Відень, 1865 р.) [УМЕ: 188].

Національне іноді стихійно, але більшою мірою свідомо вироблялося в західноукраїнських граматиках М. Осадци, П. Дячана, О. Партицького, О. Огоновського та ін. З ім'ям М. Осадци пов'язують розгляд *дієприкметника* уже не як окремої частини мови, а як дієслівної форми. Оригінальні терміни на позначення частин мови створив П. Дячан: *предметовникъ*, *мѣстоименникъ*, *связникъ*, *словокъ* [9: 85]. З незвичним для сучасної мови наголосом уживав терміни для назв частин мови О. Партицький: *именникъ*, *приименникъ*, *заименникъ* [Там само]. Активно долучилися до вироблення власне української термінології на початку XX ст. і в Східній Україні, коли було знято заборону українського друкованого слова і суттєво розширено сфери функціонування української мови, особливо в добу «українізації».

Важливу роль у випрацюванні й становленні української морфологічної (і ширше — граматичної) термінології наприкінці XIX ст. відіграла «Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (1893 р.), яка впродовж перших десятиліть XX ст. була однією з найпопулярніших граматик української мови. Термінологію цієї граматики використовували й інші тогочасні граматисти. Значна частина створених і вживаних у ній термінів набула кодифікованості в сучасній лінгвістичній термінології. З-поміж них найбільш вдалими, на думку І. Огієнка, були терміни на позначення частин мови — *прикметник, злучник і оклик*. Закріпилися в ній також терміни *іменник, заіменник, числівник, прислівник, приіменник, дієслово* (деякі засвідчено з відмінним щодо сучасних назв наголосом). У цій граматиці окремими частинами мови кваліфіковано *дієприкметник, дієприслівник і дієіменник* (сучас. інфінітив). Збереглися в сучасній морфологічній термінології і вжиті у ній терміни на позначення граматичних категорій і понять морфології: *відміна, відмінок, відмінювання, множина, однина, рід, число, особа, стан* та ін.

Запропоновану в згаданій граматиці термінологію високо оцінював учений-енциклопедист І. Огієнко, діяльність якого була спрямована на наукове висвітлення проблем створення національної термінології, на її систематизацію й упорядкування. Розбудові граматичної термінології сприяли його праці «Історичний словник української граматичної термінології» [12] та «Українська граматична термінологія» [13]. Переійнявши на себе роль координатора термінологічної справи в Україні, вчений сформулював основні правила творення питомо українських термінів, сутність яких зводилася до того, щоб кожен термін був пов'язаний із живомовними коренями, щоб своєю будовою він відповідав закономірностям фонетичної й граматичної будови української мови та подавав одне розуміння поняття, не викликаючи зайвих асоціацій [12: 100–101]. Цих настанов у творенні термінів дотримувалися відомі науковці-граматисти початку XX ст. — Є. Тимченко, А. Кримський, О. Курило, М. Грунський, О. Синявський, В. Сімович та ін. Створюючи елементарні з сучасного погляду терміни на живомовній українській основі, граматисти ставили перед собою кодифікаційні завдання щодо вживаної в їхніх працях термінології, розробляючи й удосконалюючи її, водночас сприяючи унормуванню української мови взагалі.

Помітний внесок у розбудову морфологічної термінології цього періоду зробили й автори шкільних граматик та граматик для самонавчання, зокрема П. Залозний, М. Гладкий, Г. Шерстюк та ін., які прагнули створити такі терміни, що, за висловлюванням І. Огієнка, мали відбивати «українську форму і зміст» [13: 211].

При творенні термінів на позначення частин мови досить продуктивною була словотвірна модель із суфіксами *-ик/-ник*, приєднаних до українських коренів: *іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник, приіменник, сполучник*. Аналогічно було утворено і діє-

слівні недієвідмінювані форми — *дієприкметник*, *дієприслівник*. Ці терміни стали нормативними в сучасній лінгвістичній термінології, хоча на початковому етапі мали певні відмінності у фонетико-графічному й акцентному оформленні. Пор.: *именникъ*, *числовникъ*, *заіменникъ*, *присловникъ*, *приіменникъ* тощо. За цією словотвірною моделлю було створено й інші назви частин мови, що не набули нормативності: *суцникъ*, *речівникъ*, *предметовникъ* (на позначення іменника), *приложникъ* (на позначення прикметника), *численик* (на позначення числівника), *мэстойменникъ* (на позначення займенника), *часівник* (на позначення дієслова), *дійменник* (на позначення інфінітива), *дэ-нарічник* (на позначення прислівника), *соклучникъ*, *связникъ*, *злучникъ* (на позначення сполучника), а також *предложникъ*, *відношенникъ*, *відносникъ*, *стосувник* (на позначення прийменника), *чувственникъ* (на позначення вигука), *виявникъ* (на позначення частки) тощо. За цією моделлю було створено й однослівні терміни (замість двослівних) на позначення відмінків: *називник*, *родовик*, *давальник*, *знахідник*, *орудник*, *місцевик*, *кличник* (*зовник*) [див., напр., 17: 128–129]. Наведені приклади засвідчують характерну для періоду кінця ХІХ — початку ХХ ст. наявність значної варіантності терміноодиниць. Нерідко поряд із новоствореними автори граматик подавали й усталені в українському мовознавстві давно засвоєні церковнослов'янські терміни, зокрема *мэстоименіє*, *глаголь*, *предлогъ*, *союзъ*, *падежъ*, *время*, *залогъ* та ін., настільки міцно над граматистами тяжіла давня традиція термінотворення, засвідчена ще в східнослов'янських граматиках. Деяким термінам було надано українського звучання: *причастіє* — *причасник*, *нарэчіє* — *наріччя*, *падеж* — *падіж*, *спряженіє* — *спряжіння*, *междометіє* — *межислівце* тощо. Подаючи кілька варіантів термінологічних найменувань для позначення того самого поняття, граматисти ніби зумисне давали можливість користувачам вибирати найбільш вдалі.

У зазначений період ті розбіжності, які існували у використанні різних (іноді штучно створених) термінів для позначення тих самих понять, спричинювали нечітке їх розуміння, що в свою чергу негативно позначалося на навчальному процесові. Тож нагальним завданням граматистів було вироблення стабільних, єдиних норм у термінотворенні, які б зближували тогочасні наукові й шкільні граматики.

Пуристичні тенденції у виробленні української граматичної термінології на національній основі відіграли надзвичайно позитивну роль, однак учені відчували і те, що надмірне зберігання мови від впливу іншомовних запозичень відмежовує вітчизняну науку від інтернаціональних зв'язків. Саме тому помітною в зазначений період була й орієнтація українських граматистів на досягнення зарубіжного мовознавства. Бажання наблизити українську науку до європейського культурного й інтелектуального контексту позначилося на використанні запозичених термінів-інтернаціоналізмів поряд із питомо українськими: *кон'югація* — *дієвідмінювання*, *дієзміна*, *часування*; *деклінація* — *відмінювання*, *стосування*; *інфінітив* — *дійменник*, *імена дієсловові*, *імена дієсловни*, *неопре-*

дэленик, безоглядна форма часівника, неозначена форма дієслова; індикатив — дійсний спосіб; імператив — наказовий, приказовий, вольовий спосіб тощо. У граматиці Є. Тимченка для назв відмінків використано однослівні терміни-інтернаціоналізми латинського походження: *номінатив*, або *іменний* (називний відмінок), *генетив* (родовий відмінок), *датив*, або *дайний* (давальний відмінок), *акузатив*, або *причиновий* (знахідний відмінок), *вокатив*, або *зовний* (кличний відмінок), *інструменталь* (орудний відмінок), *льокатив* (місцевий відмінок) [19: 22]. До речі, у галицьких граматиках зазначеного періоду досить виразною була тенденція називати відмінки за місцем, яке вони займали у відмінковій парадигмі (перший — називний, другий — родовий і т. ін.). Цю тенденцію перейняв і Є. Тимченко, тому в його граматиці поряд із термінами-інтернаціоналізмами на першому місці у відмінковій парадигмі подано числові назви [Там само].

У процесі вироблення морфологічної термінології важливим чинником унормування термінів є дотримання єдиних принципів і критеріїв їхнього творення. Концептуальною ознакою термінологічної норми (як і загальнолітературної) вважають її кодифікованість, тобто систематизоване закріплення термінів у наукових джерелах (граматиках, словниках, навчально-методичній літературі), що орієнтують мовців на дотримання єдино можливої установленої мовної норми. Основними критеріями нормативності терміна є системність, поняттєва співвіднесеність, дефінітивність і відповідність фонетичним, акцентно-орфоепічним, лексичним, граматичним нормам національної мови. Додатковими критеріями нормативності є однозначність терміна у межах свого термінологічного поля, стилістична нейтральність, стислість і точність семантики [20: 288, 682].

Усталенню й кодифікованому закріпленню морфологічної термінології на початку ХХ ст. сприяли, як уже було зазначено, згадані праці І. Огієнка, а також наукові осередки, зокрема, створений у 1921 р. Інститут української наукової мови (ІУНМ) та Товариство наукової мови, які координували термінознавчу і термінотворчу діяльність науковців України. Значний вплив на кодифікацію морфологічної термінології мав і «Український правопис» 1928 та 1933 рр. [УП 1928; УП 1933].

У 30-ті роки було перервано термінологічну діяльність в Україні у зв'язку з репресивними заходами радянського уряду. Як зазначають дослідники, «значних спотворень зазнали насамперед найменування зі своєрідною національною формою, що значно уподібнились до російських усупереч попереднім термінотворчим традиціям» [15: 34]. Не могли бути плідними для науки й роки війни та повоєнний період. У наукових працях цього періоду мовознавці оперували виробленою й унормованою термінологією своїх попередників. І лише з середини 50-х років певною мірою поживається термінологічна діяльність: морфологічні терміни у складі лінгвістичних стають об'єктом систематизованого опису [7] та комплексного наукового дослідження [9].

У наступні десятиліття спостерігаємо значні досягнення українських граматистів у розбудові теорії граматики, зокрема переорієнтації досліджень від виявлення та класифікації морфологічних одиниць і форм до з'ясування причин зумовленості й закономірностей функціонування та еволюційних змін у їхньому складі, що позначилося на термінологічному вираженні.

На початку шістдесятих років у науковому доробку українських мовознавців з'являється теоретична праця І. К. Кучеренка «Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія» у двох частинах [8], у якій автор із позицій теорії відображення по-новому увиразнює граматичну науку, позначаючи її новим терміном *граматикологія*. У контексті названої теорії І. Кучеренко розкриває внутрішню суперечливість традиційної класифікації частин мови; подає критичний аналіз мовних явищ, відомих у граматиках під назвами-термінами *займенник, дієприкметник, дієприслівник, категорія стану, модальні слова, прийменник*; встановлює їхнє місце в системі частин мови. Водночас учений уводить до наукового обігу термін *ад'єктивні слова*, у складі яких розглядає *відчислові слова*, або *порядкові прикметники*, відомі під традиційною назвою *порядкові числівники*, а також *займенні ад'єктивні слова*, тобто ті, які відомі під назвою *займенникові прикметники*, або *займенники-прикметники* [8: 438–441]. Окрему увагу приділено також *віддієслівним ад'єктивним словам*, відомим під назвою *дієприкметники*, які вчений позначає терміном *віддієслівні відносні прикметники* [8: 441, 446].

У наукових дослідженнях 60-х — 80-х років значно розширюється поняттєвий зміст загальнограматичних і морфологічних явищ. У використанні термінів для їхнього позначення досить помітним є поєднання свого, національного, і запозиченого у тій пропорції, яка дає змогу вітчизняній науці виходити на міжнародний рівень. Активно використовуються, зокрема, такі терміни, як *аспектуальність, валентність, грамема, парадигма, вербоїд, предикативи, компаратив, конверсія, транспозиція, субстантив, ад'єктив, адвербіатив* і похідні від останніх терміни на позначення транспозиційних процесів — *субстантивізація, ад'єктивізація, адвербіалізація* тощо. Усталеність морфологічної термінології, її кодифікованість у цей період засвідчує колективна праця «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» [18], у якій узагальнено здобутки вітчизняних і зарубіжних учених у вивченні морфології, а також «Словник лінгвістичних термінів» Д. Ганича та І. Олійника [4].

Резонансними, за оцінкою фахівців, не лише в українському, а й у всьому слов'янському мовознавстві стають новаторські дослідження з граматики І. Р. Вихованця. У монографії «Частини мови в семантикограматичному аспекті» учений запропонував нові підходи до вивчення граматичної будови мови, що сприяло переосмисленню змісту понять морфології та функціонального призначення її одиниць, відповідно було внесено зміни і до термінологічного вираження. Обґрунтувавши

нечастиномовний характер службових слів, І. Р. Вихованець запропонував термін *аналітичні синтаксичні морфеми* [1: 23], пізніше — *службові слова-морфеми* [2: 19]; для позначення займенника — *займенникові слова*, класифікувавши їх на *займенникові іменники*, *займенникові прикметники*, *займенникові числівники* і *займенникові прислівники*. Клас вигуків і часток кваліфіковано як *слова-речення* тощо.

Прихильники традиційних поглядів на систему частин мови доповнюють її склад ще двома частинами мови, на позначення яких вводять терміни: *станівник* (у традиційному мовознавстві вони відомі під назвою *слова категорії стану*, або *предикативи*) і *модальник*, замість поняття і відповідного терміна *модальні слова* [5: 30].

У новітніх дослідженнях з морфології І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, В. Ожогана та ін. подано не лише нову інтерпретацію частин мови, а й морфологічних категорій та інших морфологічних явищ, що мають стосунок до сфери семантики, словотвору і синтаксису. Уводиться поняття та відповідний термін *міжривневі граматичні категорії* [2: 139]. Зокрема, у «Теоретичній морфології української мови» (автори: І. Вихованець, К. Городенська) [2] *категорію відмінка* кваліфіковано як *морфолого-синтаксичну*, а *категорії ступенів порівняння, перехідності/неперехідності, стану* — як *морфолого-словотвірні-синтаксичні*. Значно розширено у цій праці поняттєвий зміст морфологічних категорій, конкретизовано й уточнено дефініції термінів, створено низку нових термінів, які суттєво збагачують морфологічну термінопідсистему сучасної української літературної мови: *аналітичні, морфологічні, синтаксичні дієслова, міжчастиномовник, слова-морфеми, аналітичні синтаксичні морфеми, морфологічна одиниця-конструкція, периферійні, напівпериферійні, центральні, напівцентральні частини мови, нульовий ступінь порівняння, моноособові (одноособові) дієслова, слова релятивної семантики* тощо.

Проблема кодифікації морфологічних термінів залишається актуальною і в 90-і рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. Виразною стає тенденція до відновлення національної ідентичності питомих українських термінів, зокрема й морфологічних (наприклад, *дієйменник* замість *інфінітив*), надання графемного статусу *кличному відмінку* у відмінковій системі, *двоїні* в категорії числа та *давноминулого часу* в дієслівній категорії часу; недоцільність виокремлення не властивих українській мові *активних дієприкметників теперішнього часу* — форм, активно вживаних в українському мовознавстві під впливом російської мови в період 30-х — 80-х рр. ХХ ст. У зазначений період морфологічна термінологія постає у якісно новому стані порівняно з попередніми періодами, набуває ознак чіткої систематизації й унормування, що знайшло відбиття в енциклопедії «Українська мова» [20] та в енциклопедичному виданні О. Селіванової «Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія» [16].

В останні десятиліття помітною стає спроба перегляду термінологічних назв окремих частин мови (*предметник*, замість *іменник*,

обставинник, замість *прислівник*), а також назв відмінків у дослідженнях І. Р. Вихованця: *суб'єктник* (називний), *похідник* (родовий), *адресатник* (давальний), *об'єктний* (знахідний), *знаряддевик* (орудний), *місцевик* (місцевий) та *кличник* (кличний) [3: 3–7]. Подібну систему термінів для назв відмінків на початку ХХ ст. пропонував В. Сімович (*називник*, *родовик*, *давальник*, *знахідник*, *кличник*, *орудник*, *місцевик*), дотримуючись правила «мовної економії» [17: 129]. Зазначені терміни нерідко використовували й інші граматисти початку ХХ ст., коли відбувалося активне вироблення терміноодиниць на національній основі.

Порівнюючи тенденції творення термінів початку ХХ – початку ХХІ ст., можна зауважити, що кожне нове українське відродження супроводжується особливою увагою до національного термінотворення. Прагнення сучасних учених-мовознавців удосконалити термінологічний апарат лінгвістичної науки в цілому і морфологічної зокрема заслуговують на увагу фахівців, адже будь-що нове спочатку може викликати заперечення, однак аргументованість доцільності заміни деяких традиційно вживаних термінів видається нам перспективною. Принаймні запропоновані в сучасних дослідженнях зміни щодо перегляду терміноодиниць на позначення окремих частин мови, морфологічних категорій і процесів, що супроводжують функціонування морфологічних одиниць, на наш погляд, є семантично вмотивованими, логічно переконливими, оскільки забезпечують чіткість, зрозумілість, прозорість термінологічного дефінування, загальнодоступність сприйняття, що відповідає основним вимогам творення національних термінів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Грам. 1591 – Граматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка [Адельфотес]. – Львів, 1591.

Грам. 1596 – «Граматика словенска» Л. Зизанія. – Вільно, 1596 // В кн.: Зизаній Л. Граматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1980. – 190 с.

Грам. 1619 – «Граматіки славенскія правільное сунтагма» М. Смотрицького. – Єв'є, 1619 // В кн.: Смотрицький М. Граматика / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1979. – 502 с.

Грам. 1643 – «Граматика словенская» І. Ужевича. – Париж, 1643 (паризький рукопис); 1645 (арраський рукопис) // В кн.: Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К.: Наук. думка, 1970. – 459 с.

УМЕ – Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 2004. – 818 с.

УП 1926 – Український правопис (проект). – Харків: Державне видавництво України. – 1926. – 95 с.

УП 1933 – Український правопис. – Харків: «Радянська школа», 1933. – 66 с.

1. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
3. *Вихованець І.* Студії про українські відмінки: термінологічний аспект // Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 3–7.

4. Ганич Д.С., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища шк., 1985. — 360 с.
5. Горинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навч. закладів. — К.: Академія, 2004. — 335 с.
6. Жовтобрюх М.А. Частина мови в «Граматичній слов'янській» І. Ужєвича // Східно-слов'янські граматики XVI–XVII ст.: Матеріали симпозиуму. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 51–58.
7. Кретевиц Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вид-во АН Укр. РСР, 1957. — 235 с.
8. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. — В 2-х ч. : К.: Вища шк., 1961. — Ч. I. — 172 с.; 1964. — Ч. II. — 159 с. — Видан. 2-ге, уточ. і допов. — Вінниця: «Поділля — 2000», — 2003. — 463 с.
9. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. — К.: Вища шк., 1959. — 224 с.
10. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — К.: Наук. думка, 1980. — 303 с.
11. Німчук В.В. Основоволожне значення «Граматики» М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 6–20.
12. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології // Записки Українського наукового товариства у Києві. — Кн. I — К., 1908. — С. 94–129.
13. Огієнко І. Українська граматична термінологія // Краткій курсь українського языка. — К., 1918. — С. 211–221.
14. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.М. Українське термінознавство. — Львів, 1994. — 215 с.
15. Пілецький В.І. Про деякі запозичення в сучасній українській термінології // Культура народів Причорномор'я. Научн. журнал. — №53. — 2004. — С. 34–38.
16. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля, 2006. — 716 с.
17. Сімович В. Практична граматика української мови. — Ляйпциг, 1919. — 584 с.
18. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.
19. Тимченко Є. Українська граматика. — К., 1907. — 179 с.
20. Українська мова. Енциклопедія. — Вид. 3. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — 852 с.
21. Шевельов Ю. Покоління 20-их років в українському мовознавстві // Слово. — 1993. — №6. — С. 7–30.

Iryna Yaroshevich (Kyiv)

BECOMING AND CODIFI OF UKRAINIAN MORPHOLOGICAL TERMINOLOGY

In the article the ways of becoming and codifi fixing are traced in scientific practice of Ukrainian morphological terminology from the oldest period of development of grammatical idea in Ukraine to the modern state.

Key words: morphological term, morphological terminology, parts of speech, grammatical (morphological) categories and forms.

УДК 81'373.232.1: 001.4

Майя Дзюба (м. Рівне)

ЕПОНІМІЧНІ НАЙМЕНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано особливості термінів, утворених від власних назв, указано на переваги та недоліки епонімічних найменувань у термінології, окреслено умови до- речного використання епонімів у спеціальній мові.

Ключові слова: епонім, власна назва, епонімічні терміни, термінологія.

Серед різноаспектних проблем сучасного термінознавства важли-
ве місце посідає дослідження епонімічних найменувань — тер-
мінів, у складі яких наявні епоніми¹, тобто власні назви на позна-
чення конкретних носіїв імені, від яких утворено спеціальні мовні
одиниці. Особливості функціонування власних імен у спеціальних
підмовах, процеси деонімізації одиниць ономастичного простору,
стійка тенденція до збільшення кількості епонімічних термінів
у наукових терміносистемах високорозвинених сучасних мов за-
кономірно все більше цікавлять дослідників, що зумовило появу в
80-х рр. ХХ ст. окремої мовознавчої дисципліни — термінологічної

---

¹ У сучасній лінгвістиці термін епонім уживають у широкому й вузькому розумінні. Одні дослідники (І. Волкова, О. Лобач, С. Овсейчик, Н. Цимбал та ін.) трактують епонім як власну назву, яка стала основою для творення мовного знака з новим значенням (широке розуміння), інші (Г. Беженар, М. Дмитрук, Б. Михайлишин, Н. Новинська та ін.) — як термін, утворений від власних імен (вузьке розуміння). Щоб уникнути термінологічної неточності, яка може спричинити численні непорозуміння, підтримуємо перший погляд (широке розуміння).

У мовознавстві немає однастайності щодо того, які з власних назв — антропоніми чи й інші оніми — можуть стати основою для створення терміна-епоніма (або бути терміном, утвореним від власних імен). Оскільки спеціальні найменування можуть походити від антропонімів, міфонімів, теонімів, топонімів, етнонімів, космонімів, уважаємо, що епонімом може бути будь-яка власна назва, на основі якої утворено нову номінацію (Докладніше в [14]).

ономастики (нім. Fachsprachenonomastic, англ. LSP onomastic, рос. терминологическая ономастика). Певна невідмежованість поняттєвого змісту нової інтеграційної дисципліни, що перебуває на етапі становлення, нечітка сформованість її категорійного апарату, невпорядкованість внутрішніх структур спричинили появу різних поглядів на сутність цієї дисципліни і предмет її дослідження. На думку Р. Глезер, вона є розділом ономастики, О. Суперанська вважає, що термінологічна ономастика — це розділ термінології [30: 26]. Виходячи з того, що спеціальні назви з компонентами-епонімами пов'язані з ономастикою тільки генетично (стаючи терміном чи його складником, власне ім'я виходить за межі ономастичного простору, тому що перестає виділяти одиничні предмети з предметного ряду чи індивідуалізувати об'єкти природи), вважаємо, що цілком правомірно згадані найменування розглядати як предмет термінознавства.

Епонімічні терміни окремих галузей знань досліджено на матеріалах англійської (М. Осадчук), німецької (М. Кожушко, О. Лобач), російської (Н. Новинська), французької (Г. Беженар) та інших мов. Незважаючи на те, що окремі аспекти українських термінів відономастичного походження були об'єктом побічного аналізу в працях М. Дмитрук, Л. Малевич, Б. Михайлишина, С. Овсейчик, І. Процик та ін., комплексного їхнього дослідження в україністиці немає. Залишається невирішеним питання про статус епонімічних найменувань у термінології, серед актуальних проблем сучасного термінознавства дослідники виокремлюють „проблему прийняття і подальшого поширення чи відхилення термінів-епонімів (типу *закони Ньютона* і *паркінсонізм*) і заміни їх найменуваннями, представленими загальними назвами” [22: 201–202].

Практика використання епонімів у складі спеціальних назв має давню традицію. Семантична структура епонімічних термінів свідчить про те, що це найстаріший пласт термінологічної лексики [2: 13–14], а утворення термінів, зокрема медичних, від власних імен було поширене ще в античності [3: 16].

В українській термінографії одиниці з компонентами-епонімами зафіксовано як повноцінні спеціальні найменування вже з початку минулого століття: *листок Декарта*, *яйце Декарта* [20], *орган Кортія*, *перстень Сатурна* [28]. У сучасному термінологічному фонді епонімічні терміни становлять помітний пласт, зокрема, у математичній, медичній, фізичній метамовах. Так, у терміносистемі сучасної математики назви, утворені з власних імен, або словосполучення, до складу яких входять власні імена, утворюють досить значну групу — майже 10% [15: 6]. Відономастичні терміни засвідчено і в загальнономовних словниках (наприклад, у [19] 265 одиниць згаданого типу), що свідчить про вихід останніх за межі конкретних галузей знань.

Незважаючи на те, що „термінології властиве незрівнянно ширше порівняно з літературною мовою використання власних імен у ролі похідних основ” [13: 108], в українській і зарубіжній лінгвістиці існу-

ють різні погляди щодо використання найменувань, утворених на основі власних назв.

Зокрема, О. Бекишева, С. Іванов, Н. Цісар та ін. відстоюють думку про потребу обмежити використання епонімічних термінів², тому що вони не сприяють розумінню понять, які позначають. Більшість термінологів (Г. Беженар, Ю. Віт, В. Даниленко, М. Кожушко, О. Лобач, Л. Малевич, Б. Михайлишин та ін.) вважають, що епонімічні назви – оригінальний і лінгвістично правомірний засіб номінації у мові спеціального призначення. Ми поділяємо цю думку.

Одна з особливостей відономастичних назв – рухомість і гнучкість їхньої структури. Морфолого-синтаксична модель значної частини найменувань аналізованого типу є поєднанням іменника у називному відмінку з епонімом у родовому відмінку (*симптом Брунаті, симптом Левассера, синдром Штофера, синдром Мондора, ефект Барнетта, ефект Казимира, квантовий ефект Хола* та ін. У таких мовних конструкціях епонім виконує роль конкретизатора загальних понять. Про важливість компонентів-епонімів у термінах зазначеної моделі свідчить частотність їх поєднання з окремими компонентами складених термінів, що є загальними назвами, наприклад, *інтеграл: і. Абеля, і. Ганкеля, і. Даламбера, і. Даніеля, і. Діріхле, і. Крістоффеля, і. Лапласа, і. Лебега, і. Лебега-Стільтьєса, і. Мелліна* та ін.

Останніми роками в українській термінології спостережено активізацію паралельного використання структури „відепонімічний прикметник + іменник у називному відмінку”, яка була поширена у 20–30-х роках минулого століття (*інтеграл Абеля – абелів інтеграл*) та ін.

Існування структурних паралелей „іменник у називному відмінку + іменник-епонім у родовому відмінку” і „відепонімічний прикметник + іменник у називному відмінку”, які різняться лише в морфолого-синтаксичному аспекті, пов'язано з особливістю родового відмінка як „відмінка абсолютних транспозиційних можливостей” [6: 70]. В українській мові родовий відмінок – найдавніший специфічно приєднаний відмінок із низкою різних можливих значень, серед яких є кілька паралельних прикметникам [5 II: 554]. Оскільки родовий відмінок може виступати специфічною формою напівморфологізації, а „у формі присубстантивного родового відмінка немовби втілюється передтакт повної морфологічної ад'єктивації”, родовий відмінок у деяких випад-

² Не всі дослідники поділяють думку про те, що найменування, утворені від власних імен, – терміни. Окремі автори вважають, що спеціальні епонімічні одиниці належать до номенів [27: 61–62; 31 I: 257–258], інші висувають гіпотезу про їхній проміжний статус між номенклатурними назвами та власне термінами [11: 237; 17: 34] або називають найменування з компонентами-власними назвами умовними термінами [8: 33].

Підтримуємо погляд, відповідно до якого генетично походити від власних імен можуть терміни і номені, і в одному, і в другому випадку власні назви стають загальними [21: 23].

ках виступає безпосередньою дериваційною базою завершальної морфологічної ад'єктивації [6: 137].

Існування синонімічних моделей „іменник у називному відмінку + іменник-епонім у родовому відмінку” і „відепонімічний прикметник + іменник” в українській термінології пояснюємо синтаксичною ад'єктивацією вихідної розгорнутої описової конструкції, використовуваної для позначення нового явища чи поняття на початковому етапі становлення терміна, причому редукована (порівняно з вихідною конструкцією) модель „іменник у називному відмінку + іменник-епонім у родовому відмінку” відбиває початковий процес морфологізації, втілює передтакт повної морфологічної ад'єктивації, а модель „відепонімічний прикметник + іменник” є наслідком завершальної морфологічної ад'єктивації, наприклад: *гіпотеза, яку висловив Ріман* → *гіпотеза Рімана* → *ріманова гіпотеза* (мат.), *теорія, яку запропонував Бор* → *теорія Бора* → *боровна теорія* (фіз.). У термінологічних одиницях моделі „іменник у називному відмінку + епонім у родовому відмінку” реалізовано прикметникове значення родового відмінка як відмінка транспозиції, що веде до повної морфологічної ад'єктивації епоніма у складі словосполучення моделі „відепонімічний прикметник + іменник”.

За аналогією до загальноновживаної мови, яка тяжіє до прикметникових посесивних форм на противагу іменниковим конструкціям з родовим належності, процес заступання моделлю „відепонімічний прикметник + іменник” моделі „іменник у називному відмінку + іменник-епонім у родовому відмінку” в українській науковій мові розглядаємо як природний і перспективний. Поділяючи думку відомих лінгвістів про те, що синтаксис української мови багато в чому втратив свою національну специфіку і потребує відновлення українських синтаксичних традицій [12; 26], відбір самобутніх синтаксичних конструкцій з компонентом-відепонімічним прикметником для найменування складних понять уважаємо одним із напрямів розбудови власне національної термінології.

Відепонімічні прикметники у складі терміна чи номена мають інтелектуальну інформацію [29: 22]. Інтелектуальний потенціал власних імен — компонентів спеціальних назв — убачаємо в їхній здатності актуалізувати історичну, соціальну, культурологічну інформацію, увиразнювати зміст поняття. Зокрема, прізвище науковця, яке є компонентом епонімічного терміна, добре знайоме фахівцям і виступає в конкретній метамові своєрідним кодом, шифром, указівкою на час, місце чи умови наукового відкриття. Епоніми здатні відображати специфічні риси того чи того історичного етапу розвитку науки.

Наприклад, у терміні *евклідова геометрія* епонім указує фахівцям на час появи поняття („геометрія, систематичну побудову якої вперше запропонував Евклід у III ст. до н.е.”), тоді як *неевклідові геометрії* базуються на зміні основних постулатів Евкліда й асоціюються у спеціалістів найперше з прізвищами М. Лобачевського та Б. Рімана:

серед неевклідових геометрій особливе значення мають *геометрія Лобачевського* та *геометрія Рімана*.

Терміни з компонентом-епонімом свідчать про інтелектуальний потенціал, пріоритет країни у відкритті нових фактів, її роль у розвитку різних галузей знань. Тривала бездержавність української нації зумовила те, що національна наука не могла повноцінно розвиватися, імена її представників були невинно присвоєні іншими країнами, але незважаючи на це, спеціальна мова фіксує ряд усесвітньо відомих українських власних назв: *діаграма Вороного* (тут і далі підкреслено українські епоніми – М.Д.), *топология Скорохода*, *стратифікація Шарковського*, *функція Гріна-Самойленка*, *клітина Беца*, *хвороба Пирогова-Мітчела*, *краплі Зелінського*, *реакція Зелінського* (*каталіз Зелінського*), *закон Вернадського*, *вернадит*, *тарасовіт* та ін.

На честь волинянина Володимира Липського вітчизняні та зарубіжні вчені назвали два нові роди (*Липскія* і *Липскіелла*) та 54 нові види рослин (*астрагал Липського*, *дрік Липського*, *клен Липського*, *ковила Липського*, *молочай Липського*, *підмаренник Липського*, *чебрець Липського* тощо), які ввійшли до флористичних зведень усіх країн [1: 170–171].

У математичній і фізичній терміносистемах давно функціонують терміни *рівняння Остроградського*, *метод Остроградського*, *формула Гаусса-Остроградського*, *принцип Остроградського-Гамільтона*, а в сучасних наукових виданнях із фізики з'являються нові назви-словосполучення, компонентом яких виступає вітчизняний епонім: *механіка Остроградського*, *квантова теорія поля Остроградського*, *варіаційні принципи Остроградського*, що свідчить, з одного боку, про наступність у вітчизняній науці, з другого – про традиційність епонімічної номінації, її зручність і перспективність.

У довідковій літературі, де реєструються епонімічні терміни, переважно, наводять дані про роки життя, національну належність і спеціальність особи, ім'я якої лягло в основу терміна, що допомагає спеціалістові, особливо початківцю, більше пізнати історію своєї науки, осягнути внутрішні зв'язки між суміжними дисциплінами.

Доказом того, що епонімічні терміни – цілком правомірний тип найменувань у науковій мові, свідчить їхня здатність утворювати похідні: *бартолінова залоза* – *бартолініт*; *гайморова пазуха* – *гайморит*, *гайморотомія*; *евстахієва труба* – *евстахіїт*, *кейнсіанство* – *посткейнсіанство*, *ліве кейнсіанство* – *лівокейнсіанці* та ін. У номінаціях, утворених на основі власних назв, можемо спостерігати однотипні словотвірні-морфологічні ознаки, наприклад, у хімічній та геологічній номенклатурі категорійне значення закріплено за суфіксами, які приєднуються до епонімів: суфікс **-ій** містить вказівку на групу хімічних елементів, до якої належать назви з цією морфемою (*кюрій*, *ейнштейній*, *менделевій*, *нептуній*, *резерфордій* тощо), суфікси **-іт(їт)** – на назву мінералів (*воластоніт*, *гагариніт*, *дарвініт*, *лінеїт*, *чкаловіт* та ін.).

Функціональній стабільності епонімічних термінів сприяє і та обставина, що у фахових текстах вони можуть мати синоніми-символи, наприклад, у фізиці: *Вігнера функції* = *D-функції*, *вольт* = *V*.

Сучасний інтенсивний розвиток науки вимагає налагодження односторонньої комунікації між спеціалістами на міжнародному рівні, тому позитивною ознакою епонімічних термінів вважаємо зарахування спеціальних одиниць з компонентами-епонімами до інтернаціоналізмів. Ще у 30-х рр. ХХ ст. Е. Вюстер дійшов висновку, що найменування, до складу яких уходять власні назви, „інтернаціонально зрозуміліші”, ніж інші засоби передавання певної інформації [9: 84]. Крім того, замінювати епонімічні терміни, поширені в кількох мовах, кваліфікативними, недоцільно [18: 126], а використання власної назви як складника є показником інтернаціональності терміна, його „міжнародного впізнавання” [23: 20], наприклад, у медицині: *комплекс Ейзенменгера* (укр.) – *Eisenmenger complex* (англ.) – *Eisenmenger-Komplex* (нім.); у хімії: *ефект Джоуля* (укр.) – *Joule effect* (англ.) – *Joulee effekt* (нім.) – *effect Joule* (фр.); у математиці: *теорема Бернуллі* (укр.) – *Bernoulli's theorem* (англ.) – *theoreme de Bernouilli* (фр.).

Ще одна перевага, яка нерідко виступає вагомою причиною поширення епонімічних термінів, – їхня лаконічність на протизагу багатослівним номінативним варіантам, у яких епонімічну частину замінено більш умотивованою описовою: *теорія Гіббса* = *ізобарно-ізотермічний потенціал*; *синдром Дегоса* = *злаякісний атрофічний пупулоз*. Тобто такі терміни часто використовують з метою мовної економії, адже в термінології діє тенденція до усунення різних переважань [25: 131].

Суперечливі думки виникають у зв'язку з визначенням мотивованості епонімічних термінів: багато дослідників відносять їх до невмотивованих на тій підставі, що звуковий комплекс прямо не пов'язаний з їхнім змістом [13: 63; 18: 126; 7: 17 та ін.].

На нашу думку, переконливою є позиція О. Герда, що „прагнення мати вмотивовані терміни можна розглядати лише як певний прийом, який допомагає при створенні нових термінів, але не більше, оскільки саме значення терміна визначається не певним типом мотивованості, а становищем терміна в загальній логіко-поняттєвій системі певної науки” [10: 81].

Мотивованість у термінах може бути не лише наявною, а й прихованою, яка виявляється на основі етимологічного аналізу або зовнішнього фактора. Крім того, характер мотивувальної ознаки є другорядним, а не головним і може мати випадковий характер [4: 33]. Б. Михайлишин, наприклад, вважає, що індивідуалізувальний компонент антропоніма виконує функцію мотивувальної основи для терміна-епоніма [24: 46]. Зважаючи на те, що „власна назва завжди є надбанням певного колективу, всередині якого зрозумілий не тільки її об'єктно-номінативний зв'язок, але й багатогранна додаткова інформація, яка входить до складу фонових знань” [30: 29–30], вважаємо, що епонімічним термінам властива прихована мотивованість.

Яскравим прикладом мотивованості епонімічних термінів є їхня здатність логічно відображати ієрархію взаємно підпорядкованих понять: *координати Гаусса* — „плоскі прямокутні координати в проекції Гаусса”, *антистоксова люмінесценція* — „фотолюмінесценція, що не підкоряється правилу Стокса”.

Усталену традицію використання власних імен у спеціальних назвах для номінування певних категорій понять кваліфікуємо як особливий вид прихованої мотивованості — за епонімом.

Слід визнати, що терміни, складниками яких є власні назви, мають певні недоліки. Це, зокрема, складність, пов’язана з вимовлянням окремих одиниць цього типу, наприклад: *синдром Унтерхарншейдта*, *абсциса збіжності трансформації Стілтєса*, *діаграма Герцшпрунга-Рессела*.

Паралельно з епонімічним терміном на позначення того самого поняття нерідко використовують кваліфікативний, що призводить до синонімії: *хвороба Леттерера-Сиве* = *неліпоідний ретикулозистіоцитоз*, *модуль Юнга* = *модуль поздовжньої пружності*. Крім того, як синонімічні іноді функціонують і самі епонімічні терміни, до складу яких уходять різні елементи (власні і загальні назви): *синдром Кліппеля-Треноне-Вебера* = *хвороба Кліппеля-Треноне-Вебера-Рубашова*, *діаграми Фейнмана* = *графи Фейнмана*.

Використання однакових прізвищ, що належать різним ученим, призводить до помилок і плутанини, тому є небажаним у термінології. Наприклад, прізвище різних членів родини видатних швейцарських математиків виступає компонентом термінів, що спричинило епонімічну омонімію спеціальних назв *диференціальне рівняння Бернуллі* (названо на честь Якоба Бернуллі (1654–1705), *нерівність Бернуллі* (названо на честь Йоганна Бернуллі (1667–1748), брата Якоба), *закон Бернуллі*, *інтеграл Бернуллі* (названо за прізвищем Даниїла Бернуллі (1700–1782), сина Йоганна Бернуллі).

Дослідники, переважно, звертають увагу на проблеми правопису епонімічних термінів, транслітерації іншомовних власних назв, деякі труднощі перекладу [16].

На нашу думку, перераховані вище недоліки не є підставою для того, щоб уважати мовні конструкції зі складниками-епонімами неспроможними виконувати функції термінів, хоча вважаємо за доцільне в окремих випадках епонімічні терміни замінювати кваліфікативними, а використовуючи епоніми в термінологічній номінації, дотримуватися загальних умов. Такими умовами, дотримання яких сприяло б упорядкуванню епонімічних найменувань і запобігало б непорозумінням, пов’язаним з функціонуванням цього виду спеціальних одиниць, уважають: усесвітнє і безперечне визнання особистих заслуг ученого, ім’я якого присвоєно терміну; пряме авторство чи близький зв’язок праць ученого з предметом найменування; вагомість відкриття, якому пропонують присвоїти ім’я автора; пріоритетність пропозиції про введення терміна; відсутність ознак, які дезорієнтують, чи неблагозвучних асоціацій [32].

Умова прямого авторства чи близького зв'язку праць ученого з об'єктом найменування не стосується використання власних назв у номенклатурах, де є традиція увічнювати імена видатних особистостей, назви географічних об'єктів тощо (*ананайт, рузвельтит, америцій, європій* та ін.).

Отже, епонімічні найменування — традиційний, оригінальний, лінгвістично правомірний і зручний вид номінації в українській термінології. Назви з компонентом-епонімом становлять значний пласт в українській науковій мові і відповідають головним вимогам до терміна: у них чітко визначена тенденція до однозначності, інтернаціональності, вони, переважно, стислі, їм властива прихована вмотивованість. Використання самобутніх синтаксичних конструкцій з компонентами-епонімами — один із перспективних напрямів розбудови національної наукової термінології.

1. Аксиоми для нащадків: Українські імена у світовій науці: Зб. нарисів / Упоряд. і передм. О. К. Романчука. — Львів: Каменяр, 1991. — 246 с.
2. *Александрова Г. А.* Словообразовательные процессы в научно-технической терминологии (на материале французского языка): Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. — К., 1975. — 25 с.
3. *Беженарь Г. И.* Структурно-семантическая характеристика эпонимных терминов во французской медицинской терминологии // Грамматические и лексические системы в романских и германских языках: Межвузовский сб. — Кишинев: Штиинца, 1984. — С. 16–19.
4. *Блинова О. И.* Термин и его мотивированность // Терминология и культура речи. — М.: Наука, 1981. — С. 28–37.
5. *Булаховський Л. А.* Керування // Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 тт. — К.: Наук. думка, 1977. — Т. 2. — С. 553–568.
6. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови // За ред. І. Вихованця. — К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. — 400 с.
7. *Віт Ю. В.* Англomовна офтальмологічна термінологія: лінгвокогнітивний аспект: Автореф. дис... канд. філол. наук. — Одеса, 2006. — 21 с.
8. *Волкова І. В.* Лексико-семантична характеристика сучасної української фізичної термінології (на матеріалі спеціалізованих видань 90-х рр. XX ст.): Дис... канд. філол. наук. — Харків, 2002. — 193 арк.
9. *Вюстер Э.* Международная стандартизация языка в технике. — Л.; М.: Стандартгиз, 1935. — 302 с.
10. *Герд А. С.* Введение в этнолингвистику. — СПб., 1995. — 92 с.
11. *Гнатишена І.* Проблема термінів-епонімів у сучасній медичній термінології // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези II-ої Міжнародної конференції. — Львів, 1993. — С. 236–237.
12. *Городенська К.* Синтаксична специфіка української наукової мови // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — К.: КНЕУ, 2001. — Вип. IV. — С. 11–14.
13. *Даниленко В. П.* Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 248 с.
14. *Дзюба М.* Епонім як об'єкт термінознавства: спроба теоретичного осмислення // Система і структура східнослов'янських мов: До 175-ліття Національного університету імені М. Драгоманова: Зб. наук. праць. / Національний педагогічний інститут ім. М. Драгоманова. — К.: Знання України, 2009. — С. 108–114.
15. *Карачун В. Я., Карачун О. О., Гульчук Г. Г.* Передмова // Російсько-український математичний словник / Уклад.: В. Я. Карачун, О. О. Карачун, Г. Г. Гульчук. — К.: Вища школа, 1995. — 258 с.

16. Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Прізвище в терміні // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — К., 2007. — Вип. VII. — С. 59–65.
17. Комарова З. И. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание. — Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. — 156 с.
18. Кондратьев Д. К. Современная медицинская терминология и проблемы ее перевода // Семантико-синтаксические трудности перевода научно-технической литературы и документации. — Калуга. — 1990. — Ч. I. — С. 123–127.
19. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2007. — 848 с.
20. Левицький В. Матеріяли до математичної термінології / Відбитка зі Збірника Математично-природописно-лікарської секції НТШ. — 1902. — Т. 8. — Вип. 2. — 33 с.
21. Лейчик В. М. Номенклатура — промежуточное звено между терминами и собственными именами // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. — Воронеж, 1974. — С. 13–24.
22. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. — М.: Изд-во ЛКИ, 2007. — 256 с.
23. Лобач Е. А. Терминология современной математики и пути ее интернационализации (на материале немецкого языка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — К., 1988. — 24 с.
24. Михайлишин Б. П. З історії термінів-епонімів // Мовознавство. — 1994. — № 4–5. — С. 45–50.
25. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. — Харків, 2007. — 302 с.
26. Непійвода Н. Ф. Вплив соціальних факторів на розвиток синтаксичної системи української мови // Мовознавство. — 1996. — №2–3. — С. 45–54.
27. Овчаренко В. М. Структура і семантика науково-технічного терміна. — Харків: Вид-во Харківського університету, 1968. — 72 с.
28. Словник української фізичної термінології: (Проект) / Терминол. комис. природничої секції Українського Наукового Товариства. — К.: Друкарня Українського Наукового Товариства, 1918. — 133 с.
29. Суперанская А. В. Апеллятив **-онома** // Имя нарицательное и собственное. — М.: Наука, 1978. — С. 5–34.
30. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Терминологическая деятельность. — Изд. 3-е — М.: Изд-во ЛКИ, 2008. — 288 с.
31. Татарinov В. А. Теория терминоведения: В 3 тт. — Т. 1. Теория термина: история и современное состояние. — М.: Московский лицей, 1996. — 311 с.
32. Чистяков Н. И. О присвоении антропонимических и топонимических названий в терминологии // Научно-техническая терминология. — 1991. — Вип. 5. — С. 17–19.

Maaya Dzyuba (Rivne)

EPONYMIC NOMINATIONS IN UKRAINIAN SCIENTIFIC TERMINOLOGY

The paper analyzes the peculiarities of terms formed from proper names, advantages and shortcomings are shown of eponymic nominations in terminology, conditions are specified for the correct use of eponyms in a specialized language.

Key words: eponym, proper name, eponymic terms, terminology.

УДК 81 '1' 37

Ольга Афанасьєва (м. Київ)

ТАКСОНОМІЯ ЛОГІЧНИХ ДЕВІАЦІЙ У НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТАХ

Розглянуто особливості логічних девіацій у текстах нормативно-правових актів, які є складовою частиною офіційно-ділового стилю української літературної мови. Запропоновано власний підхід до класифікації виявлених у текстах чинних кодексів логічно аномальних уживань.

Ключові слова: логічна девіація, мовна аномалія, синтаксична конструкція, нормативно-правовий текст.

Розбудова української законодавчої бази, покликаної врегулювати всі сфери суспільних відносин незалежної держави, супроводжується низкою проблем правничо-лінгвістичного характеру, серед яких основною є точне та повне передавання думки законодавця відповідними мовними засобами. Актуальність цієї проблеми стала однією з причин бурхливого розвитку юридичної лінгвістики — наукової дисципліни, яка виникла на межі мовознавства та юриспруденції і досліджує проблеми мовного оформлення юридичних текстів, уніфікації їх термінологічної системи, лінгвістичної експертизи та ін.

У східнослов'янському мовознавстві проблема мовного оформлення текстів, зокрема нормативно-правових актів, перебувала в центрі уваги таких дослідників, як Н. В. Артикуца, І. М. Грязін, Т. В. Губаєва, А. С. Піголкін, Ю. Ф. Прадід, А. А. Ушаков, А. Ф. Черданцев, Л. І. Чулінда [1–3; 5–9] та ін. У полі наукових інтересів названих лінгвістів перебували питання юридичної термінології, синонімії правничих термінів, відповідності їх змісту та форми, типології, доцільності вживання технічних термінів у нормативно-правових актах, які регламентують різні сфери суспільних відносин тощо.

На думку дослідників, які особливу увагу приділяли проблемам семантики та структури юридичних документів, ключовою вимогою

до текстів нормативно-правових актів є точність та однозначність висловлювань як вербалізованих еквівалентів законодавчої думки [5; 8]. Забезпечення виконання означеної вимоги досягають вживанням у текстах нормативно-правових актів конструкцій, які мають бути семантично повними, однозначними, максимально симетричними відносно шкали «план змісту — план вираження» для виключення можливості їх неадекватної інтерпретації під час прочитання і тлумачення.

Одним із важливих чинників, що визначає семантичну повноту будь-якого висловлювання, є правильність його логічної побудови. Як зауважує Г. В. Колшанський, результативне вивчення семантики не повинно накладатися на завдання логіки, проте й не виключати корисної взаємодії цих наук. У цілому ж природа самого явища, ідеального змісту та його вираження у мові приводить до формулювання проблеми «значення і поняття» не як проблеми протиріччя логіки та мови, а як проблему взаємодії наук — логіки та лінгвістики — у вивченні семантики слова і тексту [4: 30]. Для того, щоб зміст створеного законодавцем правового припису повно й чітко експлікувався користувачами, текстове оформлення закону повинно відповідати тим лінгвальним вимогам, які є загальноприйнятими і нормативними для офіційно-ділового стилю мови, серед яких — логічна повнота і правильність текстових структур. Недотримання означеної вимоги призводить до появи логіко-семантичних девіацій у текстах нормативно-правових актів.

Завданням нашого дослідження є з'ясування таксономічних ознак логіко-семантичних девіацій і причин їх функціонування у текстах нормативно-правових актів з перспективою вироблення практичних рекомендацій щодо уникнення помилкових слововживань при створенні нових законодавчих документів.

Спостереження над текстами чинних українських кодексів, які входять до корпусу «Законодавство України», створеного в Українському мовно-інформаційному фонді Національної академії наук України, дають підстави стверджувати, що текстам нормативно-правових актів властива логіко-лінгвістична аномальність. Серед порушень логічної структури текстів законодавчих актів вважаємо за доцільне виділити:

- I логіко-семантичні девіації;
- II логіко-синтаксичні девіації.

I. Логіко-семантичні девіації — це відхилення, що виникають на етапі побудови логічної схеми висловлювання і утруднюють або допускають неоднозначне декодування змісту текстової конструкції. Девіантність такого роду породжена або текстуальною суперечністю, або ж явною невідповідністю змісту висловленого референту висловлювання.

До власне логічних девіацій зараховуємо:

- 1) тавтологічність;

- 2) контрадикторність;
- 3) інформаційну неповноту висловлювань;
- 4) невідповідність висловлювання його референту.

1. Тавтологічність є одним із типів логіко-семантичної аномальності текстів нормативно-правових актів, сутність якої полягає у недоцільному, «зайвому» повторі компонентів речення — тавтології. Аномальність такого роду є наслідком порушення формально-логічного закону тотожності, корінною властивістю якого є його визначеність. Цей закон якісно визначає предмети і суттєві явища, що віддзеркалюються у мисленні людини. Він означає, що людина, обмірковуючи і характеризуючи щось, повинна виділяти у предметі міркування суттєві ознаки і уникати несуттєвих.

У юридичних текстах можна виявити лексичну та семантичну тавтологічність. Лексичною тавтологічністю будемо вважати зайвий за смыслом повтор однакових чи синонімічних слів, семантичною тавтологічністю — вживання у тексті лексем, які або мають ідентичну семну структуру, або значення однієї лексеми частково чи в повній мірі інтерферується значенням іншої.

Прикладом лексичної тавтологічності висловлювання є такий текст: **«Від імені органів спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з державного нагляду за додержанням законодавства про працю розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право: державні інспектори праці територіальних органів — штраф до дванадцяти неоподатковуваних доходів громадян; — Головний державний інспектор праці України, його заступники; державні інспектори праці спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з державного нагляду за додержанням законодавства про працю — штраф до чотирнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян»** (Кодекс України про адміністративні правопорушення, розділ 3, глава 16, стаття 230-1). Логічно невинуватене повторення лексичних компонентів спостерігається при актуалізації суб'єкта дії — від імені **органів спеціально уповноваженого органу виконавчої влади ...розглядати справи... мають право... державні інспектори праці територіальних органів**. У висловлюванні: **«Статут акціонерного товариства крім відомостей, передбачених статтею 88 цього Кодексу, має містити відомості про: розмір статутного капіталу; умови про категорії акцій, що випускаються товариством, та їхню номінальну вартість і кількість; права акціонерів; склад і компетенцію органів управління товариством та про порядок ухвалення ними рішень»** (Цивільний кодекс України, Розділ 2, підрозділ 2, глава 8, параграф 1, стаття 154, пункт 2) спостерігаємо інший вид лексичної тавтологічності — лексико-синонімічний, ознакою якого є вживання контекстуальних синонімів **відомості** та **умови**, що порушує логічну стрункість висловлювання та інформаційно переобтяжує його. Іноді наявність лексичної тавтологічності у тексті нормативно-правового акту може призводити до рекурсії,

наприклад: *«Короткострокове тимчасове користування лісами для заготівлі другорядних лісових матеріалів, побічних лісових користувань та інших потреб, передбачених цим Кодексом, здійснюється без вилучення земельних ділянок у власника лісів, постійного лісокористувача на підставі спеціального дозволу, що видається власником лісів, постійним лісокористувачем підприємствам, установам, організаціям, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, іноземним юридичним особам»* (Лісовий кодекс України, Розділ 2, глава 1, стаття 18). У наведеному прикладі спостерігаємо подвійну лексичну тавтологічність у частині, яка позначає логічний об'єкт висловлювання — *користування лісами для... лісових користувань*, що призводить до рекурсивності, а отже — інформативної бідності висловлювання. Неправомірним також видається вживання у тексті кодексу термінів *другорядні лісові матеріали та побічні лісові користування*: якщо є *другорядні*, то за логікою мають бути й *основні* або *першорядні лісові матеріали*, так само й *основні лісові користування*; проте правомірність таких термінів є сумнівною, навіть певною мірою абсурдною.

Прикладом семантичної тавтологічності є наступна стаття закону: *«Дружина, чоловік повинні утверджувати повагу до будь-якої **праці**, яка робиться в інтересах сім'ї. Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина, чоловік мають право **противитися** усуненню їх від вирішення питань життя сім'ї»* (Сімейний кодекс України, розділ 2, глава 6, стаття 54). Іменник *праця* містить у своїй семантичній структурі домінуючий процесуальний компонент *працювати, робити*, тому вважаємо вживання поруч із цим словом дієслова *робиться* зайвим; інформативно повною є й така текстова структура — *праці в інтересах сім'ї*. У третьому реченні наведеного фрагменту закону констатуємо наявність слова *противитися*, що не зовсім відповідає імплікатурам правового дискурсу; пропонуємо замінити його на стилістично нейтральний вислів *чинити спротив*. Семантична тавтологічність притаманна й такому висловленню: *«Авіаційний персонал — це особовий склад авіаційного підприємства, організації, підрозділу, навчального закладу, що складається з **авіаційних спеціалістів за професійною ознакою**»* (Повітряний кодекс України, розділ 5, стаття 32). Атрибутив *авіаційний* є безпосереднім показником професійної ознаки (професія — авіатор), тому введення у речення пояснювального компонента *за професійною ознакою* є семантично невиправданим, а отже — логічно девіантним.

2. Сутність контрадикторності як одного з важливих маркерів власне логіко-лінгвістичної аномальності тексту полягає у порушенні формально-логічного закону суперечності (несуперечності), а отже — в наявності у висловлюванні двох суджень, що суперечить одне одному, тобто контрадикцій. Прикладом контрадикторності є наступна стаття закону: *«Всі **місяця**, що становлять дипломатичну пошту та консульську валізу, повинні мати видимі зовнішні ознаки, що свідчать про їх характер. Дипломатична пошта може містити виключно*

дипломатичні документи та товари, призначені для офіційного користування, а консульська валіза — тільки офіційну кореспонденцію та документи або товари, призначені виключно для офіційного користування» (Митний кодекс України, розділ 13, глава 50, стаття 291). Якщо *дипломатична пошта та консульська валіза* — це місця, тобто локації (про що свідчить перше речення наведеної статті кодексу), то внаслідок лексичної заміни компонентів у другому реченні виникає контрадикторна ситуація — *місце може містити; у місці можна знаходитися, перебувати*, а містити у собі що-небудь (конкретні матеріальні предмети — товари, документи тощо) може лише посудина, предмет, призначений для зберігання чи транспортування інших предметів.

3. Інформаційна неповнота висловлювання означає брак компонентів текстової структури для передавання смислу пропозиції; явної помилки такі висловлювання не містять, проте конструктивної інформації щодо предмета мовлення не несуть. Наприклад, у реченні *«Провадження в кримінальній справі може бути закрито судом у зв'язку: 1) з дійовим каяттям»* (Кримінально-процесуальний кодекс України, розділ 1, глава 1, стаття 7-1) наявна інформаційна лакуна, оскільки ні зі змісту зазначеної статті, ні інших статей цього кодексу незрозуміло, що являє собою *дійове каяття*. За подібною моделлю побудований наступний текст: *«Недобросовісною конкуренцією визнаються будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності»* (Господарський кодекс України, розділ 1, глава 3, стаття 32, пункт 1). Яким правилами, торговим та іншим чесним звичаям повинні суперечити дії у конкуренції, які б визнавалися недобросовісною конкуренцією, з цієї статті закону незрозуміло; надмірна абстрактність (а фактично «нульова» інформативність щодо важливих для настання певних правових наслідків обставин) наведеного тексту створює безліч можливостей для його інтерпретації, що суперечить основним вимогам до написання законів. Висловлювання: *«Право власності на землю гарантується»* (Земельний кодекс України, розділ 1, глава 1, стаття 1, пункт 2) побудоване за принципом нульової інформативності, тому що ніякої конструктивної інформації з приводу того, хто і кому гарантує право власності на землю, не містить.

4. Невідповідність висловлювання референту полягає у відсутності в реальній дійсності об'єктів, відношень, зв'язків, про які йдеться у тексті закону, наприклад: *«Порушення правил полювання, якщо воно заподіяло істотну шкоду, а також незаконне полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України, — караються штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з конфіскацією знарядь і засобів полювання та всього добутого»* (Кримінальний кодекс України, Особлива частина,

розділ 8, стаття 248, пункт 1). *Звірі та птахи* не є видами тваринного світу, оскільки ці терміни вживаються на позначення вищих таксонів зоологічної системи, і вживання їх у тексті в рамках одного синонімічного ряду є онтологічно не виправданим. Логічну неспіввідносність слів, між якими наявні контекстуальні гіперо-гіпонімічні відношення, демонструє наступний текст: «**Визначення митної вартості товарів, які імпортуються в Україну, здійснюється за такими методами: 1) за ціною договору щодо товарів, які імпортуються (вартість операції)**» (Митний кодекс України, розділ 11, глава 47, стаття 266). *Метод* — це послідовність певних дій, операцій, виконання яких спрямоване на досягнення кінцевого результату, отже, лексема на позначення методу повинна характеризуватися семантикою процесуальності; *ціна* ніяк не є методом визначення митної вартості товарів, оскільки це певна величина, що вимірюється у грошовому еквіваленті цього товару; тому контекстуальна кореляція між поняттями методу та ціни є логічно аномальною. Логічну неспіввідносність понять спостерігаємо й у такому контексті: «*Річ має бути повернена поклажодавцю в такому стані, в якому вона була прийнята на зберігання, з урахуванням зміни її природних властивостей. Зберігач зобов'язаний **передати плоди та доходи, які були ним одержані від речі***» (Цивільний кодекс України, розділ 3, підрозділ 1, глава 66, параграф 1, стаття 949, пункт 2). Якщо *річ* кваліфікується як поклажа (зважаючи на наявність у тексті статті вказівки на поклажодавця), то вона не може бути живою істотою або чимось, здатним плодоносити, тому логічним було б вилучити слово *плоди* із другого речення наведеного текстового фрагменту. Подібну неспіввідносність референтів контекстуальних синонімів демонструє такий текст: «*Земельні ділянки, одержані громадянами внаслідок приватизації земель державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, на яких розташовані та функціонують меліоративні системи, використовуються спільно на підставі **угоди***. У разі відсутності **згоди** щодо спільного використання зазначених земельних ділянок питання вирішується в судовому порядку» (Земельний кодекс України, розділ 2, глава 5, стаття 26). Ужите у першому реченні наведеної статті закону слово *угода* у юридичному дискурсі є найбільш синонімічно близьким словом *договір* і у більшості нормативно-правових актів ці слова є абсолютними синонімами; лексема *згода* має зовсім іншу референтну співвіднесеність, що виходить за рамки правничого дискурсу, російським відповідником якої є слово *согласие*; отже, у зазначеному тексті відбулася підміна паронімічних слів із зовсім різним семантичним навантаженням і прагматичною маркованістю. До того ж перше речення цього тексту є інформативно неповним, оскільки на підставі якої саме угоди здійснюється використання земельних ділянок (оренди, найму тощо), із тексту закону невідомо.

II. Логіко-синтаксичні девіації — це відхилення, що виникають на етапі побудови поверхневої структури речення, коли смислові зв'язки

між окремими компонентами пропозитивної структури оформлюються за допомогою наявних у мові ресурсів, які стають матеріальними носіями певних граматичних відношень. Граматичні відношення у реченні відбивають відношення між об'єктами позамовного світу, про які йдеться у повідомленні, тобто обмежена кількість мовних засобів слугує для вираження потенційно нескінченної множини відношень та зв'язків між явищами, і від грамотного добору таких засобів залежить достовірність інформації, закодованої у мові. Невідповідність дібраної автором граматичної форми для вираження семантико-логічних відношень між смисловими блоками синтаксичної структури призводить до девіантності висловлювань, серед якої можна виділити такі види:

1) неправильне оформлення логіко-синтаксичних відношень у реченні;

2) логічну неоднозначність синтаксичної структури.

1. Неправильне оформлення логіко-синтаксичних відношень полягає у невідповідності дібраного автором способу граматичного представлення синтаксичних зв'язків логічним відношенням між смисловими блоками речення, наприклад: *«До осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колонії, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, **захваті** заручників або чинять інші насильницькі дії, **а також у разі втечі з-під варти з метою припинення вказаних протиправних дій, а також запобігання заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовуються фізична сила, спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя»*** (Кримінально-виконавчий кодекс України, особлива частина, розділ 3, глава 16, стаття 106, пункт 1). Спосіб граматичного оформлення виділеної частини синтаксичної конструкції передбачає таку експлікацію логічних відношень: *особи, позбавлені волі, тікають з-під варти з метою припинення вказаних протиправних дій* — що явно не відповідає авторському задумові; для побудови висловлювання із адекватними референту відношеннями потрібно перемістити першу частину девіантної структури у логічний блок, що визначає ряд умов, за яких застосовують фізичну силу і т.ін., і синтаксично відділити його від логічного блоку зі значенням мети: *До осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колонії, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, захопленні заручників, втечі з-під варти або чинять інші насильницькі дії, з метою припинення вказаних протиправних дій, а також запобігання заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовуються фізична сила спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя*. Русизм *захват* пропонуємо замінити на український відповідник *захоплення*. Причиною подібної логічної помилки є неточне вживання предиката: *«На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського **риску**, а також за недержані підприємством, установою, організацією прибутки і за шкоду,*

заподіяну **працівником, що перебував у стані крайньої необхідності**. Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або **поправити пошкоджене**» (Кодекс законів про працю України, глава 8, стаття 130). Стан крайньої необхідності — це комплекс умов, дія яких несе загрозу для життя, безпеки людей, пошкодження державного майна тощо; отже, **працівник (суб'єкт) не може перебувати у стані крайньої необхідності**, оскільки цей стан стосується об'єктивної реальності, а не психіки конкретної особистості, у цьому випадку — працівника; тому доречною вважаємо заміну дієслова *перебувати* на точніший відповідник *діяти*. У наведеному тексті вжито русизм *риск*, українським перекладом якого є слово *ризик*; на місці дієслова *поправити* у третьому реченні наведеного тексту доцільно, на нашу думку, вжити дієслово *полагодити*.

2. Логічна неоднозначність синтаксичної структури полягає у неможливості точного співвіднесення смислової одиниці речення і відповідного їй референта, що може призводити до появи небажаних альтернатив у трактуванні юридичного тексту. Іноді така неоднозначність зумовлена вживанням невідповідного смисловим відношенням між частинами висловлювання сполучника, наприклад: *«Якщо договором купівлі-продажу встановлено, що ціна товару підлягає зміні залежно від показників, що зумовлюють ціну товару (собівартість, затрати тощо), але при цьому не визначено способу її перегляду, ціна визначається виходячи із співвідношення цих показників на момент укладання договору і на момент передання товару»* (Цивільний кодекс України, розділ 3, підрозділ 1, глава 54, параграф 1, стаття 691, пункт 3). Враховуючи кон'юнктивний характер сполучника **і**, текст закону можна витлумачити так, що ціна товару змінюється двічі — і на момент укладання договору, і на момент передання товару; проте такий порядок речей видається нереальним, оскільки передання товару здійснюється, здебільшого, особами (експедиторами, транспортувальниками тощо), які не уповноважені здійснювати торгові операції, пов'язані зі зміною ціни товару; до того ж укладання договору купівлі-продажу передбачає зазначення кінцевої ціни товару у грошовому вираженні; адекватно відображати відношення між альтернативними ситуаціями зміни ціни товару здатен зв'язок ампліфікації, мовним виразником якого є розділовий сполучник **або**. Причиною логіко-синтаксичної девіантності цього виду є багатозначність співвіднесення підрядних елементів синтаксичної структури із компонентами-домінантами: *«Стаття 120. Поняття майна, що затонуло в морі і сфера застосування. Майном, що затонуло, як визначає ця глава, є судна або інші плаваючі засоби, що зазнали катастрофи, будь-які споруди, здатні здійснювати плавання, літальні апарати, їх уламки, обладнання, вантажі та інші предмети незалежно від того, знаходяться вони на плаву чи під поверхнею води, опустилися вони на дно чи викинуті на мілководдя або на берег»*

(Кодекс торговельного мореплавства України, розділ 4, глава 6, стаття 120). Із назви статті незрозуміло, чого стосується сфера застосування — поняття майна чи самого майна; виходячи зі специфіки одиниць, якими оперує юридичний дискурс, можна із великим ступенем вірогідності припустити, що вона стосується поняття, тоді висловлювання б виглядало так: **поняття майна, що затонуло в морі, і сфера застосування цього поняття**. До того ж спостерігається невідповідність назви статті її змісту, тому що у тексті окреслено лише поняття майна і зовсім не йдеться про сферу застосування цього поняття.

Отже, таксономічні ознаки логічних девіацій у текстах нормативно-правових актів дозволяють умовно поділити їх на дві групи: власне логічні та логіко-синтаксичні. До власне логічних девіацій зараховуємо відхилення, пов'язані із наявністю у текстах законів контрадикцій, тавтологій, інформаційних лакун тощо. До логіко-синтаксичних — аномалії, що пов'язані з невідповідністю граматичних структур речення семантико-логічним відношенням між смисловими блоками синтаксичної конструкції. Запропонована таксономія логічних аномалій у нормативно-правових актах сприятиме виробленню рекомендацій щодо виявлення та виправлення таких помилок, а також уникненню подібних відхилень у написанні нових законів, що відкриває горизонти для подальших досліджень у цьому напрямку.

1. *Артикуца Н.В.* Мова права і юридична термінологія: Навч. посіб. — 2-ге вид., змін. і доп. — К.: Стилос, 2004. — 277 с.
2. *Грязин И.* Текст права: Опыт методологического анализа конкурирующих теорий. — Таллин: Ээсти раамат, 1983. — 187 с.
3. *Губаева Т.В.* Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. — М: Норма, 2004. — 160 с.
4. *Колшанский Г.В.* Логика и структура языка. — М.: Высшая школа, 1965. — С. 30
5. *Пиголкин А.С.* Язык закона / Авт. кол.: С.А.Боголюбов и др.; Под ред. А.С. Пиголкина; ВНИИ сов. гос. строительства и законодательства. — М.: Юрид. лит., 1990. — 192 с.
6. *Прадід Ю.Ф.* Українське ділове мовлення: Навч. посіб. — Сімферополь: Реноме, 2003. — 160 с.
7. *Ушаков А. А.* Очерки советской законодательной стилистики. Ч. 1. Содержание и формы в праве и проблемы законодательной статистики (учеб. пособ.). — Пермь, 1967. — 206 с.
8. *Черданцев А.Ф.* Толкование права и договора: Учеб. пособ. для студ. вузов, обучающихся по спец. 021100 «Юриспруденция». — М.: ЮНИТИ, 2003. — 318 с.
9. *Чулінда Л.І.* Особливості текста нормативно-правового акта // Науковий вісник НАВСУ. — 2003. — №2. — С. 82–89.

Ol'ha Aphanasyeva (Kyiv)

TAXONOMY OF LOGICAL DEVIATIONS IN LAWS

The features of the logical deviations in the texts of laws which belong to the official style of Ukrainian literary language is under consideration. The taxonomy for the notion above in Ukrainian laws is proposed.

Key words: logical deviation, language anomaly, syntax construction, law texts.

УДК 81'373.2

Святослав Вербич (м. Київ)

УКРАЇНСЬКА ОНОМАСТИКА: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті розглянуто основні етапи розвитку української академічної ономастики, проаналізовано найважливіші проблеми сучасних ономастичних досліджень крізь призму попередніх здобутків українського мовознавства. Особливу увагу приділено багатоглядному підходу до аналізу онімної лексики, наголошено на потребі стимулювання розвитку регіональних ономастичних центрів та активної популяризації регіональних ономастичних досліджень в українських і зарубіжних виданнях.

Ключові слова: ономастика, емпірична база української ономастики, український онімний фонд, періоди становлення української ономастики, онімна лексика крізь призму діяхронії, регіональні ономастичні осередки.

Становлення української академічної ономастики починається в післявоєнний період, коли в межах відділу історії мови Інституту мовознавства АН УРСР виокремилася група науковців, яка зосередила свої зусилля на ономастичних студіях. Це К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак, А.П. Непокупний, І.М. Желєзняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, В.В. Німчук. У сфері уваги українських ономастів — вивчення складу українського онімікону з погляду його походження, закономірностей розвитку на різних історичних етапах, функціонування в сучасній мові. Саме в цей період розпочато формування емпіричної бази української ономастики — впорядкування онімного матеріалу, зібраного анкетуванням та експедиційним шляхом, по черпнутому з різноманітних історичних карт і джерел. Завдяки такій систематичній роботі зі збирання онімних фактів було сформовано ономастичну картотеку, яка на сьогодні налічує близько мільйона одиниць антропонімів, ойконімів, мікротопонімів, гідронімів. Цінність такої бази незаперечна, адже це підґрунтя не лише для теперішніх, але й для майбутніх ономастичних досліджень. До того ж, якщо в попередні періоди розвитку української академічної ономас-

тики картотеку систематично поповнювано матеріалами, зібраними в регіонах експедиційним шляхом, то сьогодні надходження нового матеріалу досить фрагментарне й нерегулярне. Розглянемо детальніше періоди становлення української ономастики взагалі й академічної зокрема.

Період 60–70-х рр. ХХ ст. вважають найпліднішим для української ономастики. Головну увагу на той час приділяли двом ономастичним підрозділам – топоніміці й антропоніміці. Зауважимо, що розвиток ономастики в Україні взагалі починається з розроблення питань топоніміки [1: 457]. Це було зумовлено розумінням виняткового значення топоніміки для розв'язання багатьох завдань порівняльно-історичного, описового й загального мовознавства, наприклад для виявлення прихованих у топонімах слів, які сьогодні відсутні в мові. Першорядним завданням для топонімістів того часу було зібрати матеріал особисто (польовим методом), простежити його зв'язок із місцевими топографічними реаліями, а крім того, із місцевими діалектами, оскільки лише ґрунтуючись на фактах говірок, на території яких відзначені ті чи ті назви, на зіставленні їх із даними інших говірок і мов, можна досягти більш-менш повного розкриття внутрішньої форми топоніма [2: 53]. Саме такий підхід і зумовив, очевидно, своєрідний «ономастичний вибух» того періоду. За цей час опубліковано низку спеціальних збірників: «Питання ономастики» (К., 1964), «Українська діалектологія та ономастика» (К., 1964), «Територіальні діалекти і власні назви» (К., 1965); окремі монографії: Карпенко Ю.О. «Топонімія гірських районів Чернівецької області. Конспект лекцій» (Чернівці, 1964), його ж «Топонімія Центральних районів Чернівецької області. Конспект лекцій» і «Топонімія східних районів Чернівецької області. Конспект лекцій» (Чернівці, 1965); інші видання: «Тези ІІІ Республіканської ономастичної (гідронімічної) конференції» (К., 1965), «Гідронімічний атлас України (проспект)» (К., 1967). У ці роки активізовано роботу над створенням українського гідронімічного фонду, який згодом увійшов до ономастичної картотеки (сьогодні в Інституті української мови НАН України). У зазначений період українські ономасти активно розробляють і такий важливий аспект топонімічних студій, як картографічний (сьогодні, на жаль, дослідники ним часто нехтують). Опубліковано ойконімні карти Є.М. Посацької-Черняхівської, М.М. Пешак; гідронімні – А.П. Корепанової, І.М. Железняк, О. С. Стрижака, А.П. Непокупного [3: 70]. Цей аспект важливий з огляду на те, що онімні факти необхідно вивчати в часопросторі, оскільки такий підхід унаочнить схему поширення певної топонімічної моделі, зацентрує увагу на її зв'язку з історичним минулим конкретного регіону, адже ономастика загалом і топоніміка зокрема – найважливіше джерело для встановлення етнолінгвальної ситуації минулого. На основі напрацювань попередніх років у 1970–1973 рр. укладено «Словник гідронімів України» (20 тис. назв водойм і 23 тис. гідронімних варіантів), що дозволило українським ономастам перейти до

монографічного вивчення гідронімії України, яке триває й сьогодні. Результатом комплексного підходу до вивчення гідронімікону України (врахування історичних, географічних, мовних чинників виникнення назв водойм) став вихід у світ монографії «Українська гідронімія в міжмовних і міждіалектних зв'язках» (К., 1981). Теоретично-просторовий підхід до опису гідронімікону України застосовують у своїх студіях багато українських ономастів: Ю.О. Карпенко, Є.С. Отін, А.П. Непокупний, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко та ін.

Поза увагою дослідників того часу не лишився й інший значний пласт топонімної лексики — ойконіми. У дослідженні українського ойконімікону особливу роль відіграли історичний і топографічний чинники: фіксація назв поселень у багатьох історичних джерелах; зв'язок багатьох ойконімів із місцевими топореаліями (особливості географічного ландшафту тощо). Результатом по-справжньому грандіозної науково-дослідної роботи у сфері української ойконімії стало видання 26-томної «Історії міст і сіл УРСР» (1967–1975 рр.), а пізніше — «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» (К., 1981), де вміщено дослідження багатьох історичних ойконімів України. Ойконімним студіям присвячені праці В.В. Лободи, Ю.О. Карпенка, А.О. Білецького, О.А. Купчинського, К.Й. Галаса, Я.О. Пури, Д.Г. Бучка та ін. Сьогодні у сфері ойконімії особливо активно працює відділ ономастики Інституту української мови НАН України, виконуючи тему «Ойконімія України в історико-етимологічному аспекті».

Проте не всі топонімні класи вдалося охопити тоді фаховими дослідженнями. Так, наприклад, недостатню увагу було приділено питанням ороніміки й мікротопоніміки. Однак цю прогалину активно заповнюють теперішні ономасти, активно досліджуючи оронімікон Карпат і мікротопонімію переважно різних регіонів України (праці М.М. Габорака, статті О.І. Гулик, А.Д. Обручар, Т.І. Поляруш, О.В. Заїнчовської, Н.В. Сокіл та ін.).

Дослідження в галузі антропоніміки того часу активно представлені працями І.М. Железняк, Ю.К. Редька, І.Д. Сухомлина, М.Л. Худаша. Слід згадати й про антропонімічну лексикографію, зокрема про «Словник власних імен людей» Л.Г. Скрипник. На сьогодні маємо оновлене видання цього словника, яке підготували Л.Г. Скрипник і Н.П. Дзятківська (К., 2005). До речі, нинішній період розвитку антропонімічного словникарства значно активніше представлений друкованими виданнями, ніж у попередні роки. Це і праці І. Трійняка («Словник українських імен»: К., 2005), і численні словники прізвищ, які уклали В.О. Горпинич разом із Юлією Борисівною Бабій, Іриною Анатоліївною Корнієнко, Тетяною Валентинівною Тимченко, словники прізвищ Юлії Миколаївни Новикової та Павла Михайловича Стехна, а також відомий широкому загалу «Історико-етимологічний словник прізвищ закарпатських українців» П.П. Чучки (Львів, 2005), «Словник сучасних українських прізвищ» Ю. К. Редька (Львів, 2007) та ін.

Активізація ономастичних досліджень у 60–70-і роки не могла не спонукати українських дослідників до укладання ономастичної бібліографії. Саме на цей період припадає перша спроба створення бібліографічного покажчика з української ономастики (*Корепанова А.П., Симонова К.С.* Матеріали до бібліографії з української радянської ономастики // Повідомлення української ономастичної комісії / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К., 1968. — №5; їхній Додаток до бібліографії з української радянської ономастики // Повідомлення української ономастичної комісії / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К., 1970. — №8. — С. 48–59; *Німчук В.В.* Бібліографія праць К. К. Цілуйка за 1946–1968 рр. // Повідомлення української ономастичної комісії / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К., 1968. — №7. — С. 7–19). У контексті сказаного зауважимо, що сьогодні відділ ономастики Інституту української мови НАН України готує найповнішу українську ономастичну бібліографію (з XIX ст. — початок ономастичних студій — до 2000 р.; робота триває над поповненням бібліографії з української ономастики і після 2000 р.).

Третє місце за активністю дослідження після топоніміки й антропоніміки в 60–70-х рр. займала етніміка. Згадаймо праці *В.П. Петрова* «Скіфи. Мова. Етнос» (К., 1968), «Етногенез слов'ян» (К., 1972), численні статті *О. С. Стрижака*, які згодом лягли в основу його ґрунтовних студій «Етнімія Геродотової Скіфії» (К., 1988) та «Етнімія Птолемеєвої Сарматії» (К., 1991).

Якщо проаналізувати стан ономастичних досліджень 60–70-х, а також 80-х і 90-х рр., то впадає у вічі передусім ґрунтовність і сумлінність, з якими дослідники підходили до вивчення онімного матеріалу. Це було зумовлено, очевидно, як розумінням перспективної стратегії розвитку української ономастики, так і намаганням детально вивчити історію кожної назви в системі споріднених онімів. Саме в цей період утверджується принцип, відповідно до якого без індивідуального підходу до аналізу кожної назви, взятої на широкому тлі аналогічних утворень, без урахування всіх її варіантів, детального аналізу фонетики і словотвірної структури неможливо з'ясувати її походження. Щодо окреслення стратегії ономастичних досліджень, то з-поміж її складників було визначено: а) суцільний опис онімкону в межах України; б) складання українського фрагмента загальнослов'янського ономастичного атласу; в) унормування слов'янської, у тому числі й української, ономастичної термінології. Увагу акцентовано також на систематичному виданні бібліографічних довідників і покажчиків із ономастики, публікації рецензій на поточну ономастичну літературу, підвищенні наукового рівня ономастичних видань [4: 4]. Як бачимо, завдання виявилися настільки масштабними, що актуальні й сьогодні і лишаться такими, мабуть, і на перспективу. Разом із тим українські ономасти, передусім в Академії наук, у 60–80-і рр. розуміли надзвичайну важливість укладання різноманітних топонімних (гідронімів, мікротопонімів, ойконімів, оронімів) і антропонімних словників-

довідників, свідчення чого — поповнення ономастичної картотеки матеріалами як сучасними — записаними від конкретних мовців, так й історичними — вилученими з різних пам'яток. Цьому мала б сприяти і співпраця з вищими навчальними закладами щодо збирання онімного матеріалу під час топонімічних чи діалектологічних експедицій [5: 10]. Зазначені кроки й заходи мали на меті закласти емпіричну базу для тодішніх і майбутніх ономастичних досліджень, а суцільний запис онімного матеріалу в межах областей — забезпечити підґрунтя для видання різних онімних словників і подальших теоретичних узагальнень.

Осмилюючи попередні здобутки української ономастики й аналізуючи етапи її розвитку, закономірно поставити питання про сучасний її стан. З упевненістю можна стверджувати, що в попередні роки було закладено вагому базу для сьогодшніх, передусім академічних, ономастичних досліджень. Це насамперед укомплектована ономастична картотека й чималий ономастичний архів, які, по суті, є життєдайним джерелом для нинішніх студій із української гідронімії, ойконімії, антропонімії, а також ті теоретичні узагальнення, на яких виростають нові покоління українських ономастів.

Нинішня українська академічна ономастика розвиває науково-теоретичне підґрунтя, закладене в попередні роки, вдосконалюючи методикау опису й дослідження онімного матеріалу. Фактично ядром української академічної ономастики є відділ ономастики Інституту української мови НАН України, у якому й зосереджена відповідно основна емпірична й теоретична база українського назвознавства. Проте це ядро не може повноцінно функціонувати без нормальної діяльності регіональних ономастичних центрів, які повинні виконувати функцію своєрідних кровоносних судин єдиного ономастичного організму. На сьогодні активно функціонують Дніпропетровський, Донецький, Івано-Франківський, Кіровоградський, Луцький, Львівський, Одеський, Тернопільський, Ужгородський, Хмельницький і Чернівецький ономастичні осередки. Кожен із них спеціалізується на певній ономастичній проблематиці. Проте для перспектив розвитку української ономастики загалом найважливіше значення має так звана фондова ономастика, яка охоплює ті класи онімів, що безпосередньо пов'язані з історичною (передусім) лексичною спадщиною народу. Це насамперед гідроніми, ойконіми, антропоніми, етніоніми. Перші два класи тісно пов'язані з місцевими особливостями географічного ландшафту, говіркою тощо. Саме таку їхню специфіку можливо зафіксувати лише на місці. З цього приводу зростає особлива роль регіональних ономастичних осередків. І головне завдання академічного відділу — налагодити з ними необхідну конструктивну співпрацю, що виллється з часом у створення всеукраїнського онімного фонду — головної емпіричної бази вітчизняної ономастики. Сьогодні, на жаль, такої співпраці повною мірою не налагоджено. Очевидно, це зумовлено відсутністю ефективного координатора такої співпраці. У 60–80-і

роки його роль досить успішно виконувала Українська ономастична комісія, яка в наступні періоди (з різних причин) поступово втрачала свої позиції. Відповідно центр ваги перемістився на відділ ономастики Інституту української мови, який, проте, не може виконувати повноцінно такої функції, оскільки перед ним поставлені передусім науково-дослідницькі завдання. Можливо, ситуація поліпшиться з відновленням діяльності Української ономастичної комісії, яка й зосередить свою роботу на координуванні ономастичної співпраці академічного центру й ономастичних осередків.

У контексті сказаного дуже важливою на сьогодні проблемою є опис і аналіз емпіричних фактів і даних спостережень на належному науковому рівні, оскільки неодноразово в колі самих ономастів та інших лінгвістів звучать заклики до посилення науково-теоретичного рівня досліджень з усіх основних розділів ономастики з огляду на певне зниження фаховості ономастичних робіт. Це питання багатогранне, тому його слід охарактеризувати детальніше. Особливу увагу, на нашу думку, тут слід приділити діяхронному аспекту ономастичних студій. Як відомо, одним із найефективніших підходів до вивчення власних назв є етимологічний, який дає змогу дослідити всі рівні структури (фонетичної, морфологічної, словотвірної) оніма, а також відновити його базову (доонімну) семантику, визначити ймовірний час постановки конкретної назви, з'ясувати її етнічну належність за тими мовними законами, які в ній (назві) відбиті. Варто пам'ятати, що якоїсь особливої ономастичної етимології немає. Оскільки той чи той онім утворений здебільшого на основі певної загальної назви, то відповідно його походження з'ясовуємо в межах загальної етимології [6: 78]. Отже, процес етимологізування власних назв ґрунтується на таких основних принципах: 1) визначення словотвірної моделі (типу) назви; 2) з'ясування твірних апелятивів; 3) виявлення семантичної мотивації оніма, у зв'язку з чим часто виникає потреба етимологізування самого апелятива. Таким чином, інтерпретація власної назви має ґрунтуватися передусім на традиції порівняльно-історичного мовознавства, а також враховувати й досягнення теорії мовних контактів, оскільки складно назвати онімікон, який би сформувався в моноетнічному середовищі. Саме другий чинник вимагає досить прискіпливої уваги дослідників, бо потребує детального вивчення мовної історії регіону, у якому формувалася та чи та назва. При цьому неможливо обійтися без зіставлення конкретного оніма з формально подібними. Щоб таке зіставлення не виявилось суто зовнішнім (випадковим, коли порівнюють генетично неспоріднені форми, що виникли внаслідок еволюції цих лексем), воно має ґрунтуватися на системі фонетичних відповідників, установлених порівняльно-історичним мовознавством. На жаль, у колі ономастів та інших лінгвістів, які цікавляться етимологією онімів, не завжди дотримуються цього принципу, що й відбивається відповідно на науковості висновків таких досліджень. Крім того,

онімікон певного регіону обов'язково зазнає впливу не лише мовних (спричинених самою природою назви та її твірної основи), але й позамовних чинників (історичних, соціальних природничих та ін.). Недостатня увага до історичних та географічних умов, у яких відбувалося становлення певної назви, призводить до необґрунтованої або й зовсім неправильної етимології. Це означає, що етимолого-ономастичні дослідження повинні бути комплексними, тобто спиратися як на мовні факти, так і на дані матеріальної культури й історичних джерел, а в разі топонімної лексики — і на топографічну характеристику місцевості, де локалізовано ту чи ту назву. Такий підхід уможливить уникнення крайніх позицій в етимологізації онімного матеріалу — назва тільки слов'янська або назва лише неслов'янська при допустимості прямо протилежних версій, оскільки в багатьох випадках дослідники до уваги беруть лише сучасний стан онімів, незважаючи на їхню мовну історію.

Таким чином, перспективи розвитку діахронійних досліджень онімної лексики залежать від того, наскільки послідовно в них буде реалізовано принципи системності й історизму в підході до тлумачення онімного матеріалу [7: 287-288].

Сьогодні академічна ономастика свою основну увагу зосереджує якраз на дослідженні українського онімікону в його діахронії, тому висловлені вище міркування, гадаємо, актуальні для її подальшого розвитку. Важливо відзначити, що в колі науковців, які працюють у відділі ономастики Інституту української мови НАН України, є розуміння того, що для з'ясування етимона певної назви її не слід пояснювати ізольовано, а в системі етимологічно споріднених назв, тобто за допомогою так званого гніздового методу, обґрунтованого в класичних етимологічних працях. Проте ономастика — це багатоаспектна наука, тобто вона досліджує назви не лише в їхньому історичному ракурсі, і якщо ономастичні дослідження спрямувати лише в цьому напрямі, це значить звузити дослідницькі можливості ономастики. Щоб цього не сталося, сьогодні й на перспективу для ономастики загалом й академічної зокрема потрібно, на нашу думку, крім етимологічного аспекту вивчення власних назв, розвивати й інші напрями, наприклад функціональний, що пов'язаний безпосередньо з ономастичною практикою — правопис власних назв, творення відтопонімних похідних тощо. Крім того, для перспектив академічної ономастики важливо: 1) стимулювати розвиток регіональних ономастичних центрів, які надаватимуть допомогу в поповненні академічної ономастичної картотеки через організацію експедицій із метою збирання онімного матеріалу, а також консультуватимуть місцеві органи влади з найрізноманітніших питань функціонування онімної лексики; 2) активніше популяризувати результати своїх досліджень на сторінках як всеукраїнських (центральної і місцевих), так і закордонних видань. Це дасть можливість відмежувати наукові онімні етимології від низки псевдонаукових тлумачень, які останнім часом непоодинокі в українському ономастичному просторі.

1. Карпенко Ю.О. Ономастика // Українська мова. Енциклопедія, вид. 3-є, зі змін. і доп. — К., 2007. — С. 457.
2. Німчук В.В. Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами // Питання топоніміки та ономастики: Матеріали І Республ. наради з питань топоніміки та ономастики / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К., 1962. — С. 45–53.
3. Стрижак О.С. За ґрунтовність топонімічних досліджень // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — К., 1963. — №3. — С. 79–82.
4. Цілуйко К.К. Перспективи дальшого розвитку української ономастики // Повідомлення української ономастичної комісії / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К., 1967. — Вип. 3. — С. 3–12.
5. Кушевич Л.С., Стрижак О.С. Ономастика на Україні після V Міжнародного з'їзду славістів // Повідомлення української ономастичної комісії / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К., 1966. — Вип. 1. — С. 5–12.
6. Теория и методика ономастических исследований / Отв. ред. А.П. Непокупный. — М., 1986. — 256 с.
7. Кукун А.Н. Современная топонимика: достижения, поиски, перспективы / Modern toponomastics: achievements, problems, perspectives // Ювілейний збірник на честь 70-річчя від дня народження проф. Петра Лизанця. — Ужгород, 2000. — С. 284–289.

Svyatoslav Verbych (Kyiv)

UKRAINIAN ONOMATOLOGY: PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT

In the article there main stages of the development of Ukrainian academic onomatology are analyzed and the thematic and problems of the contemporary onomatological studies through the prism of previous achievements of the Ukrainian linguistic are comprehend. The author paid special attention on the multiaspectic approach to the onomastical lexica analysis. The author emphasized on the need of the regional onomatological centres development stimulating and the active popularization of regional onomatological studies both in the Ukrainian and foreign printings.

Key words: onomastics, empiric base of Ukrainian onomastics, Ukrainian onomastical fond, periods of Ukrainian onomastics development, development diachronic facet, regional onomatological centres.

Мовна мозаїка

КАСТИНГ ЧИ ВСЕ-ТАКИ ОГЛЯД-ВІДБІР?

На українському телебаченні один видовищний проект змінює інший. Учасників цих проектів відбирають як з-поміж професіоналів, так і аматорів. Але огляд-відбір талантів тепер полюбляють називати чужомовним словом, яке нерідко вимовляють, а то й пишуть неправильно, а саме: **кастинг**. Відповідно до правила “дев'ятки” в цьому чужомовному слові після **т** потрібно вживати **и**.

Отож побажаємо перемоги рідному і зрозумілому всім слову **огляд-відбір** над значеннево непрозорим запозиченням **кастинг**.

Катерина Городенська (м. Київ)

УДК 811.161.2'271+371

Тетяна Сукаленко (м. Київ)

ТИПІЗОВАНІ ОБРАЗНІ ПАРАДИГМИ СЛОВЕСНОГО ВТІЛЕННЯ КОНЦЕПТУ ЖІНКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Світлій пам'яті професора
Лесі Олексіївни Ставицької¹

Статтю присвячено комплексному аналізу системи метафоричних номінативних значень «ЖІНКА» як одному з методів фігуративної вербальної презентації концепту ЖІНКА в українській лінгвістичній культурі. Розкрито механізми творення фемінно маркованого метафоричного значення, семантичне співвідношення прямого й переносного значень, джерела оцінного змісту в метафорі, роль образно-мотиваційних компонентів у метафоричному найменуванні осіб жіночої статі, архетипність, міфологічність метафоричних фемінітивів. Звернуто увагу на динаміку концептуалізації жінки, зумовлену як зміною гендерної картини світу, так і художньою нормою ідіостилю, ситуативними емоційно-психологічними чинниками в продукуванні вторинних номінацій.

Ключові слова: гендер, концепт, гендерний концепт 'ЖІНКА', метафоричні номінації, метафорична парадигма, лексико-семантична група.

Лінгвістична гендерологія співвідносить мову з особистістю за ознакою соціальної статі. На думку Л. Ставицької, «сучасна лінгвістика переживає своєрідний „гендерний бум”, а тому можна і слід говорити про накопичені ідеї, напрями пошуків та експериментів, маючи на оці становлення української лінгвістичної гендерології, бо гендер як ніяке інше соціолінгвістичне поняття, закорінений в умови життя, реалії, норми і традиції певної культури» [17: 30]. Гендерні ознаки мовної картини світу — це «сутнісні прояви пізнання світу крізь призму чоловічого і жіночого бачення, що інтегрують універсальні та

---

¹ Л.О. Ставицька була науковим керівником кандидатської дисертації Т.М. Сукаленко (Ред.)

національно специфічні ознаки, оприявлюють особливості номінативної та комунікативної діяльності чоловіків і жінок, а також вплив статі на мовну практику та мовну поведінку» [Там само]. Залежність мовних особливостей від розподілу носіїв мови за статтю існує і виявляється багатоманітно. В Україні гендерна лінгвістика тільки розвивається, спираючись на випробувані у зарубіжній лінгвогендерології методи. Вітчизняні дослідження в цій галузі орієнтуються переважно на російськомовний соціум, що проживає в Україні, та зарубіжний мовний матеріал.

Від 70-х років ХХ ст. активізувалися гендерологічні дослідження в європейській, американській соціолінгвістиці, а від початку 90-х років ХХ ст. — і в мовознавстві на пострадянському просторі. В Україні над гендерною проблематикою працювали Ф. Бацевич, Я. Пузиренко, Л. Ставицька, О. Тараненко та ін., русисти О. Горошко, Л. Компанцева, О. Семиколєнова, Л. Синельникова, А. Шиліна та ін.; германісти — О. Бессонова, О. Дудоладова, К. Піщикова та ін.; славісти — А. Архангельська, Н. Баландіна.

Неабиякий досвід в опрацюванні проблеми концептуалізації жінки накопичено в російському мовознавстві. Так, реконструкцію концепту ЖІНКА дослідила В. Васюк на матеріалі англійського пареміологічного та фразеологічного фондів, який містить стійкі поєднання словосполучень з гендерним компонентом (man/woman, husband/wife, boy/girl) і стійкі словосполучення, які відображають сприйняття жінки лінгвоспільнотою на різних етапах розвитку суспільства; на основі словникового та текстового матеріалу Н. Паскова структурувала концепт ЖІНКА в середньоанглійській мові. О. Чибишева розглянула концепт ЖІНКА як базовий концепт культури, втілений у фразеології російської та англійської мов. Ф. Мухутдінова проаналізувала концепт ЖІНКА у французькій мовній свідомості на матеріалі афористики. Л. Адоніна дослідила концепт ЖІНКА в російській мовній свідомості в межах семантико-когнітивного напрямку когнітивної лінгвістики. Зазначеної проблеми торкалася й О. Калугіна, яка розглянула концепти ЧОЛОВІК і ЖІНКА в субстандарті російської й англійської мов.

В українському мовознавстві привертають увагу дослідження О. Бондаренка, який вивчав особливості лексико-семантичної структури концептів ЧОЛОВІК і ЖІНКА в українській та англійській мовних картинах світу, Ю. Абрамової, яка здійснила когнітивно-прагматичний аналіз британських прислів'їв, що об'єктивують лінгвокультурні концепти ЧОЛОВІК та ЖІНКА. Мовностилістичні засоби творення гендерних образів молоді за матеріалами друкованих масмедіа розглянула В. Слінчук.

Водночас проблема відображення статі в українській мові залишається однією з найменш розроблених. До розв'язання цієї інтердисциплінарної проблеми ми підійшли з позицій лінгвокультурної та соціокультурної реконструкції гендерного концепту ЖІНКА в

українській мові на матеріалі вторинних метафоричних номінацій (далі — МН), які об'єктивують цей концепт.

Концепт ЖІНКА є культурним концептом, у якому виокремлюють образ, поняття, оцінку, що й дає право вважати метафору одним із засобів образного втілення культурного концепту. А тому вивчення гендерного концепту ЖІНКА передбачає когнітивно-ономасіологічний, семантичний, прагматико-стилістичний та соціофункціональний аналіз МН на позначення жінки на матеріалі різнотипних словників, дискурсивних практик та даних про її МН, які наявні в структурі мовної свідомості носіїв мови.

Концепт ЖІНКА в аспекті своєї образної репрезентації об'єктивований у складній системі мовно-виражальних засобів, зокрема у системі МН на позначення жінки, які зафіксовані у тлумачних, діалектних, фразеологічних словниках української мови, словниках українського сленгу, ненормативної лексики, етимологічного словника, функціонують у різножанрових художніх дискурсах ХХ — початку ХХІ ст., в епістолярній спадщині українських письменників, а також у живому уснорозмовному мовленні. Цей концепт містить, крім визначеності смислового змісту, когнітивної параметризації типізованих образних парадигм, ще й оцінно-характеристичні ознаки, що відображають ставлення до певного об'єкта.

Система МН на позначення жінки є одним із засобів образно-вербальної репрезентації культурного концепту ЖІНКА. Наукова привабливість обраного матеріалу дослідження полягає в тому, що дослідження МН на позначення жінки дає змогу з'ясувати набір метафоричних субстантивів, які концептуалізують жінку в українській лінгвокультурі. Це допомагає усвідомити особливості національного світобачення в межах фрагменту мовної картини світу тією мірою, якою гендер як соціальна стать укорінений в умови життя, реалії, норми й традиції певної культури.

Метафора як засіб концептуалізації жінки існує в системі парадигм, виявляється в системі структурно-семантичних моделей, співвіднесених із гендерними стереотипами та мікроконцептами. Смилова та емоційно-оцінна місткість приписуваних жінці ознак і характеристик акумульована у вторинних номінаціях, що засвідчують когнітивні схеми метафоричного переосмислення на основі архетипних символів жіночності (вода, сонце, вогонь), національних фольклорних символів (номінації тварин, птахів, рослин), метафоричних універсалій на позначення жінки (взуття, їжа). Узуальні та оказіональні метафори на позначення жінки наявні в різнотипних стратах української мови.

Для системи МН на позначення жінки характерна неоднакова кількісна репрезентація в різнотипних мовних стратах та жанрово-стильових різновидах дослідженого корпусу текстів. Домінантними для кожної з мовно-комунікативних сфер є певні лексико-семантичні групи МН: фольклор — «птахи», «рослини»; загальномовний мета-

форичний тезаурус — «тварини», «птахи», «предмети», «міфологічні істоти»; діалекти — «тварини», «предмети»; сленг — «тварини», «предмети»; власне авторський дискурс — «предмети», «рослини», «птахи»; опосередкований авторський дискурс — «тварини», «предмети»; епістолярій — «абстрактні поняття», «рослини», «птахи».

Систему парадигм на позначення жінки в роботі структуровано за принципом, запропонованим Н. Павлович. Для розкриття образного складника концепту ЖІНКА важливо визначити типізовані образні парадигми, у структурі яких жінці атрибується ті чи ті ознаки та оцінки. МН на позначення жінки (метафоричні фемінітиви) структурують типізовані образні парадигми, що сформувались протягом тривалого періоду і охоплюють широкий смисловий діапазон образної репрезентації жінки: *жінка — природа, жінка — архетипна природна стихія, жінка — тварина, жінка — птах, жінка — комаха, жінка — рослина, жінка — артефакт, жінка — часове поняття, жінка — міфічна істота, жінка — абстрактне поняття*. Кожна парадигма не є монолітною у семантичному відношенні, вона охоплює лексико-семантичні групи: жінка — архетипна природна стихія (лексико-семантичні групи *ВОДА* (ріка, вир, струмисько джерельної води), *НЕБЕСНЕ ТІЛО* (зірка), *СОНЦЕ* (сонце), *ВОГОНЬ* (вогонь)); жінка — тварина (лексико-семантичні групи *СВІЙСЬКІ ТВАРИНИ* (лошиця, вівця, кішка тощо), *ДИКІ ХИЖІ ТВАРИНИ!* (видра, соболиця, вовчиця тощо), *ДИКІ ТВАРИНИ* (мойма, лань, жирафа тощо), *ПЛАЗУНИ* (змія, гадюка, ящірка), *ЗЕМНОВОДНІ ТВАРИНИ* (жаба, ропуха, карапатиця), *ВОДНІ ТВАРИНИ* (риба (рибка), вобла, плоскирка); жінка — птах (лексико-семантичні групи *ПЕРЕЛІТНІ ПТАХИ* (зозулька, ластівка), *ОСІЛІ ПТАХИ* (перелітка, горобчик, титаря), *ХИЖІ ПТАХИ* (орлиця, коршак, сова), *СВІЙСЬКА ПТАХА* (курка, гаголиця, гуска), *ДИКА ПТАХА* (куріпочка), *ХАТНІ, ДЕКОРАТИВНІ, ЕКЗОТИЧНІ ПТАХИ* (канарейка, пава); жінка — рослина (лексико-семантичні групи *КВІТКА* (квітка, троянда, фіалка), *ДЕРЕВО* (дерево, береза, липа), *РОСЛИНА* (коноплина, хмелина, очеретинка), *ТРАВА* (трава, травичка), *ОВОЧ* (морква, ріпа), *ПЛІД* (ягідка, сушенець, яблуко), *ГРИБИ* (опеньок, печериця); жінка — артефакт (лексико-семантичні групи *ПРЕДМЕТ* (річ, финтифлюшка), *РЕАЛІЇ ПОБУТУ* (гарба, шворка, бунда), *БУДІВЛІ* (стодола, кошара, рудера), *ПРОДУКТИ ХАРЧУВАННЯ* (карамелька, шоколадка, пампушечка), *КОШТОВНОСТІ, МІНЕРАЛИ* (перлина, алмаз), *МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ* (клавіша, дримба, струна); жінка — часове поняття (лексико-семантичні групи *ДОБА* (серпанковий світанок), *ПОРИ РОКУ* (літо, погожа літня днина, осінь); жінка — міфічна істота (лексико-семантичні групи *САКРАЛЬНІ ПОНЯТТЯ* (ангел, богиня, мадонна), *МІФОНІМИ* (берегиня, хоха, венера), *НАЗВИ ТИТУЛОВАНИХ ОСІБ* (королева, цариця, царівна); жінка — абстрактне поняття (лексико-семантичні групи *ЕМОТИВИ* (серце (серденько), душа, щастя), *ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ПОНЯТТЯ* (доля, життя).

Лексико-семантична група, фіксуючи певний інваріант образного бачення жінки, є системним утворенням, відкритим для поповнення новими словами-образами. Останні, по-перше, забезпечують потрібний семантично-оцінний спектр, релевантний концептуалізації жінки в українській лінгвокультурі; по-друге, відбивають мовні смаки доби, літературно-художню традицію, індивідуально-авторське бачення жінки; по-третє, віддзеркалюють ознаки тендерної картини світу серед іншого в аспекті співвідношення традиційної, патріархальної та феміністичної ідеологій.

Фемінно марковані МН формують усталені та okazіональні парадигматичні зв'язки як у структурі певного дискурсу-тексту, так і в надтекстовому просторі метафоричних фемінітивів.

Спостережено гендерно марковані протиставлення, легітимізовані загальномовною нормою або міфопоетичними уявленнями: *корова* (жінка) — *бик, віл* (чоловік); *сучка* (жінка) — *пес* (чоловік). Проаналізуємо ці номінації.

КОРОВА. У багатьох народів *корова* уособлювала родючість, достаток, благополуччя [15].

Про фемінну маркованість переносного й символічного значень слова *корова* свідчать дані фольклорних та етнолінгвістичних студій. В. Войтович зауважує, що «...у фольклорі... *корова* — жінка...» [2: 517; 13: 248]. Відомо, що «*корова* — ...символ жінки, в українських весільних піснях — наречена у весільному вбранні, в іронічних приповідках — голова родини...»; «...традиційний образ для порівняння; разом з тим *корова* — символ материнської любові: кожна корова своє теля лиже...» [7: 306]. Номінація *корова* символізує також здоров'я жінки: *здорова (тобто огрядна), як корова; реве, як корова; очі, як у корови*; молодій бажали: *Будь здорова, як корова, а плодюча, як земля* [7: 306]. Пор.: *здорова, як корова* (Українські народні прислів'я та приказки, 1963. — С. 572).

Фемінну маркованість зооніма засвідчують словники символів у площині протиставлення за соціостатевною ознакою *корова* — *бик*: «...*бик* (чоловік — Т.С.) і *корова* становлять собою активний і пасивний аспекти творчих сил всесвіту» [9: 261].

Той самий принцип протиставлення виявляється у народному прислів'ї *горе тобі воле, коли тебе корова коле* — погано, коли жінка верховодить над чоловіком. У мові сучасної художньої літератури: *Малинка не спав... Його жінку привезли, мов корову до бугая, а йому хоч би що!* (П. Загребельний. Гола душа. — С. 334), зокрема у стилізованому розмовному мовленні: *Ой, що тут зробилось! Не обрисувать словами! Він [Пашка-бригадир] так завив, як... як наш бугай-осеменітель Дормидонт на оплодотворьонній корові* [Галя Сливка] (Л. Клименко. Великий секс у Малих Підгуляївцях. — С. 85).

В українській фразеології слово *корова* має негативний спектр семантики й уживається на позначення невродливої жінки: *гарна, як корова в Петрівку; гарна, як ряба корова* [6: 82]; *нікчемна, як безрога*

корова [6: 85]; незграбної жінки: *дереться, як корова на акацію* [6: 87]; *скаче, як корова на вербу; ходить, як корова на коньках* [6: 88], аналогічну семантику «неповоротка жінка, дівчина» [5: 140] зафіксовано у львівському, тернопільському сленгах.

Слово **корова** групує навколо себе низку лексем і словосполучень, які варіюють основну семантичну ознаку слова-метафори *корова* — товста жінка, про що свідчить загальнономовне переносне значення «незграбна, товста жінка» [1: 576]. Напр.: *Для мене створили спеціальну структуру. Всім керувати і ні за що не відповідати, усіх повчати, а самій — ні бум-бум, усіх наставляючи, як робити, самій не вміти нічого. Як колгоспна корова на пастівнику: чим більше потопче квіток і позгризує трави, тим гладкішою стане!* (П. Загребельний. Гола душа. — С. 334). Із загальнономовним значенням номінація **корова** вживається на позначення нерозумної жінки [1: 576].

МН *корова* також вживається на позначення пихатої, гонорової жінки: *пишається, як корова в хомуті* (Українські народні прислів'я та приказки, 1963. — С. 125); нещасної жінки: *нешасна, як подільська корова* (Там само. — С. 185). У романі Л. Клименко словосполука **корова реве** референтно співвіднесена з нещасною, покинутою, нікому не потрібною жінкою: *Я бігла, не знаючи куди... Я — нещасна, покинута жінка, нікому не нужна, ніким не востребована! От лежу я, лежу і голошу:*

— *Ото така моя свайба! Ото така моя судьба!..*

— *Шо тут за корова реве? — почулося.*

Я мовчу, як Зоя Космодем'янська.

— *Хто тут? — ще раз почувся мужеський голос [начальник варти].*

— *Це я — Галя Сливка. — жалибно пронявчала я* (Л. Клименко. Великий секс у Малих Підгуляївцях. — С. 57).

Також слово **корова** зафіксоване в львівському сленгу 1942–1943 рр. зі значенням «погана дівчина, жінка» [4: 223]. У народній пареміології з відтінком зневаги функціонує порівняння *дрислива, як корова від лободи*, що вживається на позначення повільної, нероботящої та хворобливої жінки.

СУКА, СУЧКА. Сука («самка домашнього собаки або тварин з сімейства собачих» [1:1412] як вульгаризм у переносному значенні вживається як лайливе слово переважно щодо жінок [Там само]. Зв'язок самки собаки і пса з еротикою відомий з міфології і фольклору багатьох народів. Звідси — велика кількість лайливих слів і висловів, які виникли на основі цієї асоціації [18: 361–362].

На позначення жінки вживають МН **сучка** в пареміології, художніх текстах і сленгу.

Якщо сучка не хоче, то кобель не скоче (прислів'я), вульг.-просторозм., жарт.-ірон. — якщо жінка не захоче, то статевий акт не відбудеться; *...А там — хто встоїть? Хоч як стуляй докупи трепетні ноги... Кажуть, як сучка не...* [Розмова батька з донькою] (Л. Таран. Зустріч після польоту. — С. 14).

Метафора *сучка* в молодіжному сленгу вживається зі значенням «жінка легкої поведінки, повія» [18: 361–362], у художніх текстах повністю дублюється сленгове значення:

— *Попереджав же я тебе, Мусію, — сказав Созонт-диякон, коли карлик проходив повз нас. — Чому не послухав?*

— *Бо-о во-она мо-оя жінка! — схлипнув карлик. — Але во-она вже мене не любить, о-от! і зрадила мене, сучка...* (В. Шевчук. Око Прірви. — С. 121);

А ця жінка справді небезпечна! — подумав Анатолій... Оксана ніби прочитала його думки, вона вклякнула перед ліжком на коліна, потягнулася до руки:

— *А ти мій господар, — лизнула йому долоню. — Ти правильно зробив, що застрелив свого пса. Навіщо тобі два собаки? Я — твоя сучка...* (В. Слапчук. Сліпий дощ. — С. 318).

Подібно до того, як «корові» протиставляється маскулінно коноване «бик», — **сучці** протиставляється слово-образ **пес**:

— *Сам ти пес, доки я тобі сучка!* (П. Загребельний. Брухт. — С. 135).

Сема фемінності зберігається у слові **сучка** у фразеологічних мікротекстах та розмовному мовленні з відтінком зневажливості: *вертиться, як сучка на костриці* — метушлива, жвава жінка; *в'ється, як сучка в сливках* [6: 52]; *величається, мов сучка у човні* [6: 69] — чванлива жінка; *От, сучки, каже Риня, постійно запізнюються, до цього можеш уже звикати...* (А. Дністровий. Пацики. — С. 46).

В інших дискурсах зафіксовано оказіональні, ситуативні протиставлення:

- за ознакою зовнішності: *жирафа* (висока жінка) — *суслик* (маленький чоловік):

У межах парадигми *жінка — тварина* привертає увагу слово **жирафа** («африканська плямиста жуйна тварина ряду парнокопитих з коротким тулубом на високих і тонких ногах та з дуже довгою шиєю...» [1: 368]), яке Ю. Винничук вживає на позначення високої та зріст жінки, тобто відбувається перенесення на основі диференційної семи «високі, тонкі ноги та дуже довга шия»: *...Це жахливе відчуття, коли на тебе кобіта дивиться згори, а ти копошишся, мерехтиш, стараєшся, аж поки не починаєш розуміти, що усі твої маніпуляції схожі на залицяння суслика до жирафи* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах. — С. 33);

- *павичка* (жінка, яка має привабливий зовнішній вигляд і гарне вбрання),

- *сіренька птаха* (жінка, яка має непомітну зовнішність і бідно вдягнена).

Стилізація розмовної мови в художньому тексті демонструє практично аналогічне значення номінації **павичка** («самка павича» [1: 874]), зокрема перенесення на основі семи «привабливе вбрання і вигляд», що є словом-синонімом до слова **пава**. Слово **павичка** вступає в

контекстуальні антонімічні відношення з іншими лексемами, зокрема **сіренька птаха** (жінка, яка має непомітну зовнішність і бідно вдягнена). Словник не фіксує лексеми **павичка**; цю метафору спостерігаємо в розмовному мовленні, а саме в діалозі двох жінок. У репліці однієї з них **сіреньку птаху** порівняно з номінацією **павичка**, що має відтінок зневаги, іронії:

— ...Я дістану тобі якесь вбрання.

— Навіщо? Піду в тому, що зараз на мені.

— Не підеш, — спокійно, але твердо відмовила Зоряна. — Я не допущу того, щоб поруч із тією **павичкою** ти виглядала, як **сіренька птаха**... (Н. Очкур. Містичний вальс. — С. 197).

• за морально-етичними ознаками: **фіалка** (скромна жінка) — **тигрова лілія**, **чайна троянда** (велична жінка).

Видові номінації квітів виступають метафорами жінки. У нижченаведеній стилізованій розмові двох жінок можна простежити тонке семантичне нюансування видових назв квітів **фіалка** — **тигрова лілія** — **чайна троянда**, побудоване на символічному значенні кожної з них. **Фіалка** як уособлення скромності ситуативно протиставляється номінаціям, що символізують величну жінку, — **тигрова лілія**, **чайна троянда**:

— Ія. З грецької «**фіалка**». — Охоче, і, як видно, не вперше, пояснила вона. — Це моя мама пожартувала, вона в університеті викладає історію Давньої Греції. Хіба я схожа на **фіалку**?

— Ні. І якщо вже порівнювати вас із квіткою, то я б сказала, що ви схожі на **тигрову лілію**. Або ще на **чайну троянду**.

Дякую, — всміхнулась Ія. — **Тигрова лілія** звучить, як музика. А **троянди** я не дуже люблю. Вони для мене надто помпезні, надто урочисті, якщо ви розумієте, про що я... (Н. Очкур. Містичний вальс. — С. 21).

• за соціальними характеристиками: **цяця** (поважна жінка) — **пузата міщанка** (обмежена жінка):

ЦЯЦЯ. Лексема **цяця** (іграшка — в розмові з дітьми та в мові дітей [1: 1591]) у переносному значенні, вживається на позначення вродливої жінки, красуні. У поданому нижче контексті номінація **цяця** актуалізує з відтінком іронії значення «поважна жінка», та антонімічно протиставляється соціально маркованій номінації **пузата міщанка**: *На сходах він [Степан Радченко] дав волю своєму гніву. Яке нахабство! І хто. Хто, питається? Чи не та, що він прогнав від себе як повію? Думав, як чоловік у неї [Надії], так вона **цяця**. А сама вона — **пузата міщанка!*** (В. Підмогильний. Місто. — С. 252).

• **богиня** (жінка, яка демонструє досконалу поведінку) — **почвара** (жінка з неприйнятною поведінкою):

БОГИНЯ. В античній міфології, у язичництві та деяких східних релігіях лексема **богиня** — «божество жіночої статі» [6: 45]. У переносному значенні вживається як метафора на позначення жінки, дівчини надзвичайної, чарівної вроди, а також коханої жінки [1: 90; 6: 45]. У фразеології знаходимо порівняння: *гарна, як **богиня*** [6: 78].

Інший спектр семантики: «жінка, яка демонструє досконалу поведінку» (якщо *почвара* асоціюється з потворною поведінкою, то *богиня* — зразковою): *Зоя зістрибнула на землю, і на її уста випливла переможна і ніби трохи зневажлива усмішка — поводитись вона зовсім не як упосліджена почвара, а як богиня* (В. Шевчук. Жінка-змія, Горбунка Зоя. — С. 41); «жінка, що є об'єктом поклоніння, до якої шанобливо ставляться»: *Чоловічий шовінізм — ось що це таке, причому в чистому вигляді, вирішила для себе Лана, і все ж приємно, що жінка шанована, як богиня, як мати Світла, носить однакове з нею ім'я* (Н. Очкур. Містичний вальс. — С. 134).

У наступному прикладі у номінації *богиня* імпліцитно закладено прецедентне ім'я Афродіта («у давньогрецькій міфології — одне з 12 верховних божеств Олімпу, богиня кохання і вроди» [1: 48]), що мотивує появу семантичного паралелізму *вивільнятися із піни морської — роздягатися*: *...хоча міг би й залишитись, помилуватись, як вона одягається... як одягається справжня жінка. Однак... бачив би Ганс, як вона роздягається! О, це високе мистецтво богинь, що виходять на берег, вивільняючись із піни морської під звуки небесних флейт!* (Г. Тарасюк. Дама останнього лицаря. — С. 78).

У листі П. Куліша до О. Милорадовичівни (26 січня, 1859 С.-Пб. — С. 152) фіксуємо номінацію *богиня*, яка, з одного боку, вживається зі значенням «кохана жінка», а з другого — протиставляється актуальному для ХІХ ст. соціальному статусу жінки — *панночка*: *Дайте мені кохати Вас не недостойно, а так, щоб мені була честь на весь світ, що таку пані кохав я гарячим серцем і знав, за що кохав! Пророчим духом зрозумів її душу, серед суєтної життя знайшов її, та й уклонивсь, познавши, що то богиня, а не панночка!*

Частина метафоричних протиставлень є соціально конотованою, такою, що віддзеркалює, приміром, концептуально важливе для українського феміністичного дискурсу ХІХ–ХХ ст. протиставлення патріархальне — феміністичне, модерне: *горда орлиця* (сильна, горда емансипована жінка) — *щебетлива ластівка під стріхою своєї хати* (жінка як носій стереотипних фемінних ознак). Лексема *орлиця* розвиває загальнономовне значення «про сильну, мужню людину» [1: 855], яке базується на актуалізації семи: «войовничість, здатність захистити». У романі В. Земляка «Лебедина зграя» (С. 228) ми зафіксували такий контекст: *...Зоя орлицею налетіла на Раденьких, що здолали Рубана і тепер, били його носачами.*

В одному з листів О. Маковея до О. Кобилянської, у якому він, на думку М. Павлишин, вдається до спроби потішити О. Кобилянську словами, взятими з ніщівського словника: «..волів, би [її] бачити гордою орлицею понад верхами гір, ніж щебетливою ластівкою під стріхою своєї хати. Не Вам сидіти у вузькому глиняному гнізді» [11: 139]. Контекстуальне антонімічне протиставлення несе вагоме концептуальне навантаження: *горда орлиця* — символ сильної, гордої емансипованої жінки, *щебетлива ластівка під стріхою своєї хати* —

уособлення жінки як носія стереотипних фемінних ознак: балакучість, берегиня домашнього вогнища;

• *царівна, богиня* (красива, гарно вбрана, кохана жінка) — *панночка, сільська панночка* (неосвічена, неприваблива жінка):

Слово **царівна** у загальномовному словнику супроводжується ремаркою розм.: «про вродливу, гарно вбрану дівчину» [1: 1578], а в одному з листів П. Куліша до О. Милорадовичівни (января 26, 1859 С.-Пб. — С. 152) знаходимо соціально конотоване протиставлення *царівна — сільська панночка*: *Ви готовитесь заміж, як сільська панночка; а я хочу, щоб Ви готовились, як царівна. Замужжє для Вас — не веселість світова, житейська, а подвиг героїні. От я чого од Вас хочу!*

• *квочка* (жінка-домосідка) — *хижачка* (активна жінка).

У семантичному складі слова **квочка** («курка, що висиджує або виводить курчат» [1:124]) актуалізації зазнає ядерна сема "висиджувати курчат": *сидить, як квочка на яйцях* — домосідка або лінива жінка [21: 66].

У повісті П. Загребельного «Гола душа» (С. 392–393) гостро виражена протилежність цих лексем посилюється завдяки протиставленню співвідносних понять: контекстуальні антоніми вступають у певні семантичні парадигматичні зв'язки: «*жінка-домосідка* « — пасивна жінка та «*жінка-хижачка* « — активна жінка:

— *По-вашому, сучасна жінка — це хижачка, яка виходить на полювання?*

— *Ну, це сарказм.*

— *Але ви не згодні і на роль квочки, яка сидить на яєчках, поки вилупляться курчата?*

На позначення жінки деспотичної поведінки вживаються народні порівняння: *розходилась, як квочка на яйцях; розходилась, як квочка перед бурею* — знервована, збуджена жінка; *сердита, як квочка* — дуже розгнівана жінка [21: 65].

Протиборство патріархальної та феміністичної ідеологій віддзеркалене в контрастному конотативному ореолі слова **берегиня**, відповідно: символ ідеальної української жіночності — зведення статусу жінки до другорядних суспільних ролей.

Слово **берегиня** органічне у концептосфері української лінгвокультури, стало уособленням українського міфу про вічну жіночність. Динаміка семантики цього слова-символу виглядає так: у прямому значенні — «у дохристиянських віруваннях — водяна істота, русалка (від «берег»); давнє слово брег (берег) означає й «гора»; тому назва берегиня могла бути пов'язана з гірськими духами (в горах теж водяться русалки); у переносному — жінка, яка береже і підтримує домашнє вогнище, виступає покровом ... у родинному колу, передусім жінка-мати...» [7: 34].

На думку Л. Ставицької, «популярність міфологізованого концепту *берегиня* зумовлена наявністю семантичного компонента обе-

рігання в сенсі сімейного самодостатнього простору, що у перспективі віддзеркалює сутнісний для українця ідеал сімейного затишку, збереженого від впливу зовнішніх сил» [16: 138–139].

Слово-символ **берегиня** регулярно відтворюють в назвах радіо- і телепередач, книг тощо, активно вживають у різнотипних дискурсах і розмовному мовленні: *...То мусили бути незвичайні дрова, щоб така печеня вдалася! Признавайся, Полюню, чого підсипала у вогонь, чим чаруєш? І засміявся вдоволено: Ти моя **Берегиня!*** (М. Павленко. Зб. «Як дожити до ста». Помста. — С. 9–10).

Міф Берегині, що міцно прижився в мовній свідомості українського етносу, викликає нарікання з боку феміністок, які вважають його кітчем. Пор.: «Теорія Берегині найчастіше має підтвердити мрію про український матриархат, який нібито існував у якомусь доісторичному минулому. Вона добре вписується в потік магічного мислення, виробленого українцями в часи бездержавності, пафосного і патетичного за формою і антиісторичного за суттю. Ця теорія в цілому має надати несправедливому зведенню статусу жінки до другорядних суспільних ролей романтичного серпанку» [10: 61].

Отже, конотативний ореол слова берегиня віддзеркалює протиставлення патріархальної та феміністичної ідеологій, постаючи у синтезі контрастних семантичних ознак: ідеальна українська жіночність — зведення статусу жінки до другорядних суспільних ролей.

Зауважимо, що порівняно з антонімічними парами меншу вагу мають синонімічні пари МН. За морально-етичною ознакою синонімізуються в межах мовної норми *добра богиня, добрий ангел*.

Фемінно маркованою слід визнати фразеологізовану словосполучення **добрий ангел**. О. Кобилянська в листі до О. Маковея (№ 72. 28 квітня 1899 р. — С. 405) називає так свою подругу: *Вона [Густа] є мій «добрий ангел», як я її все називаю, — а в ній пізнати одну з тих не-многих товаришок, котра мене справді любить... При ній я все оживаю. Стільки ніжності і багатства в почутті... ну, я не знаю, як вона Вам видається (вона дрібна і робить вражіння цілком молодій панночки, а трохи молодша від мене), але як Ви її пізнаєте так, як я, — Ви будете її дуже поважати.*

МН *добра богиня* синонімізується з проаналізованою вище словосполученням **добрий ангел**: *З жінками я «зав'язав» давно, і то по-серйозному. Хоча що тут приховувати: була любов, було шаленство, було кидання квітів у вікна, за якими увизгалась мені **богиня і мій добрий ангел-охоронець** на все життя, була неможливість подальшого існування без усмішки тієї **богині** — знаку прихильності, згоди, надії, запоруки довічного щастя... (В. Баранов. Смерть побілому. — С. 15); Ні, Арсена Людвиківна не перечить, не розраджує нас, але й не прощається ні з ким і ми ще довгенько бачили її біля хреста, як **добрю богиню** нашої непевної дороги (В. Земляк. Лебедина зграя. — С. 258).*

Цікавим видається наступний текст, у якому номінація **богиня** синонімізується з *голубкою, ангелом* і протиставляється *відьмі, дияволу*,

демону, дракону: А насправді всі жінки однакові. **Богинь** нема. **Богинь** малює ваша уява. Але дехто із скептиків вірить у це. І щоб переконатися — розлучається в пошуках **богинь**. Один мій добрий знайомий до нинішнього дня шукає **богиню**, а знайти не може. Каже, взяв першу — була, не гріх, що забожусь, **біс**. Не витримав — утік. Друга виявилась **відьмою**. Дременув. Третя — гірше **диявола**. Четверта — **демон**, п'ята — **дракон**. Шоста здавалася **голубкою**, а коли пожив — гірша двох попередніх. Сьома, думав, **ангел** але помилився: лютіша двох попередніх і зліша трьох останніх. Тепер живе з восьмою і каже, що коли б була схожа хоч десятию частиною на першу його жінку, то була б **ангелом** (О. Черногуз. Про сни, богинь і пластилін. — С. 36).

У метафоричному фемінітиві може поєднуватися соціальна конотація та національно-культурний елемент, як приміром, в одному з листів Лесі Українки до О. Кобилянської. Авторка заперечує вживання О. Кобилянською номінації **ангел** стосовно неї [Лесі Українки], модлюючи в слові нову семантичну перспективу, яка співвідноситься з соціокультурним контекстом України, де немає місця для ангелів, тобто у феміно маркованій номінації **ангел** з'являється національно-культурний компонент.

За біологічною ознакою віку оказіональними синонімами виявилися фразеологізовані метафоричні словосполучення *травнева троянда*, *вереснева айстра* (молода жінка).

У спонтанному діалогічному внутрішньому мовленні спостерігаємо входження феміно маркованого символу *троянда* до системи ситуативних парадигматичних зв'язків, які нюансують значення символу: «...Девка. Я вам скажу — клас! Красівшої не бачив! Тіки що з горбом!» — і почув виразно Геннадієве іржання, навіть його кінські зуби побачив. «Маєш рацію, Генко, — подумав я. — Девка — клас, хоч і не без ущербу!»

Приблизно те саме враження справила вона на Юрка.

Дивовижна. — сказав він. — Це ж треба, щоб так з'єдналася краса і потворність.

Троянда й колючки. — додав я..(В. Шевчук. Жінка-змія, Горбунка Зоя. — С. 8).

Експресія наступного прикладу базується на грі контрастних словосполучень *травнева троянда*, *вереснева айстра*. Для втілення емоційного стану молодої жінки використовується ситуативна синонімізація цих словосполучень: *Тридцятисемирічна молода дружина шарілася, як травнева троянда. Або як вереснева айстра* (Є. Кононенко. Великомученице кумо, 1996. — С. 37).

Значення метафоричних фемінів контекстуально й ситуативно зумовлене. Мінімальний контекст для актуалізації переносного значення — атрибутивне словосполучення, у структурі якого оцінно-характеристичний епітет семантично узгоджується з метафоричним субстантивом: *дика коза, необ'їжджена лошиця, лугова чайка* тощо. Проаналізуємо ці номінації:

КОЗА. Фемінно маркованою є МН *коза*. Відомо, що «у міфології та фольклорі багатьох народів *коза*... виступає символом родючості й життєвої сили» [2: 419; 13: 23]. Слово стало семантичною основою для формування у молодіжному сленгу значення переважно з відтінком іронії на позначення дівчини або жінки [20: 35]. У пестливій формі *кізка* актуалізується набір семантичних ознак «врода, привабливості для осіб протилежної статі»: *А воно, це дурне дівчисько, і справді кізка нівроку, позиркують в її бік і безбороді козлики, і рогаті одружені козли, та й навіть цапи, яким вже давно пора на цвинтарі тліти, а не жінок очима мацати* (В. Врублевський. Текля з Марією та ще хтось третій. — С. 79).

Слово *кізочка* у метафоричному значенні може бути апелятивом — пестливою номінацією дівчини або жінки: *Ану, моя кізочко, — звернувся до жінки, — візьми оці шкарбуни та випуцуй...* (Ю. Винничук. Мальва Ланда — С. 210). У молодіжному сленгу **коза** вживається як згруб. на позначення дівчини (жінки) легкої поведінки [18: 213].

У постійних народних порівняннях у лексемі *коза* акцентуються семи, співвіднесені з такими рисами вдачі жінки: прудкість, жвависть: *прудка, як коза* [6: 55]; чванливість: *як коза в золоті* [6: 72].

Часом натрапляємо на лексичну трансформацію фразеологізму *приблудна вівця* — людина, яка порвала стосунки з тим середовищем, до якого раніше належала, або яка збилася з правильного життєвого шляху; лексема *вівця*, референтом якої в структурі фрази може бути і жінка, і чоловік, замінюється словом *коза*, що надає вислову виразної фемінної маркованості, а поява відтінку зневажливості у трансформованому вислові забезпечується атрибутом *дика*: *Претендентки терпляче перечікували його [Мирона] сказ, відгонили дружно Дзвінку від кіношного «табору», як **приблудну дикую козу*** (Г. Тарасюк. Між пеклом і раєм. — С. 85).

ЛОШИЦЯ. Номінація *лошиця* («молода кобила» [1: 628]) вживається на позначення молодої жінки; у сучасному молодіжному сленгу означає «жінка середнього віку» [19: 206].

У прозі Ю. Винничука (Весняні ігри. — С. 99) фіксуємо метафоричне словосполучення *брикатися, мов дика лошиця*, яке вживається на позначення знервованої, занепокоєної жінки: *У жінок будь-якого народу є свої конкретні частини гардеробу, які вони захищають до останку. В галичанок — це майтки. Ви можете усе з неї поздирати, ...вона вхопиться за них пальцями, аж ті побіліють, вона буде схрещувати ноги в такий замок, що, здається, лише смерть змусить його розімкнутися, буде **викручуватися і брикатися, мов дика лошиця**.* У В. Гітіна знаходимо номінацію *приборкана кобилиця* — жінка, яка «хоче відчувати і наполегливість, і власну жорсткість, навіть брутальність дикуна, тобто є знакова система того природного початку, яке живе навіть у цивілізованій жінки» [3: 412].

У власне авторському дискурсі О. Забужко (Казка про калинову сопілку. — С. 312) трапляється словосполучення *необ'їжджена*

лошиця, що вживається на позначення жінки, яка уникає сексуальних стосунків з чоловіком: ...йому [Василію] хотілося її [Марії], а їй хотілося — спати, спати й нічого більш, і вона спросоння **хвицалася, як необ'їжджена лошиця**.

ЧАЙКА. Лексема **чайка** («морський водоплавний птах родини сивкових» — [1: 1593] у фольклорі виступає «...символом засмученої матері-вдови...» [7: 633]).

У номінації **чайка** закладена ще з фольклору сема неспокою, тому недаремно М. Стельмах (Чотири броди. — С. 205, 394) двічі в романі вживає цю номінацію зі значенням «жінка у стані афекту, частіше розпачу, відчаю», напр.: *Данило сполохано озирнувся. До нього нерівно, як лугова чайка, бігла якась жінка [його сестра Оксана]; ...їх таки почула тітка Ганя, вийшла з хати, впізнала Данила, кигикнула чайкою і кинулась до нього з розпростертими руками...*

У романі О. Гончара «Південь» (На Балатоні. — С. 31) представлена МН *чайка*, образне значення якої ґрунтується на актуалізації оказіональної семи «безтурботність»: *Але тоді вона [Маргіт] була сама, убога і безтурботна, як чайка, а зараз горить під грудьми оце неосяжне багатство, оця її крихітка Ержі!*

У народно-поетичній мові лексема *чайка* [1: 1593; 7: 633] функціонує як пестливе звертання до дівчини, жінки.

В інших випадках епітет у складі лексико-семантичних груп «зовнішність», «риси вдачі», «психологічний стан» є основним носієм концептуально значущої інформації в тексті: *тонка видра*.

О. Горбач у сленгу зафіксував слово *видра* («хижий ссавець із цінним хутром темно-бурого кольору» [1: 133]), яке вживається на позначення неохайної жінки [4: 20]. Воно розвиває метафоричне значення з відтінком зневажливості «про надмірно худорляву жінку» [11: 133] із супровідними конотаціями «негарна, зазвичай зла», існування яких підтверджують такі контексти: *Усе життя пробував принаджувати жінок поважністю, але хто ж тепер клює на поважність? Оця тонка видра?* (П. Загребельний. Розгін. — С. 281); *На міжнародних курортах самі голі видри, від яких мене нудить* (П. Загребельний. Брухт. — С. 179). У закарпатських говірках слово *видра* вживається на позначення енергійної та надмірно худі жінки [12: 38].

• *тендітна вербичка*

В. Войтович зауважує, що лексема *верба* («дерево або кущ із гнучким гіллям, цілісними листками і зібраними в сережки одноставними квітками» [1: 121]) — «Боже дерево, символ не тільки Світового дерева, а й надзвичайної життєвої сили, бо має здатність розвиватися без коріння» [2: 132]. *Верба* структурує візуальний образ стрункої жінки: *струнка, як верба* [6: 97]; *тоненька, як верба* [6: 98]. Пор.: *Ось тобі й тендітна вербичка* [Мирослава] *з карабіном на плечі, ось тобі твоя вірна доля* (М. Стельмах. Чотири броди. — С. 399).

На основі семи «гнучке гілля» слово набуває здатності уособлювати естетично непривабливу зовнішність жінки: *зігнулася, як*

верба над водою; зігнулася, як верба при дорозі [6: 96] — горбата, крива жінка.

Слово **верба** також «...уособлює материнську турботу, ласку, мрії про щастя дитини...» [7: 73]. Фольклорну семантику засвідчує такий текст: *Плачуть похилі верби, мовчки плачуть, немов матері, і мовчки плаче матір, як верба...* (М. Стельмах. Чотири броди. — С. 418).

Верба — уособлення сумної та самотньої жінки: *сумна, як верба над водою* [7: 74]; *одна, як верба в полі* [7: 120].

• *мила кішечка*

Відомо, що «кішка у багатьох міфологічних традиціях пов'язується з місяцем (здатність змінювати форму зіниці символізує фази Місяця) з ідеєю родючості, плідності» [15].

У християнстві *кіт* — Сатана, тьма, хтивість і лінощі.., а у єгиптян *кіт* уособлює вагітних жінок, бо Місяць дозволяє рости сім'ю в утробі [14].

Закріпленість «*кішки*» та її синонімів, словотвірних варіантів за фемінним референтним рядом не викликає жодних сумнівів, і про це свідчать різночасові та різнотипні тексти й дискурсивні практики у просторі української лінгвокультури.

Фемінна конотованість слова **кішка** та його дериватів з набором таких стереотипних жіночих ознак, як «молода, гарна, лагідна, добра, ніжна, зваблива», послідовно актуалізується в народній пареміології, сучасних художніх дискурсах: *жонка, як кошка лащиться; лепська, як кицька* [6: 42]; ...*Чого, старий облізлий котище, поліз до молодій кішечки?* (Є. Кононенко. Без мужика. — С. 21); *Твій кошак стогне по телефону, як йому погано без милої кішечки...* (Там само. — С. 26); *Поки дурні промовці деруть горло на трибуні, я [Клеопатра] муркочу, як кішечка, до академіка: що вам найбільше подобається в жінках? Він не задумується жодної миті: цютивість* (П. Загребельний. Гола душа. — С. 375).

У звертанні чоловіка до жінки в інтимній розмові зазвичай фігурують зменшено-пестливі (**коток**) та пестливі (**киця**) лексеми: *Гандзю, котку, не цурайся Та на божу волю здайся..* (Укр. народні пісні. — С. 385).

Слово *кішка* у сленгу та розмовному мовленні розвиває метафоричне значення «гуляща жінка»; «жінка легкої поведінки; повія» [19: 175; 18: 210]. У просторозмовній мові функціонують фрази *драна кішка* — «худа, некрасива жінка» [8: 362] та *блудлива (драна) кішка* — «сексуально активна жінка, нерозбірлива у зв'язках» [18: 210].

Наступною семантичною домінантою в метафоричній інтерпретації «жінки» є асоціювання її з *кішкою* як еталоном таких станів і рис вдачі, як «хижість, агресивність, злість»:

— *Я чула, у тебе проблеми... — вкражливо розпочала Оксана.*

Тамара напружилася.

— *Нема в мене ніяких проблем.*

Оксана хихикнула. Щось хижє вчувалося в цьому смішкові, наче **кішка зашипіла**.

— Звичайно ж, ти жінка сучасна. Яка ж то проблема, що у доні неповнолітньої живіт до носа виріс — сміх один, а не проблема (В. Слапчук. Сліпий дощ. — С. 144); Вона [Орися] дригає ногою, б'є Гната в групи, **мов кішка, видирається на прикладок і турляє звідти отетерілого Дениса** (Г. Тютюнник. Вир. — С. 268); **Виснажена й вичерпана до краю, зла, як кішка, повернулася я додому після чергових «примусових робіт», сподіваючись знайти перепочинок біля свого сонного Малинки, а застала мужа ще знервованішого, ніж сама** (П. Загребельний. Гола душа. — С. 375); а також «хитрість»: **Ось чому жінки неоднакові. То вперті, як ослиці, то хитрі, як кішки...** (П. Загребельний. Роксолана. — С. 188).

Серед фемінних ознак-характеристик, що виявляються у реляційних стосунках з чоловікам, є «настійна необхідність вхопитися за чоловіка і триматись його, не відпускати від себе», що визначає семантику словосполучки *дика кішка*: *...і хотів його вбити... Але вона не дала — випорснула з обіймів любаса і, як дика кішка, повисла на законному* (Г. Тарасюк. Між пеклом і раєм. — С. 86).

В англійській мові номінацією *кицька* називають жінку, яка вміє чітко вхопитися за чоловіка й триматися його [22: 376].

• *занепокоєна чапля*

Лексема *чапля* («болотяний дикий перелітний птах з великим дзьобом, довгою шиєю і довгими ногами, який живиться комахами, рибою, земноводними, плазунами та дрібними ссавцями» [1: 1593]) вживається в романі М. Стельмаха «Чотири броди» на позначення запезокоєної жінки. Портретна деталь *очі* метафорично втілюється в цьому образі: *...підлиняла секретарка, що має поставу, ніс і очі занепокоєної чаплі* (С. 331).

На позначення старої жінки в уснорозмовному мовленні високу активність виявляє структурно-семантична модель *стара* + *МН* на позначення жінки з конотацією зневажливості: *стара гаргара, відьма, шкапа, калоша*. Власне метафоричний елемент наведеної моделі представлений, з одного боку, номінаціями-фемінітивами, що негативно конотовані в лексичній системі мови (*гаргара, відьма, шкапа*), з іншого — негативно оцінними оригінальними номінаціями, що виникають у спонтанному мовленні мовця (*підошва, мойва, вобла, духовка*). Зазвичай негативні конотації МН співвіднесені з непривабливими рисами характеру, вдачі тощо.

Метафоричні фемінітиви активно вживаються у функції апелятива. Серед проаналізованих метафоричних апелятивів є такі, що дублюють загальнономовну семантику, але не втратили своєї образності, емоційності та оригінальні апелятиви, підпорядковані комунікативній прагматичній інтенції мовців: *тигр, клопіт, кара вавилонська*.

Аналіз чоловічих епістолярних текстів дає підстави зробити припущення: чоловіки-автори в листах до жінок частіше, ніж жінки в лис-

тах до представниць своєї статі, вживають інтимізувальний присвійний займенник **моя** в препозиції до метафоричного алеліятива: *моя голубко, моя квіточко, моє серце (серденько)*. Розвиваючи думку про гендерну диференціацію вживання присвійних займенників щодо осіб протилежної статі, зазначимо, що в словнику С. Мартінек «Український асоціативний словник», хоч із невеликою перевагою, але присвійний займенник частіше актуалізується в мовній свідомості чоловіків.

Загальна кількість метафоричних слів-реакцій на стимул «жінка» складає 412, з них чол. — 127, жін. — 285. Відповідно кількість реакцій становить: *жінка — тварина* (40 — 96); *жінка — рослина* (22 — 86); *жінка — артефакт* (26 — 44); *жінка — архетип на природна стихія* (15 — 23); *жінка — птах* (9 — 21); *жінка — природа* (4 — 11). Як бачимо, кількість жіночих реакцій значно перевищує кількість чоловічих у переважній кількості образних парадигм. Проте чоловіки активніше, ніж жінки, продукують МН у межах парадигми *жінка — міфічна істота* (7 — 1).

Художні дискурси, уснорозмовна практика, епістолярні тексти є тим мовним середовищем, у якому активно продукуються номінації на позначення типологічних нестереотипізованих ознак, що засвідчують динаміку концептуалізації жінки, зумовлену як зміною гендерної картини світу, так і художньою нормою ідіостилю, ситуативними емоційно-психологічними чинниками в продукуванні вторинних номінацій.

Запропонована модель аналізу культурного концепту за даними його метафорично-образної репрезентації та проведене дослідження метафоричного вираження концепту ЖІНКА в українській мові не претендує на вичерпність аналізу. Використаний у статті підхід може бути застосований для детальнішого дослідження МН на ширшому текетовому матеріалі чи матеріалі певного історичного періоду, а також може прислужитися для порівняльно-зіставного підходу до вивчення МН на матеріалі кількох мов.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел; (уклад. і голов. ред.). — К.: Перун, 2005. — 1728 с.
2. *Войтович В.М.* Українська міфологія / В.М. Войтович. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.
3. *Гитин В.Г.* Эта покорная тварь — женщина: Опыт док.-худ. дисс. на темы неверности, нимфомании, проституции и комплекса человеческой неполноценности / В.Г. Гитин. — Харьков: Торсинг, 1997. — 544 с.
4. *Горбач О.* Арго в Україні / О. Горбач. — Львів, 2006. — 686 с. — (Серія «Діалектологічна скриня»).
5. *Горностаї П.П.* Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / П.П. Горностаї // Основи теорії гендеру: Навч. посібн. / За ред. В.П. Агєєва. — К.: К.І.С., 2004. — С. 132 — 156.
6. *Доброльоза Г.М.* Красне слово — як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Г.М. Доброльоза. — Житомир: Волинь, 2003. — 160 с.
7. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури: словник-довідник / В.В. Жайворонок. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
8. *Квеселевич Д. И.* Толковый словарь ненормативной лексики русского языка / Д.И. Квеселевич. — М.: ООО «Издательство Астрель», 2003. — 1022 с.

9. Керлот Х. Э. Словарь символов / Х.Э. Керлот. — М.: «REFL - book», 1994. — 608 с.
10. Павличко С. Фемінізм / С. Павличко [передм. Віри Агеєвої]. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — 322 с.
11. Павлишин М. «Мені не соромно отворити уст про мої чувства». Неопубліковані листи Ольги Кобилянської до Осипа Маковея / М. Павлишин. // Сучасність. — 2003. — № 2. — С. 127–143.
12. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району / І.В. Сабадош. — Ужгород: Ліра, 2008. — 480 с.
13. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. — 2-е изд. — М.: Междунар. отношения, 2002. — 512 с.
14. Словарь символов // http://mirslovarei.com/content_sim/Kot-379.html
15. Словник символів // <http://www.newacropolis.org.ua/ua/interesting/symbols/?DETAIL=3127>
16. Ставицька Л.О. Гендерні стереотипи в сучасній українській мовній свідомості (за даними асоціативного експерименту зі словами «жінка», «чоловік» / Л.О. Ставицька // Наук. зап. Луганського нац. пед. ун-ту. Серія «Філологічні науки»: Зб. наук. пр. [Поліетнічне середовище: культура, політика, освіта]. — Луганськ, 2004. — Вип. 5. — Т. 3. — С. 128–146.
17. Ставицька Л.О. Мова і стать / Л.О. Ставицька // Критика. — 2003. — № 6. — С. 29–34.
18. Ставицька Л.О. Українська мова без табу: Словник нецензурної лексики та її відповідників / Л.О. Ставицька. — К.: Критика, 2008. — 454 с.
19. Ставицька Л. Український жаргон: Словник / Л.О. Ставицька. — К.: Критика, 2005. — 496 с.
20. Український молодіжний сленг сьогодні / Юрій Мосенкіс (ред. та післямова), Світлана Пиркало (уклад.). — К.: «Мова та історія», 1999. — 87 с. — (Дослідницький семінар «Мова та історія»).
21. Юрченко О.С. Словник стійких народних порівнянь / Юрченко О.С., Івченко А.О. — Харків, 1993. — 172 с.
22. Gender and Language. — London: Equinox, 2007. — 264 p.

Tetiana Sukalenko (Kyiv)

TIPIFIED IMAGERY PARADIGMS OF VERBAL REALIZATION OF THE CONCEPT ZHINKA IN UKRAINIAN LANGUAGE

The article is devoted to a complex analysis of the system of metaphoric nominations meaning «woman» as one of methods of figurative verbal representation of the 'ZHINKA' concept in the Ukrainian linguistic culture. We also reveal mechanisms of formation of feminine-marked metaphoric meaning, semantic correlation of direct and indirect meanings, sources of the evaluative sense in a metaphor, the role of figurative-motivational components in the metaphoric nomination, archetypicality and mythology of metaphoric feminatives. The thesis pays attention to studies of mechanisms of emergence in the metaphoric feminine of gender-specific social semes at a particular sociocultural background. The principles of structuring of typical figurative paradigms with lexical-semantic groups present inside them as means of verbal personification of the 'ZHINKA' concept in the Ukrainian language are identified.

Key words: gender, concept, gender concept 'ZHINKA', metaphoric nominations, metaphorical paradigm, lexical and semantic group.

УДК 81–116.6

НАЙВАЖЛИВІША КНИГА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Владимир Мякишев. Язык Литовского Статута 1588 года. — Kraków, 2008. — 717 с.

Кожна писемна пам'ятка є джерелом поглиблення знань з історії, культури, мови народу. Чи не тому інтерпретація давніх текстів, виявлених у них явищ — справа дуже відповідальна й складна. Особливо, коли йдеться про значні за обсягом тексти, чітко локалізовані, але суперечливі щодо потрактування мовних рис.

Статут Великого Князівства Литовського (далі ВКЛ) 1588 року — одна із унікальних і надважливих для славістики (передовсім східнослов'янської) пам'яток — відома вже понад 4 століття. Спочатку цей видрукований збірник був активно затребуваний білорусами та українцями в їх повсякденних життєвих ситуаціях, а згодом (і дотепер) — став пам'яткою східнослов'янського судочинства й мови другої половини XVI ст. Пам'ятка має надзвичайно велику літературу. Вона не залишилася поза увагою жодного правника та славіста, котрі студіювали східнослов'янську юриспруденцію та мову в плані діахронічному. Цей історичний документ має чітку локалізацію: «З ласки и за привильемъ короля его млст в Вилни. Друковано в дому Мамоничовъ» та дату. Однак дотепер не припиняється дискусія про мову документа. За цю пам'ятку розгорілася справжня наукова війна (у різних довідкових, енциклопедичних та інших виданнях дослідники «націоналізують» пам'ятку кожен на свій розсуд).

У «Каталозі стародруків ЦДІА у м. Києві» (К., 1999) читаємо, що мова Статуту ВКЛ (Вільно, 1588) — старобілоруська [1: 129–130]. В Енциклопедії українознавства: «Всі три редакції Л.С. були написані тодішньою «руською» канцелярською мовою, що була сумішшю церк.-слов'янської, укр. і білор. мов» [2 IV: 1303]. У «Хрестаматї па гісторїї

беларускай мовы» обидва статuti (1566 та 1588 рр.) представлені як джерела для вивчення білоруської мови [3: 141, 213]. Це й не дивно, бо в цьому ж виданні до білоруськомовних віднесено й острозький друк 1607 р. «Лѣкарство на оспалый оумысль чоловчій»: «У гэтым выданні беларускі тэкст (з паасобнымі рысамі украінскай мовы) пададзен паралельна з царкоўнаславянскім» [3: 322]. У «Славянскої энцыклопедыі» сказана: «Литовская метрика XV—XVI вв. написана на русском языке, являвшимся официальным языком Великого княжества Литовского» [4 I: 665]. Виходить, ніби справочинство у ВКЛ велоса (певна річ, що й усі три Статути написані) російською мовою.

Зрештою, трапляються абсолютно, м'яко кажучи, дивні пасажі щодо назви мови Статутів ВКЛ. Нещодавно в Україні опубліковано три Статуту Великого Князівства Литовського, де упорядники також намагалися «прояснити» ситуацію з мовою цих пам'яток. І «прояснили», відзначивши: «Ретельний аналіз тексту Статуту говорить про те, що мовою його написання була все ж таки, руська (давньоруська), загальна в своїй основі для украінської, білоруської й російської мов... У цьому виданні читачеві пропонується текст Статуту 1529 р. давньоруською, латинською і украінською мовами» [5: 8–9]. Упорядники внесли очевидну термінологічну плутанину, адже давньоруською мовою (писемно-літературною мовою Київської Русі) жоден із трьох Статутів ніколи написаний і надрукований не був.

Думаємо, украінцям та білорусам розв'язати цей гордіїв вузол — якою мовою написані Статуту ВКЛ — найближчим часом навряд чи вдасться. Заважає ура-патріотизм, який саме в цій справі (скрупульозного неупередженого лінгвістичного дослідження) геть зайвий.

Нещодавно мовознавчий світ побачив нове ґрунтовне дослідження зі статутознавства російського лінгвіста, який уже тривалий час мешкає в Польщі, Володимира М'якишева «Язык Литовского Статута 1588 года». Студія складається з двох частин: власне графіко-лінгвістичного дослідження (с. 5–364) та покажчика слів і форм (с. 365–711). Перебільшення не буде, коли вживемо стосовно цього видання дефініцію — мовна енциклопедія Статуту ВКЛ 1588 року. Друга частина книги (словопоказчик) виконана бездоганно. Уважаємо, що видання значної за обсягом пам'ятки необхідно супроводжувати саме таким довідковим матеріалом, вказуючи слова, їх форми із наведенням кількісних виявів. Усе це є в книзі В. М'якишева. Відтепер статутознавці можуть доступно й зручно поспілкуватися (здійснювати лінгвістичний аналіз) 133162! словами та словоформами цієї пам'ятки.

Не менш цінною для історичного східнослов'янського мовознавства є характеристика мовних рис пам'ятки. Справедливо зауважує автор у передмові, що «Никакая другая книга в Великом Княжестве Литовском (ВКЛ) не может сравниться со Статутом 1588 года» (с. 7). Логічно вибудована структура дослідження: годі

усвідомити й зрозуміти мовну палітру пам'ятки без аналізу мовної ситуації, а в цьому конкретному випадку — без аналізу термінів на позначення мов у ВКЛ та Речі Посполитій. А лише назв для цих мов дослідники запропонували понад 40 (с. 9). Мабуть, більшість відомих на сьогодні в мовознавчій (і не тільки) літературі назв писемної мови ВКЛ В. М'якишев наводить. У підрозді 1.2. «О взглядах на природу западнорусского языка» автор доречно зауважує, що каменем спотикання і приводом постійних суперечок було й дотепер лишається трактування мовної основи цього феномену (с. 20). Історію проблеми В. М'якишев висвітлює досить повно і зі знанням справи. Він наводить багато вже відомих раніше в літературі, водночас і спродукованих останніми роками з цього питання висловлювань, але всі вони тут доречні. Хіба що з деякими висновками не завжди можна погодитися. Наприклад, В. М'якишев розділяє погляд Є. Целунової, що «проста мова» «не оказала почти никакого влияния на современные литературные языки Белоруссии и Украины» (С. 32). Це, м'яко кажучи, не зовсім так. Погляд, ніби історія української літературної мови від І. Котляревського постає раптом з чистого аркуша як абсолютно новий феномен, давно в україністиці переглянутий. Тяглість літературно-писемної традиції від Київської Русі до І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша безсумнівна. І «проста мова» в цьому ланцюгу наступності й безперервності якраз і посідає своє особливе місце. Можливо, є сенс твердити, що синтаксис «простої мови» на подальшій українській літературно-писемній відбився меншою мірою, але фонетика, лексика, словозміна, наприклад Луцької гродської книги 1561 р., «Ключа царства небесного» Г. Смотрицького (1587), «Катехизису» Петра Могили (1645) та ін., вочевидь знайшли своє продовження в українській літературній мові ХІХ ст.

В. М'якишев у кількох публікаціях проводить думку про певне протиставлення (принаймні, не ототожнення) двох мов — «руської» та «простої». У рецензованій монографії також виділено окремий підрозділ 1.4. «Мова руская» и «простая» как разновидности «западнорусского» языка», де автор уже не так чітко, як у попередніх статтях, протиставляє дві мови за 6-ма ознаками (Див. W. Miakiszew. «Мовы» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // *Studia Russica XVIII*. — Budapest, 2000. — С. 169–170). Справді, тут не може йтися про протиставлення мов взагалі. «Проста мова» не є якоюсь окремою, іншою, стосовно «руської мови». Зрештою, висновок В. М'якишева з публікації 2000 року, дослівно наведений і в рецензованій монографії, в цілому прийнятний: «При всех своих различиях «мовы» остаются в отношениях неразделимого единства, поскольку представляют одну языковую систему, базирующуюся на общей восточнославянской (белорусско-украинской) основе и несущую отчетливые приметы польскоязычного воздействия» (с. 39). І все ж авторові не вдалося (чи він і не намагався) уникнути плутанини вживання термінів «руськомовний», «просто-

мовний» у своєму дослідженні. Для В. М'якишева так і залишилися «руськомовні» та «простомовні» тексти як абсолютно різні, що характеризуються окремими рисами. Зокрема, в параграфі про варіативність $\text{Ѹ} - \text{ү}$ автор виділяє Крехівський Апостол як «простомовний», протиставляючи його пам'яткам «руськомовним» (с. 75). Взагалі в досліджуваній період (особливо XVI ст.) стосовно пам'яток, створених на землях ВКЛ та РП (передовсім поліських), варто дуже обережно робити висновки щодо їхньої мовно-етнічної віднесеності, по-перше, і належності тексту до «простомовного» чи «руськомовного», по-друге. Просто за різних обставин сучасники називали тогочасну писемну мову різними словами. Хіба можна уявити чи припустити, що володимирський єпископ Іпатій Потій вів полеміку з князем Острозьким або митрополитом Рогозою «простою мовою», а володимирські писарі в цей час справи до актових книг уписували якоюсь іншою — «руською мовою»? Годі переконувати, що в таких пам'ятках використовується однакова фонетика, лексика, фразеологія, словозміна, взагалі мова — староукраїнська у її західнополіському вияві.

Друга глава монографії «Исследование языка Литовского статута 1588 года» присвячена безпосередньо історії вивчення мови пам'ятки. Важливим і цілком умотивованим для лінгвістичного дослідження значної за розміром пам'ятки варто визнати висновок про обов'язковість дотримання однієї умови — відходу від нерідко практикованих «приблизних» характеристик, тобто вимірювання масштабу мовних фактів ремарками «часто трапляються», «масово вживаються» (с. 63). В. М'якишев у своєму дослідженні вагомість кожного мовного явища визначає на основі ретельних підрахунків, отриманих унаслідок суцільного опрацювання всього статутного тексту. Такий підхід має виключити недоречність, надуманість, притягнутість висновків, поширених при оцінці поліських (білорусько-українського суміжжя) текстів, коли кілька випадків «акання» ставали підставовими для віднесення пам'ятки до білоруськомовної або, навпаки, кілька випадків написання з *у* в новозакритому складі — до українськомовної.

У трьох розділах другої глави проаналізовано графічні, фонетичні та морфологічні особливості пам'ятки.

При першому осягненні тексту з погляду вживання літери **Ѹ** складається враження, ніби ця літера цілком довільно поплутується набірниками з *є*. Тобто, **Ѹ** = *є*. Справді, сумнівів немає, що повне переважання *є* на місці *ѣ відображає мовну практику укладачів та набірників, які графемою **Ѹ** позначували звук дуже близький до [e]. Проте не можна залишати поза увагою факт переважання літери **Ѹ** під наголосом, а також у словах з двома історичними *ѣ: здебільшого, під наголосом **Ѹ**, а в ненаголошеній позиції — *є*: в**Ѹ**чнє, розд**Ѹ**ле (2), м**Ѹ**сте (5), але поряд маємо: вєчн**Ѹ**, повет**Ѹ**, повет**Ѹ**хъ. Таке використання букви **Ѹ** типове для писарської практики канцелярій півночі України. Якщо подібні написання в кінці XVI ст. й пізніше можна пояснювати

впливом цього ж таки Статуту, який, поза сумнівом, був у кожній повітовій канцелярії, то не зовсім просто таку ятеву орфографію коментувати в актових книгах до появи третього (друкованого) Статуту, наприклад, у Луцькій 1561 р. чи Житомирській 1584 р.

Підтвердження власних спостережень В. М'якишева стосовно окремих графічних чи лінгвальних рис наскрізними підрахунками надзвичайно важливе. Це дозволило вченому спростувати вже сформовані певні стереотипи щодо деяких характеристик пам'ятки. Так, у статутознавстві утвердилася думка про непослідовність уживання в кодексі графем *ь* та *ѣ*. Зокрема, такі висновки робили як нелінгвісти, хоча знані дослідники пам'ятки (І. Лаппо), так і мовознавці (М. Закар'ян). Вибірковий аналіз окремих сторінок тексту Статуту, справді, може навести на подібну думку. Але це зовсім не відповідає реальному стану речей. Наскрізнний аналіз усього тексту дозволив дослідникові зробити висновок цілком протилежний: «Матеріал кодекса — возможно в отличие от большинства других «русскомовных» памятников — демонстрирует высокую меру функционального разграничения этих букв» (с. 81). Іноді подібні помилкові висновки (проаналізовано не весь текст, а частина) робили й відомі мовознавці (Ю. Карський), що призводило до абсолютно невиправданого потрактування певної особливості (а за нею і пам'ятки) як власне білоруської чи української. Так, Ю. Карський, аналізуючи графічні особливості білоруських стародруків, відзначав використання паєрка замість *ь* та *ѣ* в позиції поміж приголосними та в кінці слова характерною рисою білоруського напівуставу. Висновок зроблений білоруським мовознавцем разом і на основі аналізу кодексу Мамоничів. Наявна «типова» білоруська графічна риса, отже, і пам'ятка — білоруська. За підрахунками В. М'якишева в Статуті в цій позиції 1187 уживань паєрка, але 1160(!) припадає на слово *ар'тикуль* (с. 91). В інших словах знак вжито всього 22 рази. У тексті, де понад 133000 слів та словоформ. Так творяться наукові міфи. Реальний висновок знову ж таки має бути протилежний: за вживанням паєрка замість *ь* та *ѣ* у позиції поміж приголосними та в кінці слова Статут не можна зарахувати до типових білоруських стародруків.

Надзвичайно скрупульозно проаналізовані звукові особливості кодексу в розділі «Фонетика». Висновки В. М'якишева аргументовані й загалом переконливі, особливо у тих випадках, коли дослідник спирається передовсім на власні спостереження й підрахунки. Більшість фонетичних рис, які виділив дослідник для аналізу, прокоментовано вдало, зі знанням справи. Проте на деяких варто зупинитися докладніше. При аналізі «акання» треба відмовлятися від цілком помилкових прикладів, які з цим процесом жодним чином не пов'язані, а саме: *багатий, гаразд, монастир, помагати, ламати, виганяти* тощо, які з подивугідною послідовністю наводять славісти для характеристики зазначеного явища. Не уник такої хиби й В. М'якишев. Дієслова *виганяти, помагати, вызваляти, нарабляти, розмножати* не демон-

струють «акання» і з польським впливом у білоруській та українській мовах не пов'язані, а, напевно, відображають давнє праслов'янське чергування голосних у коренях дієслів, властиве чи не всім слов'янським мовам: *могти* — *помагати*, *гонити* — *ганяти*. Решта наведених дієслів, де наявність *a* зумовлена, на думку автора, впливом польської мови, *вызваляти*, *нарабляти*, *розмножати* також в українських діалектах — очевидний факт, пор. *намавляти* — *намовляти*; *промавляти* — *промовляти* ([6: 149, 232]. З традиційним написанням (не «аканням») слід пов'язувати *a* в дієслові *разумети*. Якщо такі приклади в пам'ятках середньоукраїнської доби потрактовувати як відображення «акання» чи польського впливу, то акаючими або такими, що зазнали польського впливу треба буде визнати всі українські діалекти в XV–XVII ст. Порівняймо, наприклад, у Герасима Смотрицького: зразумѣти, разумѣй, поклоняющихся [7: 22, 23, 26]. Хіба ці написання свідчать, що подолянин за місцем народження та острожанин за місцем проживання Г. Смотрицький акав?

Водночас, хоч сам автор у словах: *дарости*, *пазвати*, *насланець*, *старона*, *таго*, *корати*, *токовы* схильний убачати швидше описки, аніж відображення розмовної стихії, думаю, тут не варто цілком відхиляти білоруський живомовний вплив (с. 123).

Щодо висновку про особливості переходу *a* ('*a*) > *e*, зокрема, де йдеться про написання *стоєчи*, *личєчи* та ін., то, очевидно, не слід цю особливість пов'язувати з польськими дієприслівниками на *-єсу*, які ще вживалися поряд із формами на *-ає* (с. 129). Це цілковито поліські діалектні утворення. Чомусь, на жаль, В. М'якишев покликається лише на білоруських лінгвістів (О. Булику, А. Журавського, І. Крамка), обмежуючи в такий спосіб ареал поширення цього явища півднем Білорусі (с. 129). Варто було б зважити й на те, що подібні дієприслівникові форми властиві більшості північноукраїнських говірок. Незрозумілим виглядає й твердження автора, який так пояснює перехід *e* > *o* після *p* в числівникових формах *трех* — *трох*: «А вот равенние на звучание украинских диалектных образцов [тр'ох, тр'ома], как известно, удержавших «перед [o] з етимологичного [e] та секундарного [e] з [ь] м'якість [r']», вряд ли могло оказаться заметным» (с. 135). Покликаючись на академічне українське видання «Історія української мови. Фонетика», В. М'якишев підтверджує лише факт, що в південноукраїнських діалектах згадані відмінкові форми квантитатива *три* є характерними і стали літературною нормою. Однак більшість говірок північноукраїнського наріччя характеризується саме вимовою з твердим [r]. Справді, «равнения» на звучання українських південних говорів у Статуті не було, але цілком очевидним таке «равнение» могло бути на твердоері північноукраїнські говори.

Іноді складається враження, що аналіз мовних рис кодексу В. М'якишевим дещо запрограмований на висновки про очевидну білоруськість пам'ятки. Параграф «Отождествление ѣ с е» починається з покликання на працю І. Білодіда, Г. Їжакевич, З. Франко

«Взаимосвязи между украинским и другими славянскими языками»: «Произношение старого **ѣ** как *ε*, являясь одной из главных фонетических особенностей, отличающих белорусский язык от украинского, отражается в «рускомовных» памятниках письменности уже с XIV–XV вв.» Далі В. М'якишев стверджує, що статутівий матеріал в усьому відповідає старобілоруській нормі (с. 136). Знову ж таки, для частини українського мовного простору (а властиво південної) ця ознака (**ѣ** = *и*) характерна, але зовсім невластива для української півночі. Ніде на Поліссі **ѣ** не вимовляється як [i]. Переважає рефлекс закритого [ɛ] або звука неоднорідної артикуляції [ɛ̞]. Тому очевидним для дослідників пам'яток з півночі України (Луцьк, Володимир, Житомир, Овруч, Київ, Чернігів) є факт або цілковитої відсутності літери **ѣ**, або її поплутування з *ε*. Наведена В. М'якишевим ятева рефлексія Статуту 1588 року пов'язана, наприклад, з такою ж у Луцьких, Володимирських, Житомирських, Овруцьких, Київських актових книгах. Причому деякі з них створені ще задовго до видання Статуту. Зауважимо, що прикладів «нового **ѣ**» у північних українських пам'ятках взагалі обмаль. Так, у двох житомирських книгах за 1590 та 1635 рр. ми виявили 2 очевидні випадки: *мѣдъ*, *сѣмь*. У Статуті 1588 р. – 14 (с. 136). Виходить, що на основі винятково української особливості – наявності «нового **ѣ**» – Статут 1588 року можна зарахувати до українських?! Для українських істориків мови це – нонсенс, але чому подібні розмірковування допускають інші славісти? Дослідники староукраїнських та старобілоруських текстів мають усвідомити, що відсутність у текстах XV–XVII ст. літери **ѣ** або її сплутування з *ε* однозначно вказує на проблематичність її написання вихідцем з півдня України (Галичини, Поділля, Буковини, Наддніпрянщини), але ніяк не виключає факту появи такого тексту в Житомирі, Києві чи Луцьку.

Важко сказати, що хоче підтвердити В. М'якишев, аналізуючи словозміну кодексу, коли відзначає: «А вот такая характерная для РМ черта, как замена книжно-славянских *мати*, *дъити* местными новообразованиями *матка*, *дочка*, текстом кодекса подтверждается» (с. 200). Аргументом-ілюстрацією для автора тут служить автореферат дисертації Д. Павелец «Основные тенденции развития и взаимодействия белорусского и книжно-славянского языков XVI–XVII вв. (на материале грамматик Л. Зизания, М. Смотрицкого и И. Ужевича)». Що має на увазі автор під «местными новообразованиями»? Ідеться про подільські – за місцем народження М. Смотрицького, галицькі – за місцем народження Л. Зизанія, волинські – за місцем народження І. Ужевича? Невже ці троє українців, пишучи свої граматики, думали про те, як в ілюстративному матеріалі відобразити саме білоруську мовну стихію? В. М'якишев, визначивши наперед білоруську мовну основу Статуту, мав би добирати й відповідні аргументи. Але як можна (і навіть) підтверджувати білоруські «местные новообразования» прикладами з творів українських авторів?

Непросто погодитися і з висновком В. М'якишева про поплутування в кодексі графем *ы* — *и*, що стало наслідком будь-яких причин, тільки не впливу розмовної поліської стихії. Мабуть, все-таки природніше й логічніше припустити, що написання *господыня*, *тытуль*, *артыкуль*, *едыны*, *стырта* відображають мовлення жителів півдня Білорусі та півночі України, тобто поліщуків, а не напружувати уяву і припускати, що «совершенно особняком следует рассматривать примеры вариативности использования *и* // *ы* после *д* и *т* в заимствованиях из польского или посредством польского. Вследствие того, что в старобелорусском языке мягкие *д*, *т* переходили в *дз*, *ц*, при передаче иностранных слов с сочетаниями *-ди-*, *-ти-* приходилось употреблять твердые» (с. 140). Допустимо, що білоруси так страждали з передаванням *-ди-*, *-ти-*, оскільки не знали, як написати *дз*, *ц*. Але ж українці, зокрема й поліщуки, таку вимову запровадили мало не від розпаду Київської Русі. Якщо у явних запозиченнях *дыкнитарство*, *тытуль*, *артыкуль* якимось можна обґрунтувати вплив польської мови, то як такий коментар можна застосувати до *едыны*, *господыня*, *стырта*, які в українську мову, як, очевидно, і в білоруську, потрапили явно не через польську (лексема *стырта* в українських пам'ятках засвідчена від 1444 р. [8 II: 387]; щодо лексеми *господын*, *господыня*, то самі польські етимологи пов'язують появу в польській мові слова *hospodyn* після XV ст. якраз із української або чеської [9: 461]). Написання в статуті слів з явищем конвергенції $u_i > u$ *едыны*, *господыня*, *стырта*, як і численних випадків сплутування *ы* — *и* після *р*, найкраще пояснюється саме впливом поліської (південнобілоруської та північноукраїнської) розмовної стихії.

Належно проаналізовано явища в підсистемі консонантизму пам'ятки.

Висновки В. М'якишева щодо ствердіння *шиплячих* та *р* у Статуті цілком схожі з нашими спостереженнями над цими процесами в поліських пам'ятках, зрештою, це й підтверджує дослідник у параграфі «Отвердение *шиплящих*» (с. 149).

Подивугідним видається, наприклад, дотримання упорядниками й набірниками «правила» послідовного (майже безвиняткового) вживання прийменника та префікса *з* (*с*) залежно від звучності наступного приголосного, де навіть винятки від уніфікованої практики носять системний характер: *зь* ставиться перед *с*- та *ш*- для запобігання злиттю звуків при читанні статей Статуту вголос (с. 175).

Узагалі з усіх виділених параграфів аналізу приголосних у Статуті відзначимо єдину рису, яка невідома нам із практики дослідження звукових особливостей поліських текстів: вставне *в*, як то виділяє дослідник у слові *наука* — «вставка реалізується на белорусской языковой почве» (с. 183), з чим не погодитися годі.

Цікаві спостереження дослідника і в ділянці аналізу словозміни кодексу. Зокрема в параграфі «Родительный падеж», де йдеться про варіативність форм *двору* — *двора*, В. М'якишев робить таке узагаль-

нення: «Примечательно, что в двух парах — наиболее важных для юридического текста — противопоставление грамматических вариантов несет в себе смысловоразличающие свойства. Так, все тринадцать употреблений словоформы *двору* ...относятся к двору великокняжескому, тогда как вариант *двора* выражает это значение лишь в шести примерах, а более «приземленную» семантику 'двор; усадьба' — в семнадцати» (с. 204). Це стосується й словоформ *суда* — *суду*.

Аналізуючи множинні форми прикметників у Н. відм., В. М'якишев диференціює знову ж таки на українські, що успадкували флексію *-ьи / -ии*, та білоруські *-ье / -ие* відповідно. Хоч і покликається автор на академічне видання «Історія української мови. Морфологія», все ж там не йдеться про те, що весь український мовний простір характеризується лише такими прикметниковими закінченнями. Так, закінчення *-ьи / -ии* властиві для південноукраїнських пам'яток, але не для північноукраїнських, де й дотепер флексія *-ийе / -ийе* абсолютно закономірна: [*зелен'ийе, си'н'ийе*]. Чому статутіві словоформи *воденые, железные, злые, новые, покутные* та ін. у XVI ст. не можуть відображати поліську вимову?

Грунтовно й ретельно висвітлено в розділі «Морфологія» особливості вживання в кодексі дієслівних форм. Цей параграф є чи не найбільший у монографії, обсяг — 45 сторінок. Не пропущено жодної форми — як дієвідмінуваної, так і неозначеної. Найактивніше в Статуті вживані інфінітиви, що зумовлено характером пам'ятки. Шкода, що окрім підрахунків варіантних форм на *-ти* та *-ть*, де співвідношення 20 : 1, що становить близько 300 уживань на *-ть* (с. 336), автор не акцентує увагу на впливові діалектної стихії. Якщо білоруську фіналь *-ць* (*братць*) потрібно якось уявляти за статутівим написанням інфінітива *брать*, то поліську зовсім ні, бо вона очевидна. Проте В. М'якишев цитує А. Журавського, мабуть, розділяючи висновок білоруського мовознавця, що «ў сiстэме дзеяслова (...) зусiм незначна адлюстравалiся дыялектныя адрозненнi» (с. 338). Щоправда, на 270 сторінці в цитованій колективній монографії «Мова беларускай пiсьменнасцi XIV–XVIII ст ст.» (Мiнск, 1988) такої цитати нема.

Отже, своїм дослідженням «Язык Литовского Статута 1588 года» В. М'якишев суттєво доповнив, поглибив і збагатив статутознавство. Наразі це, безперечно, найгрунтовніша лінгвістична праця про мову Статуту ВКЛ 1588 року. Запропонований аналіз із наскрізною вибіркою всіх слів та словоформ має стати в подальшому для студій подібних пам'яток своєрідним зразком. Звичайно, не всі висновки автора можуть поділяти дослідники. Не поділяємо прикінцевого висновку В. М'якишева й ми: «Практически все отраженные правовым текстом явления имеют в XVI веке общий западнорусский характер, не соотносятся с определенным регионом. Эта особенность статутного языка, в целом подтверждающего старобелорусскую природу РМ, дает весомые основания говорить о койне, причем «аргументы» кодекса в этой связи оказываются куда более солидными,

чем, скажем, актової «мовної» письменності» (с. 349). Левова частина проаналізованих лінгвальних рис цілком «уписується» в поліський (північноукраїнський та південнобілоруський) мовний простір. Явні відхилення в білоруський та південноукраїнський бік — поодинокі: кілька випадків «акання», вживання слова *наука*; випадки нового «Ѣ». У контексті сказаного логічним видається нам припущення, що наближали й, власне, народили три Литовські Статути саме в такому мовному їх вияві поліські (північноукраїнські та південнобілоруські) канцелярії. Поліська мовна основа руської мови й створює в багатьох мовознавців враження її надрегіональності. І то природно, адже поліська розмовна стихія майже не вплинула на формування нової ні української, ні білоруської літературних мов, буйно розквітнувши саме в XV—XVI століттях.

1. Каталог стародруків Центрального державного історичного архіву у м. Києві. — К., 1999.
2. Енциклопедія українознавства. В ?? тт. — Перевидання в Україні. — Львів, 1994. — Т.4.
3. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. / У.В. Анічэнка, П.В. Вяхроў, А. Жураўскі, Я.М. Рамановіч. — Мінск, 1961.
4. Славянская энциклопедия. Киевская Русь-Московия. В 2 тт. / Автор-составитель Богуславский В.В. — М., 2002.
5. Статути Великого князівства Литовського. В 3 тт. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса, 2002.
6. Руско-німецкий словарь [уложив Омелян Попович] — Чернівці, 1904.
7. *Герасим Смотрицький*. Ключ царства небесного. / Підгот до вид. В. Мойсієнко, В. Німчук. — Житомир, 2005.
8. Словник української мови XIV—XV ст. — Львів, 1978. —Т. 2.
9. *Andrzej Bańkowski*. Etymologiczny słownik języka polskiego. — Warszawa: PWN, 2000. — Т. 2. L-P.

Viktor Moysiienko (Zhytomyr)

THE MOST IMPORTANT BOOK OF THE GREAT LITHUANIAN KINGDOM
Book review on: Vladimir Miakishev. Yazyk Litovskogo Statuta 1588 goda. — Kraków, 2008. — 717 s.

УДК 049.32+811.161.2

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ОНЛАЙН!

Online Concordance to the Complete Works of Hryhorii Skovoroda (Онлайн конкорданс повного зібрання творів Григорія Сковороди), доступний за адресою <http://www.arts.ualberta.ca/~ukr/skovoroda/NEW/index.php>. Уклали Наталія Пилип'юк (Університет Альберти, Канада), Олег Ільницький (Університет Альберти, Канада), Сергій Козаков (Харківський національний педагогічний університет ім Г.С.Сковороди, Україна).

Серед різноманіття лексикографічних праць виокремлюють особливий тип словника — конкорданс, — що подає до кожного реєстрового слова (чи словоформи) всі або вибіркові контексти його вживання. Перші конкорданси було створено для особливо важливих текстів, насамперед для Біблії, Корану. При цьому контексти, переважно, супроводжували коментарями. Відколи стало можливим автоматичне опрацювання текстів, саме Біблія залишається найпоширенішим джерелом конкордансів різними мовами¹.

Для дослідження творчості конкретного письменника значення конкордансу важко переоцінити, адже саме горизонтальний контекст дає змогу встановити лексичне значення слова. Враховуючи ті переваги в опрацюванні текстової інформації, які має комп'ютер, дослідники нині укладають і подають інформацію конкордансів в електронній формі. Так, у світовій практиці укладено конкорданси

---

¹ Blue Letter Bible. — [Cited 23 December, 2009]. — Available from: <http://www.blueletterbible.org>; Biblia Internetowa v4.8.3. — [Cited 23 December, 2009]. — Available from: <http://apologetyka.com/biblia/>; Elbikon-Online. Die Elektronische Bibel-Konkordanz im Internet. — [Cited 23 December, 2009]. — Available from: <http://www.bibel-konkordanz.de>.

праць В. Шекспіра², Дж. Джойса³, Ф. Достоєвського⁴ та інших письменників.

Хронологічно окремі елементи конкордансу в українській лексикографії містив уже словник В. Ващенко “Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка” (1982) у розділах “Епітетне пояснення слів у контекстах Шевченкових поезій” та “Функціональний обсяг епітетів у контекстах”, де, відповідно, до кожного іменника вказано епітети, які з ним поєднував Т. Шевченко, і, навпаки, до кожного епітета подано іменники, з якими він сполучається у творах “Кобзаря”⁵. Увесь матеріал опрацьовано вручну, сам словник доступний лише в паперовому вигляді.

2001 р. у м. Торонто (Канада) видано перший “справжній” український конкорданс — конкорданс поетичних творів Тараса Шевченка (упорядники *Олег Ільницький* та *Юрій Гавриш*), який “точно відмічає, де в “Кобзарі”, і в яких текстуальних обставинах з’являється кожна вжита Шевченком словоформа, як українська, так і російська”⁶. У ньому зафіксовано 18 401 лексичну одиницю і подано 83 731 випадок їхнього вживання. Опрацювання матеріалу здійснено з використанням комп’ютерних програм, проте сам словник доступний лише в паперовому форматі.

Автори скромно зазначають, що їхня праця — “перша конкорданція в українському літературознавстві”, у такий спосіб дещо звужують сферу застосування своєї праці, не поширюючи інформацію, яку можна почерпнути зі словника, на лінгвістику. Проте це подія, без перебільшення, для всієї україністики, адже конкорданс (в ідеалі побудований не лише до поетичних, а до всіх творів письменника), який подає синтагматику кожного слова, — неоціненне джерело знань також і для мовознавців, а саме: для виявлення особливостей ідіостилю автора, мовної та концептуальної картин світу, відображених у його творчості. У Львівському національному університеті імені Івана Франка також реалізується проект укладення електронного корпусу текстів І. Франка, одним із результатів якого 2006 р. став онлайн конкорданс роману “Перехресні стежки”⁷.

---

² Concordance of Shakespeare’s complete works. — [Cited 23 December, 2009]. — Available from: <http://www.opensourceshakespeare.com/concordance>.

³ Ulysses by James Joyce. A Ranked Concordance. — [Cited 23 December, 2009]. — Available from: <http://www.doc.ic.ac.uk/~rac101/concord/texts/ulysses/>.

⁴ *Достоевский Ф.М.* Словарь-конкорданс публицистики. — [Цит. 23 грудня 2009]. — Доступно з <http://dostoevskii.karelia.ru>.

⁵ *Ващенко В.С.* Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1982. — С. 72–79.

⁶ Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / Ред. і упоряд.: Олег Ільницький, Юрій Гавриш. У 4 тт. — Торонто, 2001. — Т. 1. — С. XIX.

⁷ *Бук С., Ровенчак А.* Онлайн конкорданс роману Івана Франка “Перехресні стежки”. — [Цит. 23 грудня 2009]. — Доступно з <http://www.ktf.franko.lviv.ua/~andrij/science/Franko/-concordance.html>.

Нещодавно, 2008 р., в україністиці з'явився Інтернет-ресурс повного зібрання творів "українського Сократа" Григорія Сковороди — перша така праця, присвячена письменникові доромантичного періоду української літератури⁸. Зараз для користувачів доступний його інтерфейс англійською мовою, незабаром з'явиться українськомовна версія.

Створення повних (електронних) корпусів текстів для творчості українських письменників перебуває на початковому етапі. А для Г. Сковороди з його мовними та правописними особливостями — це справа особливо складна. Ресурс складається зі вступної статті (автори: Н. Пилип'юк, О. Ільницький), де стисло викладено найголовнішу інформацію щодо можливостей користування обговорюваним ресурсом. Самий корпус складається з таких частин: "Online Texts" (електронні тексти в інтерактивному доступі); "Word Lists and Concordance" (списки слів та конкорданс); "Search" (пошукова програма); "Analysis Tools" (засоби для аналізу).

Електронний корпус базується на новому виданні творів письменника (Повна академічна збірка творів у двох томах), яке підготував Леонід Ушкалов (Харків), тексти звірено з усіма наявними автографами та рукописами. Повне зібрання творів Г. Сковороди, як зазначає дослідниця його творчості з Університету Альберти Н. Пилип'юк, ускладнюється тим, що протягом життя багато праць письменника побутували в рукописах, а публікації окремих творів почалися лише після його смерті. Перше академічне видання з'явилося 1894 р. за редакцією Дмитра Багалія в Харкові у соту річницю від смерті видатного філософа.

На сайті до кожного твору подано переклад його назви англійською та дату написання (якщо така відома), а також запропоновано

шість опцій, позначених відповідними іконками: текст без діакритиків, текст із діакритиками,   список словоформ твору із частотами, пошук слова у творі, перегляд автографа, перегляд копії манускрипту (якщо така є).

Корпус охоплює 29 творів включно з приватною кореспонденцією, розташованих в алфавітному порядку: "Басни Харковскія", "Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium. (Сіон)", "Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: СІОН", "Бесѣда, нареченная ДВОЕ: о том, что Блаженным быть легко", "Благодарный Еродій", "Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: Легко быть Благим", "Да лобжет мя от лобзаній уст своїх", "ДИАЛОГ, или РАЗГЛАГОЛ о Древнем

⁸ Skovoroda Online Concordance. — [Cited 23 December, 2009]. — Available from: <http://www.arts.ualberta.ca/~ukr/skovoroda/NEW/index.php>.

Мірѣ”, “Діалог. Имя ему: Потоп Зміин”, “Книжечка Плутархова о спокійствіи души”, “Книжечка о чтеніи священ[наго] писанія, наречена Жена Лотова”, “КНИЖЕЧКА, называемая SILENUS ALCIBIADIS, сирѣч ИКОНА АЛКІВІАДСКАЯ”, “Кольцо. Дружескій разговор о душевном мирѣ”, “Наркісс. Разглагол о Том: УЗНАЙ СЕБЕ”, “Начальная Дверь ко Христіянскому Добронравію”, “Ода. (Iesuitæ Sidronii Hosij)”, “Перевод из книг римскаго сенатора Марка Ціцерона: “О старости””, 17 пісень та фабул, “Пря бѣсу со Варсавою”, “Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни”, “Разговор, называемый алфавит, или букварь мира”, “Сад божественных пісней...” (32 твори), “[Сон] В полноч ноября 24, 1758 года, в Кавраи”, “СѢМФОНІА, нареченная КНИГА АСХАНЬ о ПОЗНАНІИ САМАГО СЕБЕ”, “Убогій Жайворонок”, “Убуждшеса видѣша славу его”, “Excerpta philologica”, “P[ubl]ij Terentij comœdia, quæ vocatur Adelphi [sic]”, а також 79 листів до М. Ковалинського, 13 листів до Я. Правицького, 29 листів до інших осіб (Гервасія Якубовича, Кирила Лящевецького, Федора Жебокрицького, Іова Базилевича, Якова Долганського та ін.) та 5 листів до невідомих осіб.

Загальний обсяг корпусу текстів Г. Сковороди 247 176 слововживань, серед яких 47 713 словоформ (включно зі словами латинською та грецькою графікою). Ці дані можна порівняти з конкордансом поетичних творів Т. Шевченка: 83 731 слововживання, серед яких 18 401 словоформа. Також цікаво було би побачити й списки лем (слів у початковій формі) письменника. Лематизація для текстів, написаних флективними мовами, є базовим і невід’ємним процесом для створення корпусу. Саме перелік слів у початковій формі міг би стати основою словника мови Г. Сковороди і показав би реальне багатство його лексичного запасу. Такі дані можна було б також порівняти з лексичним багатством творів інших українських письменників, для мови творів яких уже укладено словники. Наприклад, у двотомному «Словнику мови Т. Шевченка»⁹ 6 116 лексем, тритомному «Словнику мови творів Г. Квітки-Основ’яненка»¹⁰ 11 772 лексеми, а в словопокажчику «Лексика поетичних творів Івана Франка»¹¹ 35 000 лексем.

Користувач має можливість побачити алфавітно-частотний список усіх словоформ (включно з грецькими та латинськими, якщо такі є) кожного твору Г. Сковороди. Для прикладу подамо список словоформ твору “Убогій жайворонок”:

Greek Words: 1 tokens & 1 unique word forms

ΣΙΚΕΡΑ (1)

---

⁹ *Ващенко В.С.* (ред.) Словник мови Шевченка. — К.: Наук. думка, 1964. — Т. 1. — 484 с., — Т. 2. — 566 с.

¹⁰ *Жовтоброх М.А.* (відп. ред.) Словник мови творів Г. Квітки-Основ’яненка: У 3 тт. — Т. 1: А–кладовити (1978); Т. 2: кланятися–приклад (1979); Т. 3: прикладати–Я (1979). — Харків: Харків. держ. ун-т, 1978.

¹¹ *Ковалик І.І., Ощипко І.Й., Полога Л.М.* (уклад.) Лексика поетичних творів Івана Франка. Методичні вказівки з розвитку лексики. — Львів: ЛНУ, 1990. — 264 с.

Latin Words: 2 tokens & 2 unique word forms

ALAUDA (1)

LAUDO (1)

Cyrillic Words (with historic letters): 6 tokens & 6 unique word forms

АЛИ•Ѡ•ІА (1)

АЛИ•Ѡ•ІЯ (1)

ВИ•Ѡ•ЛЕЕМА (1)

ЛИ•Ѡ•А (1)

Ѡ•ЕОДОРУ (1)

Ѡ•ИМІАМЫ (1)

Cyrillic Words: 4907 tokens & 2271 unique word forms

А (33)

АВВАКУМОМ (1)

АВРААМСКАЯ (1)

АГНЦОВ (1)

АДОНІЙ (6)

АДСКИХ (1)

АЗ (1)

АКИ (6)

АЛАУДА (8)

АЛАУДИН (1)

АЛЧЕТ (2)

АЛЧЕШИ (1)

АЛЧУЩАГО (1)

АМИНЬ (3)

...

Натиснувши клавішею мишки на будь-яку словоформу, користувач отримає її конкорданс, причому, можна вибрати величину правого та лівого контекстів у межах від одного до десяти слів:

Key word: АЛЧЕТ (2)

Click on any numbered concordance line to expand context.

Убогій Жайворонок

1. Кая польза тебѣ в полных твоих закромах, аще душа твоя алчет и жаждет? наполни бездну, насыти прежде душу твою. Аще же
2.   жаждет? наполни бездну, насыти прежде душу твою. Аще же она алчет, нѣси блаженный оный Евангельскій нищій, хотя и богат еси у

На цьому етапі у зв'язку зі складнощами автоматичного опрацювання текстів з нарядковими позначками, якими рясніють твори Г. Сковороди, програма пропонує конкорданс слів без діакритиків.

Проте зацікавлений автентичним написанням користувач має можливість знайти його, оскільки, як зазначено вище, сайт також містить факсимільні фоторепродукції автографів та копії рукописів, які надали Інститут української літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України та Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

У режимі “Search” (пошук) є можливість знайти слово у всіх або у конкретному творі Г. Сковороди. “Analysis Tools” (засоби для аналізу) дають змогу побачити певні складники тексту (присвяти, епіграфи, покликання, цитати) чи підкласи текстових одиниць (власні назви, цифри). Наприклад, зі сторінки вмиць дізнаємося, що “Благодарний Еродій” має 12 біблійних цитат-запозичень, присвяту, не має епіграфа, має 9 авторських покликань (пояснень слів, наприклад: Блонды, Пукли, Кудри — сіє значит внѣшнее Украшеніе, коим Мыр сей, во Злѣ лежачій, аки Блудница, украшается, презрѣв Совѣт Христов: «Лицемѣре! омый прежде Внутренность Скъяницы»), 188 власних назв, серед яких три імені персонажів (у 160 вживаннях), 17 інших імен (у 26 вживаннях) та два топоніми, вжиті по одному разу, а також у творі є одна дата й 9 цифр.

Дуже важливо, що на сторінці подано і всю необхідну базову теоретичну інформацію, і конкретне її застосування на практиці. Зокрема, у ресурсі вміщено ґрунтовну наукову біографію Г. Сковороди з ошатними фотографіями (Н. Пилип'юк), дані про корпус (Н. Пилип'юк), поради, як використовувати конкорданс, технічну інформацію (С. Козаков), гостьову книгу (відгуки підтверджують високу якість виконаної роботи), подяки (автори вдячні канадським та українським інституціям і колегам, які сприяли реалізації цього масштабного задуму).

Особливого схвалення заслуговує факт, що в цьому електронному корпусі забезпечено доступ як до самих текстів, так і до їх програмного опрацювання. Програмування й технічну роботу здійснив Сергій Козаков за допомогою колег з Wenzhou Spoken Corpus Project (Проект розмовного корпусу Венжу, Університет Альберти). Не можна не відзначити й вишукане естетичне зовнішнє оформлення сторінки з рецензованим інтернетресурсом. Приємно, що проект створення конкордансу творів видатного українського письменника і філософа отримав грант від канадського консульства соціальних наук та гуманітарних досліджень (Social Sciences and Humanities Research Council of Canada). Зараз триває робота з українізації інтерфейсу корпусу. Це значно збільшить коло потенційних його користувачів. Рада наукових сайтів Великобританії, INTUTE, позитивно оцінила рецензоване електронне видання і включила його в список рекомендованих ресурсів (<http://www.intute.ac.uk/cgi-bin/fullrecord.pl?handle=20090825-1509539>)

Описаний електронний конкорданс творів Г. Сковороди може знайти широке застосування в дослідженнях з мовознавства, літера-

турознавства, теології, філософії, історії української мови, літератури, культури, воно, безперечно, прислужиться не лише українцям, а й славістам, латиністам, елліністам. Так, його інформацію можна використати для укладання словників староукраїнської літературної мови, він стане надійним джерелом наукових перекладів творів Г. Сковороди сучасною українською та іншими мовами. І, безперечно, відіграє значну роль у поширенні та популяризації його творів, оскільки в інтернеті до нього буде мати доступ найширша українська та світова аудиторія.

Автор рецензії висловлює подяку Є.А. Карпіловській за обговорення тексту, слухні зауваження й конструктивні поради.

Соломія Бук (м. Львів)

Solomija Buk (Lviv)

HRYNORII SKOVORODA ONLINE

Book review on: Online Concordance to the Complete Works of Hryhorii Skovoroda (<http://www.arts.ualberta.ca/~ukr/skovoroda/NEW/index.php>.)

ЧИ ПОТРІБНІ ЦІ НЕЗВИЧНІ НАПИСАННЯ СЛІВ ?

Серед нових найменувань осіб чимало тих, що утворені від звукових і буквених абrevіатур – скорочених назв політичних партій, блоків та об'єднань, конфесійних угруповань, спортивних організацій, силових структур, а також міжнародних і міждержавних союзів тощо. Вони вирізняються своїм незвичним оформленням, бо зберігають графіку своєї твірної абrevіатури, тобто написання великими літерами, з якою поєднується переважно іменниковий суфікс **-ець, -івець**, зрідка – суфікси **-ник, -іст/-ист**, пор.: **Б'ЮТівець, НУНСівець, КУНівець, УНСОвець, УРПіст, ПРПіст, МНСник, УНІАНівець, ЗМОПівець, УБОЗівець, СНДівець, МВФівець**. Паралельно вживають ці назви з однаковим написанням абrevіатурної кореневої і суфіксальної частин, пор.: **б'ютівець, нунсівець, кунівець, унсовець, уерпіст, пеерпіст, еменесник, уніанець, змопівець, убозівець, есендівець, емвеефівець**. Перше написання чітко відбиває зв'язок таких найменувань осіб з твірною абrevіатурою, що дуже важливо на початку їхнього вживання. Але різне графічне оформлення кореневої і суфіксальної частин не типово для української мови, воно навіть ускладнює сприйняття інформації, особливо якщо коренева частина є буквеною абrevіатурою на зразок **УРПіст, ПРПіст, МНСник, СНДівець, МВФівець**. Саме тому рекомендуємо однаково передавати обидві частини у відабrevіатурних найменуваннях осіб: **б'ютівець, нунсівець, кунівець, унсовець, уерпіст, пеерпіст, еменесник, уніанець, змопівець, убозівець, есендівець, емвеефівець**.

Катерина Городенська (м. Київ)

УДК 049.32 + 81:008 + 81'23(477):130.2(075.8)

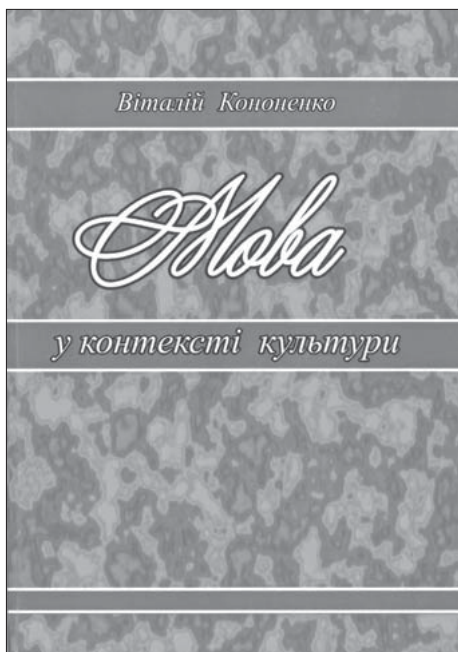
ДЛЯ ТИХ, ХТО ПРАГНЕ ПІЗНАТИ ГЛИБИНИ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Кононенко В.І. Мова в контексті культури. — Івано-Франківськ: Плай, 2008. — 391 с.; Українська лінгвокультурологія. — К.: Вища школа, 2008. — 327 с.

З-під пера доктора філологічних наук, професора Віталія Кононенка вийшло чимало праць, присвячених самобутності української мови: „Шляхами народних приповідок” (1994), „Символи української мови” (1996), „Мова. Культура. Стиль” (2004), „Концепти українського дискурсу” (2004). Активно опрацьовує автор і лінгвокультурологічний аспект рідної мови. Нещодавно з’явилися й викликали жваве зацікавлення в науково-освітніх колах дві ґрунтовні праці — монографія „Мова в контексті культури” (2008) та посібник „Українська лінгвокультурологія” (2008). Їх об’єднує спільна тема та проблематика, однак різнить науковий жанр: „Українська лінгвокультурологія” є працею, яка вагомо заповнює лакуну етнолінгвістичного напрямку викладання дисциплін спеціалізації студентам-філологам у вищих навчальних закладах. Натомість дослідження „Мова в контексті культури” продовжує науковий пошук автора в галузі когнітивної лінгвістики і присвячена лінгвокультурологічному аспекту концептуальної сфери української мови.

В. Кононенко — педагог із великим досвідом роботи. Помітно, що посібник „Українська лінгвокультурологія” формувався (а, можливо, точніше — шліфувався) в студентській аудиторії під час лекцій, а теоретична основа його апробовувалась на численних наукових конференціях, зокрема, „Семантика мови і тексту”, що традиційно проводиться під головуванням автора рецензованих праць у Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника. Через це вийшов він ґрунтовним, добре структурованим, орієнтованим на активну і творчу роботу студента.

© В.М. БАРЧУК, 2010

У посібнику п'ять розділів. Перший присвячено визначенню теоретичних засад лінгвокультурології. Тут опрацьовано таке коло питань: мова і культура, українська мова і національна культура, національно-мовна картина світу, мовна особистість як носій етнокультурних знань. У розділі також визначено об'єкт, предмет, мету та завдання лінгвокультурології. Очевидно, варто було композиційно урізноманітнити виклад у третьому параграфі, де власне визначаються засадничі поняття курсу; це забезпечило б продуктивніше залучення зорової пам'яті студента при опрацюванні матеріалу.

Композиція посібника відбиває лінгвокультурологічні компоненти з погляду структурної та функціональної організації дискурсу: другий розділ розкриває культурологічний аспект слова, фразеологізму, тексту, а у розділах третьому, четвертому, п'ятому охарактеризовані відповідно образи, оцінки та асоціації, а також символи та концепти. Аналіз зазначених компонентів здійснено на широкому мовному матеріалі різних жанрів та періодів розвитку української мови. Важливо, що розглянуто слова та поняття не тільки типові, марковані історично через фольклор та авторські твори, але й опрацьовані художнім мисленням письменників нові денотативно-конотативні значення слів і понять згідно з ладом українського національного мислення як вияв етнонаціонального, тобто українського менталітету.

Кожний розділ завершується контрольними запитаннями, які орієнтують студента на ключові та необхідні знання та забезпечують повноцінну самостійну роботу. У додатку зібрано практичні завдання,

які є різнотипними та різнорівневими, широко охоплюють проблематику і напрями аналізу текстів, сформовані з акцентом на творче мислення студента. Можливо, слід було запропонувати чітку поетапну схему повного лінгвокультурологічного аналізу тексту; це поглибило б комплексне та цілісне його сприйняття як об'єкта лінгвокультурології. Вважаю, що посібник є вагомим внеском у забезпечення філологічної освіти цінним матеріалом, що ґрунтується на українознавчих, етнокультурних засадах.

Монографія „Мова у контексті культури” присвячена інтерпарадигматичній (чи поліаспектній) проблематиці, яка виявляє насамперед зумовленість ментальних та аксіологічних компонентів національної свідомості українців, відображених у мові як етнокультурному феномені. У сучасному українському мовознавстві лінгвокультурологія перебуває на етапі становлення. Її особливістю є те, що аналізу та інтерпретації в рамках лінгвокультурної парадигми підлягають мовні, психологічні, етнічні, сакральні, художні особливості мовних знаків. З іншого боку, об'єктом вивчення є фольклорні тексти всіх жанрів, у яких повною мірою зосереджено етично-моральні, культурно-світоглядні ознаки світосприйняття українців, а також ідіостиль автора як представника етносу, носія мовного культурного коду. Отже, лінгвокультурологія формується як система знаків, що ввібрали визначальні особливості етносу як носія мовно-культурних універсалій та відображені в мовленні його представників. Автор вважає лінгвокультурологію складовою особливого наукового напрямку — українознавства. Українознавство ж вивчає всі аспекти функціонування етносу — від історії та етнографії до культури та етнополітики (с. 27). Водночас лінгвістичний аспект лінгвокультурології стосується „аналізу конкретного тексту”, який ґрунтується на узагальнених концептах з етнологічною константою (с. 24). Як лінгвокультурологічна категорія етнологічна константа включає культурні спрямування мовної особистості, смислові конотації, орієнтовані на асоціативно-оцінні уподобання носіїв рідної мови. Тож, з іншого боку, лінгвокультурологія спрямована у концептосферу української мови і, отже, є частиною мовної картини світу українського етносу.

Перед дослідником лінгвокультурологічних аспектів мовленнєвої діяльності постає складне завдання — визначити науковий напрям у системі понять і категорій. Завдання ускладнюється тим, що зазначений аспект вивчення української мови перебуває на перехресті різних наукових парадигм, зокрема й мовознавчих. Постає проблема визначення культурологічного аспекту при дослідженні кожного конкретного культурологічного об'єкта: фольклорного чи художнього тексту, паремії, концепту, символу. Лінгвокультурологія формує систему культурних сфер етносу: матеріальна культура чи культура побуту, художньо-естетична культура, духовна чи сакральна культура. Очевидно, подібну типологію мав би відображати культурологічний аналіз та типологія культурологічних знаків. Також важливо встановити

універсальність та градацію культурологічних знаків, зокрема тих, що є всезагальними як компоненти національно-мовної свідомості (т. зв. української душі), а також звичаєвих, зокрема й локальних, етичних та естетичних. Такий підхід, очевидно, забезпечив би цілісне, системне, комплексне охоплення культурологічних констант українського етносу; водночас це убезпечило б від загальних, часто стереотипних характеристик національно-світоглядної сфери українця, яка у загалу викликає асоціації патріархальності, селянськості, унітарності.

Визначаючи лінгвокультурологічний вимір концептосфери, В. Кононенко особливу увагу звертає на те, що в лінгвокультурології аналіз не вичерпується семантичною характеристикою концепту, а зорієнтований на його смисл у найширшому розумінні цього поняття, зокрема у функціонально-комунікативному аспекті. Такі концепти культури, як *віра, воля, слава, надія, вічність, безсмертя, краса* формують ідею-символ *собор* у однойменному творі О. Гончара. Водночас усі вони в інших контекстах можуть набувати й іншого смислового наповнення. Отже, концепти культури є поліфункціональними комунікативними одиницями.

Концепт і символ творять сферу ціннісно орієнтованих понять. Третій розділ монографії присвячено таким концептам української культури: *правда і кривда, совість/сумління, мудрість, жалість/жалющі, страждання, гра*. Правда, автор не пояснює, чим зумовлений саме такий набір лінгвокультурологічних знаків. Аналіз концептів здійснено на широкому контекстному тлі: семантико-смилова структура концептів аналізується із залученням словників, фольклорних текстів, прислів'їв та приказок, художніх творів Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Р. Федоріва, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького та ін. Встановлено, що, напр., поняття *правда і кривда* у взаємодії ґрунтуються на принципах симетрії/асиметрії, а поняття *совісті* є категорією змінною, навіть хиткою. Переважно, культурологічні концепти мають поведінковий аспект та є засобом оцінки дій людини, її статусу, становища у суспільстві.

Розділ четвертий присвячено характеристиці концептів і символів у художньому ідіостилі. Для аналізу обрано тексти Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. Якщо дискурс Т. Шевченка та І. Франка автор характеризує з погляду символічних образів та концептосфери, то у Лесі Українки та М. Коцюбинського проаналізовано концепти *мрія і надія* та *страх і сміх* відповідно. Важливо, що до доробку української лінгвістики в галузі дослідження ідіостилу знаних майстрів українського художнього слова В. Кононенко додає свої оригінальні та вагомні спостереження саме під лінгвокультурологічним кутом зору. Т. Шевченко постає як творець етнонаціональних символів, І. Франко відзначається глибинно-смисловим поєднанням духовно-культурних утворень у своєрідні комплекси з домінантою, ядром і периферією (с. 308). У Лесі Українки „превалювання двох визначальних ключових констант — замріяності й надій на краще в їхній

органічній взаємодії й взаємодоповненості становлять важливі концептуальні вихідні її творчості й світобачення, певною мірою зумовлюючи структурування, а зрештою, й семантизацію значної частини її поетичного дискурсу” (с. 328–329); у М. Коцюбинського архетипні символи *страх* і *сміх* дають змогу „простежити вияви загальнопсихологічних парадигм у їх трансполяції в уявні життєві ситуації, що у своїх осмисленнях і створюють смисли” (с. 348).

Рецензовані праці відзначаються детальним аналізом концептосфери української мови у лінгвокультурологічному аспекті; автор робить спробу обґрунтувати лінгвокультурологічну парадигму в лінгвістиці. Це визначає актуальність і новизну наукових пошуків В. Кононенка. Без сумніву, ці книги зацікавлять усіх, хто прагне пізнати глибини українського менталітету, світобачення, освоїти засадничі духовно-культурні константи українського народу.

Володимир Барчук (м. Коломия)

Volodymyr Barchuk (Kolomyia)

FOR THOSE, WHO TRY TO KNOW THE DEPTHS OF UKRAINIAN MENTALITY

Book review on: *Kononenko V.I. Mova v konteksti kul'tury. — Ivano-Frankins'k: Playi, 2008. — 391 s.; Ukrayins'ka linhvokul'turologiya. — Kyiv: Vyscha shkola. — 2008. — 327 s.*

Візьміть до уваги!

Матеріали
до журналу
"Українська мова"

можна надсилати електронною поштою
на адресу

Zag52@ukr.net

УДК 049.32 + 81'373.23

КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПСЕВДОНІМІВ

Павликівська Н.М. Питання української псевдонімії ХХ століття. Монографія. — Вінниця: „Глобус-прес”, 2009. — 388 с.

Псевдоніми як окремий різновид власних найменувань людей стали об'єктом лінгвістичного вивчення в Україні порівняно недавно (П.П. Чучка, В.В. Німчук, М.П. Лесюк, О.В. Петрова). Витлумачувалися такі питання, як лінгвістичний статус псевдоніма, структура класу псевдонімів, призначення та функції псевдоніма, особливості псевдонімної номінації тощо. Проте в усій сукупності українська псевдонімія не вивчалася.

Монографія Н.М. Павликівської — перше комплексне дослідження українських псевдонімів різних груп: літературно-мистецьких, політичних, кримінальних. Це новий вагомий крок в осмисленні актуальної й важливої для україністики проблеми, а саме — псевдонімії ХХ століття. Авторка вводить у широкий мовознавчий обіг новий фактологічний матеріал, чим збагачує українську антропонімію новаторськими ідеями, поглиблює теоретичні засади, основи розглядуваної проблеми.

Відповідно до теми дослідження Н.М. Павликівська структурувала свою книжку, яка містить „Передмову”, чотири розділи, „Висновки”, список використаних джерел та список використаної літератури.

У першому розділі — *„Псевдонім як різновид антропоніма”* — розглянуто мотиваційну базу псевдонімної номінації, з'ясовано лінгвальну своєрідність псевдоніма як особливого різновиду антропоніма, його статус у національній ономосистемі. Визначено функціональні ознаки псевдоніма, його форму й зміст, місце серед інших антропонімних одиниць. Н.М. Павликівська розглянула спільне й відмінне між псевдонімом і прізвиськом, з'ясувала, що кличка в

значенні „конспіративне прізвисько людини” — це не що інше, як різновид псевдоніма, дещо застаріле його найменування. Науково важливим є те, що авторка монографії, зреалізувавши комплексне дослідження літературно-мистецької, громадсько-політичної, кримінальної псевдонімії, умотивувала власне розуміння псевдоніма як особливого різновиду антропоніма, запропонувала поки що найповнішу дефініцію поняття. Н.М. Павликівська наголошує, що особливість псевдоніма, на відміну від інших антропонімних одиниць, полягає, передусім, у його функціональному призначенні (він використовується для того, щоб зберегти таємницю справжнього іменування особи).

Важливим є свідчення, що українські псевдоніми ХХ століття, зокрема літературно-мистецькі, переважно самоназви, що політичні й кримінальні псевдоніми — це не тільки самоназви, а й назви, які носії отримували від оточення. Тому характеристика носія псевдоніма може бути не тільки позитивною, а й негативною. Псевдоніми, певна річ, виконують номінативну функцію, однак вони позначені, як про це пише Н.М. Павликівська, ще й езотеричністю, тобто властивістю „приховувати”, „маскувати”. Найвищий ступінь „таємності” мають політичні псевдоніми, що пояснюється своєрідністю діяльності їх носіїв.

Другий розділ — *„Українська літературно-мистецька псевдонімія ХХ століття”* — присвячений аналізу псевдонімів, якими послуговувалися діячі української культури. Докладно розглянуто особливості використання псевдонімів, номінаційні процеси в псевдонімії письменників, композиторів, співаків та ін., засоби псевдонімної номінації, зреалізовано їх семантико-мотиваційний аналіз, виявлено функціональні можливості самоназв тощо. Доведено, що своєрідністю літературно-мистецької псевдонімії є наявність колективних псевдонімів та псевдонімів, оформлених літерами іншого алфавіту, використання псевдогімнів та псевдоандронімів. Аргументовано проілюстровано, що за властивою їм структурою псевдоніми діячів культури однослівні або й багатослівні — на зразок повного іменування особи. Трапляються багатослівні псевдоніми у формі синтаксичних конструкцій. Н.М. Павликівська окреслила мотиваційні типи (принципи) характеристичного називання псевдонімів, завважила, що, крім них, є ще особливі принципи їхнього конструювання: відіменний, який ґрунтується на мотиваційному зв'язку псевдоніма зі справжнім іменуванням, зокрема з прізвищем автора, та принцип латенції.

У монографії йдеться про те, що, крім властивої їм основної функції, псевдоніми можуть мати й деякі додаткові, уточнюючі: характеристичну, експресивну, оцінну, символічну, функцію вираження самоіронії. Тому псевдоніми, особливо літературні, позначені досить розгалуженою функціональністю.

Заслугує на увагу питання про криптоніми в псевдоніміконі діячів української культури. Н.М. Павликівська розглянула найпоширеніші форми криптонімів, завважила, що більшістю їх не передбачається функція маскування. Зберігають таємницю авторства лише ті

криптоніми, які нічим не нагадують, не пов'язані зі справжнім іменуванням носія. Тому Н.М. Павликівська не всі криптоніми вважає формою приховування авторства й лише умовно зараховує їх до псевдонімів. Шкода, що в монографії відсутні криптограми письменників та ін., подається лише дефініція цього поняття (с. 113-116).

Виразно змістовна й третя частина монографії — **„Українська політична псевдонімія ХХ століття”**. Безумовним надбанням є звернення автора монографії до вивчення псевдонімів повстанців 20-х років, псевдонімів учасників національно-визвольних змагань кінця 20-х — середини 50-х років та радянських підпільників і партизанів періоду Другої світової війни. На наш погляд, дослідниця не тільки ґрунтовно вивчила політичну псевдонімію минулого століття, а й витлумачила закономірності й головні тенденції їхньої появи й розвитку. Важливими є порівняння автором власних напрацювань із дослідженням польської партизанської псевдонімії періоду Другої світової війни на теренах, прилеглих до українських етнічних територій.

Н.М. Павликівська доводить, що у псевдоніміконах повстанців 20-х років та ОУН-УПА багато спільного. Це виявляється, насамперед, у мотивах номінації. Більшість псевдонімів повстанських отаманів і численні псевдоніми членів оунівського підпілля та учасників УПА було дібрано на честь діячів історичної доби Козаччини, Гетьманщини, ватажків народних повстань. Достатню увагу приділено в монографії псевдонімікону учасниць національно-визвольних змагань. Належне місце в рецензованій праці займає аналіз особливостей псевдонімів радянського партизанського й підпільного руху.

Зіставлення псевдонімії повстанців 20-х років, членів ОУН та учасників УПА, радянських підпільників і партизанів дозволили авторці монографії виявити багато спільного в цій сфері, дійти висновку, що українська політична псевдонімія ХХ століття органічно ввійшла до складу національної антропосистеми.

Водночас у цій частині монографії простежується певна диспропорція між складовими дослідження, такими, як „Псевдоніми українських повстанців періоду 20-х років ХХ століття” (с. 122–134), „Псевдоніми учасників національно-визвольних змагань періоду 1929–1959-х років ХХ століття: ОУН-УПА” (с. 135-287), „Псевдоніми радянського підпілля та партизанського середовища” (с. 288–298).

У четвертому розділі — **„Псевдонімія позазаконних елементів ХХ століття”** — досліджено обсяг і рівень продуктивності номінаційних процесів, які діяли в системі кримінальних псевдонімів, проаналізовано властиву їм семантико-структурну організацію та функціональні можливості. Н.М. Павликівська майже всеповно переконує читача в тому, що кримінальні псевдоніми мають інший ступінь псевдонімності, їм властива інша позиція на шкалі „псевдонімності” — порівняно із псевдонімами інших класів. У деяких працях дослідників такі неофіційні антропоніми майже повсюдно називаються „кличками”, їх, зазвичай, отримують від оточення. Тому,

зважаючи на особливості цих вторинних назв, Н.М. Павликівська запропонувала термін „клички-псевдоніми”. Авторка стверджує, що у досліджуваному псевдоніміконі переважають російські назви. Українських назв виявлено порівняно незначну кількість. Уважаємо, що варто було б докладніше розглянути українські назви (с. 329). Н.М. Павликівська акцентує на тому, що кримінальні клички-псевдоніми, незважаючи на свою специфіку, виявляють значний ступінь номінаційної подібності з псевдонімами інших розрядів.

Висновки авторки переконливі, ґрунтуються на багатому фактичному матеріалі. Однак, на наш погляд, більшої уваги потребує псевдонімікон радянських підпільників та партизанів (с. 330–339). У монографії подекуди простежуються й деякі недогляди. Немає послідовності у написанні ініціалів авторів наукових праць, на які посилається в тексті книги Н.М. Павликівська. Переважно перед прізвищем науковця ставляться дві ініціальні літери (імені та по батькові), хоча трапляються й випадки, коли є лише одна ініціальна літера. Зайвим, на нашу думку, є пояснення за словниками значення всіх псевдонімізованих апелютивів, оскільки більшість з них не потребує таких пояснень.

Виявлені й окремі мовностилістичні недогляди: за псевдонім правив (слугував); складають (становлять).

Траплялися деякі технічні недогляди: с. 16: П.П. Вернигора (П.П. Вершигора); с. 18–19: М.Н. Шанський (М.М. Шанський); Д.В. Суслова (Г.В. Суслова); не завжди виділено іншим шрифтом ілюстративний матеріал та словотвірні форманти.

Дослідження Н.М. Павликівської, без сумніву, новаторське, зреалізовано оновлений підхід у висвітленні широкого масиву фактичного матеріалу. Це помітне явище не тільки для мовознавчої, а й історичної науки. Висловлені зауваження й побажання не мають принципового характеру, ніскільки не применшують незаперечних науково-лінгвістичних надбань, викладених у монографії, котра має значну теоретичну й практичну вагу, позначена новизною, через що становить помітний внесок у теорію й практику української ономастики, в її подальший розвиток.

Петро Дудик (м. Вінниця)

Petro Dudyk (Vinnytsia)

COMPLEX RESEARCH OF THE UKRAINIAN PSEUDONYMS
(Book review on Pavlykivska N.M. Pytannya ukrayins'koyi pseudonymiyi XX stolittya. Monographiya. — Vinnytsia: „Globus-press”, 2009. — 388 s.)

УДК 811.161.2'272(06)"20"

СОЦІОЛІНГВІСТИКА: ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА

Соціолінгвістичні студії; за заг. редакцією Л.О. Ставицької. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 288 с.

Розквіт і занепад держав тісно пов'язані з правильним розв'язанням мовних питань. Завдання мовознавця полягає в тому, щоб через вивчення мови у зв'язку з розвитком суспільства, актуальними соціально-економічними процесами виробляли об'єднувальні стратегії й тактики соціальної взаємодії. Для сучасної мовної ситуації показова динамічна зміна соціолектів усередині українського етносоціуму: відбувся перехід від єдності «радянський народ» до сукупності мікроспільнот з різними соціокультурними, мовними, професійними, релігійними орієнтирами; змінилися параметри суспільного буття: посилилася конфронтація між субгрупами, став іншим їхній соціолінгвальний портрет. За умов стагнації мовно-суспільного буття в Україні, незбалансованої державної мовної політики саме на соціолінгвістів лягає відповідальність за вироблення стратегій мовного будівництва в державі.

Ознайомитися зі здобутками українських дослідників, що засвідчують рівень розвитку на сучасному етапі та потенціал української соціолінгвістичної думки, лінгвісти, спеціалісти суміжних галузей знань, а також широкий загал можуть у рецензованому збірнику. «Соціолінгвістичні студії» містять тексти доповідей I Міжнародної конференції «Українська соціолінгвістика поч. XXI ст.: напрями, здобутки, перспективи», яка проходила 25–26 березня в Інституті української мови НАН України.

Глобальні проблеми національної мовної ситуації та мовної політики, впливу глобалізаційних процесів на мовне буття українців і реальні мовні практики сучасного українського етносоціуму, питання функціонування української мови в професійних сферах, політичному, рекламному, мас-медійному дискурсах стали предметом дослідження вчених з Києва, Львова, Одеси, Луганська, Тернополя, Луцька.

© О.Г. РУДА, 2010

Проблематика макросоціолінгвістики, зокрема питання мовного врегулювання, мовної політики та мовного планування, об'єднала в підрозділ збірника праці таких дослідників, як Л.О. Ставицька, О.В. Попадинець, В.М. Труб, А.В. Березовенко, Б.М. Ажнюк, Л.О. Андрієнко та ін. Нові ідеї, що впродовж тривалого часу обговорюються міжнародним науковим співтовариством у рамках етнології, екології мови та соціолінгвістики, подає у своїй статті доктор філологічних наук, завідувач відділу мов України Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Б.М. Ажнюк. Автор знайомить із положеннями «Всесвітньої декларації мовних прав» і висловлює слушну думку, що мовні права залежать від ступеня соціальної зрілості суспільної свідомості в спільноті.

Автор вступної статті, доктор філологічних наук, професор, завідувачка відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України Л.О. Ставицька зосередилася на висвітленні десятилітньої наукової діяльності відділу. Зміна наукових парадигм на рубежі століть визначила спрямування соціолінгвістичних досліджень — вивчення української мови не такою, якою вона мусить бути, а такою, якою вона є насправді. Ця настанова науковців утілена в низці праць, присвячених соціопсихологічним аспектам мовної діяльності українсько- та російськомовних українців, білінгвів у різноманітних комунікативних ситуаціях. Незаперечними науковими здобутками співробітників відділу Л.О. Ставицька вважає започаткування системного вивчення суржику, соціальних діалектів української мови, урбаністичних досліджень, а також досліджень у царині гендерної та вікової соціолінгвістики. Авторка наголошує на актуальності вивчення мовної поведінки в типових соціально-комунікативних ситуаціях, на потребі створення емпіричної бази для теоретичних узагальнень.

Проблеми діахронної соціолінгвістики висвітлені в статтях Г.П. Мацюк та І.Д. Фаріон. У статті доктора філологічних наук, професора Львівського університету ім. І. Франка Г.П. Мацюк подано короткий аналіз етапів розвитку української соціолінгвістичної традиції, виокремлено предметні поля прикладної соціолінгвістики й гендерної лінгвістики, розкрито суть основних соціолінгвістичних проблем, таких як мовна політика, мова і нація, мова і політика, мовна ситуація, соціальна диференціація мови тощо. Л.І. Мацько робить науковий екскурс у ХІХ ст. й аналізує думки видатного історика, політика, соціолога, літератора, фольклориста, видавця М.П. Драгоманова про мову, її значення для розвитку освіти й культури українського народу, які він виклав у праці «Чудацькі думки про українську національну справу». Авторка — академік АПН України, доктор філологічних наук, професор — переконана, що Михайло Драгоманов започаткував нову, осучаснену філософію мови. Т.О. Фудерер, дослідниця із Загреба, у статті «Теорія мовного стандарту Далібора Брозовича як основа визначення суржику й трасянки» порушує питання теорії змішаних мов та робить спробу їх дефініції.

Питома вага статей, уміщених у «Соціолінгвістичних студіях», присвячена аналізу дискурсивної матриці сучасності: Г.П. Джинджолія, Г.В. Молодиченко, Ю.В. Крапива зупиняються на дослідженні ЗМІ-дискурсу; І.Я. Стеценко робить спробу визначити особливості дискурсу прямого ефіру ФМ-станцій; дискурс реклами став предметом дослідження Н.В. Бутник (телевізійна реклама), Л.А. Дядечко (трансформація рекламних текстів у усно-розмовному дискурсі); новим словом в українській дискурсології є студії Н.П. Литвиненко (медичний дискурс). Вагомо у збірнику представлені дослідження персональних дискурсів (Л.В. Кравець, Н.Г. Сидяченко, Л.О. Науменко). На сучасній строкатій мовній/мовленнєвій практиці кількох церков зосередився Сальваторе дель Гаудіо. Соціолінгвальні аспекти інтернет-комунікації аналізують О.І. Михальчук («Мовна поведінка в електронному інформаційному просторі») та С.Г. Чемеркін («Проблема норми у нелінійній організації тексту (в інтернет-комунікації)»).

Стаття доктора філологічних наук, професора Луганського національного університету Л.М. Синельникової «Дискурсивная матрица гуманитарного пространства нового века» акцентує суттєві зміни в суспільній свідомості, мовній картині світу пострадянського суспільства, зміни концептуалізації глобального і національно специфічного, основоположних категорій, таких як совість, обов'язок, патріотизм. Авторка аналізує вплив на суспільну свідомість політичного, рекламного дискурсів та дискурсу ЗМІ, наголошуючи, що маніпулятивні тактики й стратегії, що використовуються в цих дискурсах, здійснюють такий потужний вплив на свідомість і підсвідомість адресата, що виробляють нові моделі поведінки, зокрема мовної. Не можна не погодитися з думкою науковця, що саме поняття «мовна особистість» у понятійному апараті «нової» лінгвістики доповнене дериватами «семіотична особистість», «дискурсивна особистість», які повніше відображають перебування людини в об'ємному інформаційно-комунікативному просторі нового часу.

Мовне існування індивіда в полівекторному дискурсивному полі сучасності змушує науковців шукати лінгвістичний інструментарій для його адекватного опису та інтерпретації. Теоретичні проблеми статусу мовної особистості висвітлені у статтях В.А. Ригованої, О.М. Палійської (аналіз ідіолекту Ольги Кобилянської).

Зокрема, у частині статей збірника отримала обґрунтування категорія російськомовного населення в Україні (В.М. Труб, О.В. Попадинець, О.І. Кудрейко), змодельовано й інші лінгвокультурні типажі. Підхід до вивчення української мовної особистості вирізняється синтезом психологічних (О.Г. Хаджиоглова, Л.І. Шугова), соціологічних, лінгвістичних, культурологічних відомостей про об'єкт дослідження.

У центрі уваги соціолінгвістів залишається розмовний вокабуляр індивіда. Отже, природно, що чимало статей у «Соціолінгвістичних студіях» присвячено дослідженню соціальних діалектів (І.О. Соболева, «Поливекторная парадигма медиаполитического жаргона»;

Ю.В. Крапива, «Загальний жаргон у медіатексті»; Н.В. Третяк, «Політичний сленг в газетно-публіцистичному дискурсі»), «мові міста» (Є.М. Степанов, І.І. Брага, «Лінгвосоціокультурний простір м. Суми»).

Виважені фахові рекомендації щодо правильності адаптації та вживання запозичень наводить у своїй статті доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики Інституту української мови НАН України К.Г. Городенська. На переконання дослідниці, вживання лексичних запозичень у неадаптованій формі, що нівелюють особливості флективного ладу української мови, не відповідають традиціям і зразкам національного словотворення та порушують граматичні норми, деструктивно впливає на всі мовні підсистеми. Уживання значної кількості слів іншомовного походження або використання чужомовних традицій вираження граматичних значень чи словотвірних зразків інших мов у засобах масової комунікації дає підстави констатувати недостатній рівень мовної компетенції фахівців ЗМІ.

Опанування книжно-писемним різновидом української літературної мови мовцями за сьогоднішньої мовної ситуації в Україні виявилось не підкріпленим усно-розмовними навичками, що є головною причиною стильових деформацій у мовленні російсько-українських білінгвів. Це порушення стильової цілісності українського мовлення через невмотивоване граматичне «окниження» стало предметом уваги Л.В. Ажнюк.

Лінгвогендерологічна проблематика об'єднує ряд статей збірника (О.Г. Хаджиоглова пише про гендерні особливості категоризації музичних інструментів у свідомості носіїв української мови; О.Г. Руда наводить результати психолінгвістичного експерименту, які свідчать про уявлення українських чоловіків і жінок про свою поведінку в ситуації компліменту; О.Я. Мироничук подає гендерну диференціацію найменувань християнських святих; Т.М. Сукаленко досліджує концептуалізацію гендерних стереотипів).

Студії О.М. Данилевської, О.С. Гаврилів, Н.М. Галунової та М.П. Бобро об'єднує наукова цікавість авторів до інноваційних методик (анкетування, асоціативний експеримент). Зокрема, за результатами анкетування та асоціативного експерименту О.М. Данилевська зробила висновки про своєрідність відображення шкільних реалій у свідомості українських підлітків.

Проблематика збірника розмаїта й цікава. Статті, розміщені в ньому, відбивають актуальні напрями сучасної української соціолінгвістики. І незважаючи на діапазон порушених у студіях питань, а також кількість тематичних блоків публікацій, відповідальний редактор Л.О. Ставицька у вступному слові зазначає, що багато актуальних соціолінгвістичних питань ще лишилося поза увагою вітчизняних мовознавців. Соціолінгвістам ще доведеться розкривати ширші наукові горизонти. Ну а висвітлення реального життя мови, мовленнєва практика в калейдоскопі подій гарантують соціолінгвістичним пра-

цям постійну увагу не лише з боку небайдужих до мовних проблем та фахівців, а й всього українського суспільства.

Олена Руда (м. Київ)

Olena Ruda (Kyiv)

SOCIOLINGVISTIC: YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW

Book review on: Sociolinguistychni studiyi; za zagal'noyu redaktsiyeyu L.O. Stavyt's'koyi. — Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Burago, 2010. — 288 s.

Мовна мозаїка

ДОГЛЯДАЙТЕ ШКІРУ СТУПЕНЬ!

Значення іменника **ступня** (множина — **ступні**) відоме всім. Це — нижня опорна частина ноги, стопа (Словник української мови, т. IX, с. 807). Проте, як виявляється, ступні ніг потребують не тільки ретельного догляду, а є ще й неабиякою мовною проблемою. Труднощі постають під час відмінювання цього іменника, особливо у творенні форми родового відмінка множини. Замість нормативної лексеми **ступень** на сторінках газет і журналів, у повсякденному мовному ужитку, навіть у заголовках і текстах дисертацій дедалі частіше вживають неправильну словоформу **ступнів**. Напр.: *Після мітингу двох співробітників міліції було госпіталізовано до Госпіталю МВС із забоями м'яких тканин обличчя і закритою черепно-мозковою травмою, а третього — з травмами ступнів ніг* (Інфопорт // 28.04.2010); *У Канаді знайшли шість відірваних людських ступнів* (Gazeta.ua. 13.10.2009); *Серед дорослого населення досить поширене заразне захворювання — мікоз ступнів* (Звягель-інформ, 12 лютого 2010); *Чілкат спеціалізується на вивченні відбитків пальців і ступнів. Він стверджує, що шість знайдених у США відбитків “велетенських ступнів”, які нібито належать сніговій людині, — справжні* (Хрещатик, 5 листопада 2003 року); *Як тільки шкіра ступнів розпариться, можна видаляти ороговілий шар* (Рівне-ракурс, № 362, 19.09.2008); *..Одного ранку чоловік виявив, що зовсім не відчуває своїх ступнів* (Волинь, № 20, 02 квітня 2009 року); *Дисертацію присвячено питанням особливостей патогенезу мікозів ступнів та оніхомікозів у хворих на цукровий діабет...* (З дисертації); *..Однією з складних проблем залишається питання лікування фунгальної інфекції ступнів у осіб старших вікових груп...* (З дисертації) тощо. Виробники косметичних товарів активно пропонують нам широкий асортимент засобів на зразок *Крем-скраб для видалення загубилої шкіри ступнів; Крем для глибокого зволоження шкіри ступнів; Крем Урго для рук та ступнів ніг; Крем-бальзам “Антигрибок” з піхтовою олією для ступнів* та багато подібних. На полицях крамниць можна легко знайти *щіточку-пемзу* чи *пилочку для ступнів*. У салонах краси вам з радістю запропонують енергетичний масаж **ступнів ніг**.

Уживання словоформи **ступнів** замість **ступень** зумовлене наявністю в українській мові близького за звучанням іменника чоловічого роду **ступінь** (множина — **ступні**) — крок (Словарь української мови за ред. Б. Грінченка, т. IV, с. 223; Словник української мови, т. IX, с. 807). Форма родового відмінка множини цього іменника — **ступнів** (пор. *каменів, велетнів, днів, пнів, учнів*), напр.: *Тоді чорт тяг жлукто ступнів десять* (І. Рудченко); *Не встиг [парубок] ступить десяти ступнів, як пісня стихла* (Панас Мирний). Саме під впливом згаданої лексеми відбувається сплутування форм родового відмінка множини омонімів **ступні**₁ (кроки) — **ступнів** та **ступні**₂ (стопи) — **ступень**.

Запам'ятаймо, що в сучасній українській літературній мові іменник **ступні** (стопи) потрібно відмінювати так само, як іменники *кleshні, пісні* та ін., пор.: *кleshні, пісні, ступні* (Н. в., Зн. в., мн.); *кleshень, пісень, ступень* (Р. в., мн.); *кleshням, пісням, ступням* (Д. в., мн.); *кleshнями, піснями, ступнями*, (Ор. в., мн.); (на /у) *кleshнях, піснях, ступнях* (М. в., мн.).

Отже, правильно вживати: **доглядайте шкіру ступень і зробіть кілька ступнів** (кроків).

Лариса Колібаба (м. Київ)

УДК 047.31 + 811.16'373.611(06)

ФОРУМ СЛАВІСТІВ-ДЕРИВАТОЛОГІВ У КИЄВІ **Засідання Комісії зі слов'янського словотворення** **при Міжнародному комітеті славістів** **(Інституті української мови НАН України, м. Київ)**

25–28 травня цього року в Києві Український комітет славістів та Інститут української мови НАН України в рамках святкування Днів слов'янської писемності та культури приймали членів Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів. Співорганізаторами цього міжнародного наукового форуму виступили Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського та Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Традиційно в рамках виїзного засідання Комісії відбувається наукова конференція. Тему для неї пропонують члени Комісії від країни, яка прийматиме у себе її засідання. Для нинішнього, XII, засідання Комісії в Києві українські члени Комісії — член-кореспондент НАН України Н.Ф. Клименко та доктор філологічних наук професор Є.А. Карпіловська запропонували тему «Відображення історії та культури народу в словотворенні». Обрана вона не випадково. Тенденції розвитку слов'янських мов у стрімко глобалізованій і інтегрованій Європі, спільне і національно самобутнє в словотвірній номінації як провідному способі оновлення їх лексиконів, взаємовідношення соціо- і лінгводинаміки дедалі більше привертають увагу не лише дериватологів, фахівців з інших лінгвістичних дисциплін, а й широкого кола гуманітаріїв, представників суспільних, природничих і точних наук, усіх, хто зайнятий проблемами мовної комунікації та опрацюванням мовної інформації. Заявлена тема відкривала заманливу перспективу обговорити широке коло конкретних теоретичних питань і практичних завдань сучасної слов'янської дериватології на матеріалі різних слов'янських мов, в контексті різних наукових концеп-

© Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, 2010

цій і дослідницьких підходів, у розмаїтому міждисциплінарному науковому просторі.

Традиційно в засіданні Комісії беруть участь не лише її члени, а й дериватологи країни-організатора такої зустрічі. У київському засіданні взяли участь 26 членів Комісії з 12 країн Європи: Австрії, Білорусі, Болгарії, Македонії, Німеччини, Польщі, Росії, Сербії, Словенії, України, Хорватії та Чехії. З науковими доповідями на засіданні Комісії виступили також 9 українських учених — провідних фахівців у галузі теорії та практики слов'янської деривації. Крім представників академічної науки, співробітників Інституту української мови НАН України, це були професори університетів Києва, Івано-Франківська, Донецька, Запоріжжя, Дрогобича.

Виголошені доповіді презентували опрацювання загальної проблеми взаємовідношення мови, передусім її словотвірної системи, з культурою та історією народу в різних аспектах і часових зрізах на матеріалі різних слов'янських мов: білоруської, болгарської, бошняцької, македонської, польської, російської, сербської, словенської, української, хорватської та чеської. У центрі уваги доповідачів перебували проблеми національномовної концептуалізації та категоризації світу, впливу суспільних зрушень на розвиток мови, втілення у мові національного менталітету, перебігу мовних контактів і їхніх наслідків, зокрема характеру структурного та семантичного адаптування різних типів запозичень. Аналіз мовного матеріалу автори доповідей здійснювали у межах однієї чи кількох мов, у зіставно-типологічному, контрастивному або порівняльно-історичному аспектах, застосовуючи для пояснення мовних явищ різні лінгвістичні концепції, гіпотези та дослідницькі процедури.

25 травня засідання Комісії урочисто відкрили й тепло привітали його учасників академік-секретар Відділення мови, літератури та мистецтвознавства НАН України, директор Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка академік НАН України **М.Г. Жулинський**, голова Міжнародного комітету славістів, Голова Білоруського комітету славістів, директор Інституту мови та літератури імені Якуба Коласа і Янки Купали, член-кореспондент НАН Білорусі **О.О. Лукашанець**, директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор **П.Ю. Гриценко**. Наукові доповіді, виголошені упродовж трьох днів роботи конференції Комісії, висвітлили широкий спектр теоретичних проблем і практичних завдань дериватології, що привертають сьогодні пильну увагу славістів різних країн у зв'язку з відображенням у словотвірній номінації історії та культури народів як в історичній перспективі, так і в їх сучасному розвитку.

Відмітною рисою більшості доповідей з огляду на запропоновану тему конференції було намагання дослідити певні словотвірні явища в їх культурній та історичній тяглоті, у взаємодії з важливими суспільними зрушеннями, національним менталітетом, територіальною та соціальною диференціацією мови. До доповідей такого

спрямування віднесемо виступи: **І.С. Улуханова** (Москва) «До питання про відображення в словотворенні явищ реального світу», **П.Ю. Гриценка** (Київ) «Лінгвістичне картографування і проблеми словотворення», **О.П. Єрмакової** (Калуга) «Деякі особливості російського менталітету, відображені в словотворенні», **О.Г. Лукашанець** (Мінськ) «Арго і культура: словотвірний аспект», **А. Нагурко** (Берлін) «Словотворчі процеси та секуляризація», **В. Радевої** (Софія) «Сімейно-родинна лексика – спільність та національна специфіка в слов'янському словотворенні», **І. Страмлич Брезник** (Марибор) «Динаміка розвитку суфіксів *nomina agentis* у словенській мові кінця ХІХ – початку ХХІ століття», **К. Клещової** (Катовіце) «Роль словотворення в засвоєнні та стабілізації запозичень (на прикладі польських українізмів)», **Є. Сиротюка** (Познань) «Мовна компетенція носіїв говору і проблема запозичень», **О.В. Петрухіної** (Москва) «Спадок складних слів у сучасній російській мові», **П.І. Білоусенка** (Запоріжжя) «Назви податків з суфіксом **-ина** та **-чина (-щина)** в історії української мови», **В.В. Грещука** (Івано-Франківськ) «Культура традиційного гірського пастухування в українському діалектному словотворенні», **М.Ю. Федурко** (Дрогобич) «Словотвірна морфонологія українських фемінативів у лінгвокультурологічному аспекті».

Чільне місце в програмі конференції посідала й загальнотеоретична проблематика слов'янського словотворення, зокрема вивчення похідних номінацій у зіставному та контрастивному аспектах. До цього циклу доповідей належать праці: **В.М. Виноградової** (Москва) «Словотворення та аксіологія», **Н.Ф. Клименко** (Київ) «Дієслівне основоскладання у контрастивному висвітленні», **О.О. Лукашанця** (Мінськ) «Словотворчі засоби мовної категоризації світу», **С. Менгель** (Галле) «Концепт – ментальність – мова: філософія мови В. фон Гумбольдта та О.О.Потебні в світлі сучасних лінгвістичних теорій», **І.Г. Милославського** (Москва) «Роль словотворення в розширенні когнітивного простору російської мови», **Г.П. Нещименко** (Москва) «Відображення гендерних проблем у слов'янському словотворенні», **О.В. Никитевича** (Гродно) «Російсько-білоруські дериваційні паралелі в культурно-історичному аспекті», **З.А. Харитончик** (Мінськ) «Концептуальні засади семантики похідних одиниць», **А.П. Загнітка** (Донецьк) «Структурна і функційна типологія синтаксичної деривації», **Л.П. Кислюк** (Київ) «Національномовні ресурси відображення соціодинаміки», **О.С. Снитко** (Київ) «Особливості номінації в онтогенезі».

Як засвідчили численні доповіді учасників конференції, у полі пильної уваги слов'янських дериватологів перебувають інноваційні процеси в сучасних слов'янських мовах, закономірності та національна специфіка відображення суспільних змін у словотвірній номінації. Цьому колу проблем слов'янської дериватології присвятили свої доповіді: **Ц. Аврамова** (Софія) «Нові слова, похідні від назв політичних партій, в період болгарського «переходу» кінця ХХ –

початку ХХІ століття», **І. Боздохова** (Прага/Сеул) «Композити в розвитку сучасного чеського лексикону (терміни та неологізми)», **К. Вашакова** (Варшава) «Словотвірна та семантична адаптація запозичень в сучасній польській мові», **Є.А. Карпіловська** (Київ) «Нова Україна в словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу», **І. Онхайзер** (Інсбрук) «(Анти-)утопічне словотворення в романі Дж. Оруелла «Nineteen Eighty-Four» та його перекладах російською, польською та чеською мовами», **Л.П. Кислюк** (Київ) «Національно-мовні ресурси відображення соціодинаміки».

У низці доповідей за об'єкт спеціального розгляду правили окремі категорії та розряди дериватів, показові щодо відображення суспільно значущих явищ, а також перспективи вивчення словотворення за допомогою нових дослідницьких процедур. До них належать виступи: **Л. Аризанковської** (Скоп'є) «Сучасна македонська мова між традицією та сучасними словотворчими тенденціями (на матеріалі суфіксальних іменників)», **Р. Драгічевич** (Белград) «Слова з позитивною та негативною конотацією в сербській мові з погляду національної культури», **О.І. Коряковцевої** (Седльце) «Похідні *nomina actionis* та мовний образ постсоціалістичного суспільства (на матеріалі російської, польської та чеської мов)», **Г.О. Ніколаєва** (Казань) «Поетичне словотворення: версії», **Й. Реке** (Тюбінген) «Гра слів у словотворенні жаргону», **Б. Штебих Голуб** (Загреб) «Композити у кайкавській літературній мові», **К.Г. Городенської** (Київ) «Дії та стани похідних дієслів як джерело пізнання історії та культури українського народу», **С.О. Соколової** (Київ) «Словотвірна парадигма дієслова на тлі теорії фреймів».

Уперше за майже 15 років роботи Комісії зі словотворення при МКС доповіді, підготовлені для її конференції, було видано до початку засідання в Києві. Ошатна книга «Відображення історії та культури народу в словотворенні» побачила світ у Видавничому домі Дмитра Бураго завдяки фінансовій підтримці Інституту української мови НАН України. Том упорядкували та зредагували Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловська. У ньому вміщено й доповіді тих членів Комісії, які з поважних причин, на жаль, не змогли взяти участь у засіданні: **Ю. Балтової** (Софія) «Болгарське Відродження та словотвірні тенденції в літературній мові ХІХ ст.», **М.Д. Голева** (Кемерово) «Словотворення як еволютивний процес», **Б. Тошовича** (Грац) «Нанизування префіксів в сербській, хорватській та бошняцькій мовах» і **Б. Чорича** (Белград) «Турецькі суфікси у південнослов'янських мовах».

Упродовж засідання члени Комісії мали можливість ближче познайомитися з науковими закладами, бібліотеками, старожитностями Києва. Київське засідання Комісії переконливо продемонструвало плідність таких наукових зібрань, адже зіставлення матеріалу рідної мови з іншомовним, можливість побачити певну проблему в широкому спектрі її трактувань та інтерпретацій, обговорити свої спостереження й висновки з колегами, які зайняті близькими або й тими ж

проблемами, надихають на дальші і глибші пошуки на ширшому дослідницькому полі, в багатомірній науковій і суспільно-культурній перспективі. Жваві дискусії, зацікавлене обговорення спільних проблем дали змогу іноземним гостям докладніше познайомитися з досягненнями українських дериватологів, відчутти чар українського слова, а українським ученим — краще уявити загальнослов'янський контекст української деривації в усьому розмаїтті її виявів.

Євгенія Карпіловська (м. Київ)

Ievgeniia Karpilovska (Kyiv)

FORUM OF SLAVIC WORD-FORMATION PARTICIPANTS IN KYIV

Meeting of the Commission on Slavic Word-formation at the International Committee of Slavists (25–28th May 2010).

**Не забудьте передплатити
журнал "Українська мова"
на 2011 рік!**

Передплатний індекс
журналу "Українська мова" 23920.
Дивіться "Каталог видань України 2011 рік",
сторінка 167.

ОРОНІМІЯ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВПОРЯДКУВАННЯ

Оронімія, або власні назви об'єктів гірського ландшафту, як підгрупа топонімії перебуває у сфері уваги не лише ономастів, тобто лінгвістів, але й географів. Для мовознавців, які спеціалізуються передусім на вивченні становлення словникового фонду, важлива багатогранна мовна інформація, яку можна почерпнути в результаті аналізу словотвору, принципів мотивації семантики твірних основ, з'ясування походження цього типу власних географічних назв, наприклад: визначення генетично слов'янських оронімів й іншомовних назв орооб'єктів; виокремлення народної географічної номенклатури, на базі якої посталала більшість оронімів, особливо тієї, яка відсутня в доступних джерелах, але яку можна відновити в процесі спеціального аналізу тощо. Для географів актуальні питання збереження та впорядкування назв об'єктів гірського ландшафту з метою їх систематизації (створення інформаційної бази відповідних об'єктів) та правильного передавання оронімів на різних типах карт (топографічних, туристичних тощо).

Найбільшим гірським масивом в Україні є Карпати. Природно, що місцеве населення зберегло у своїй пам'яті назви найрізноманітніших гір, горбів, височин, вершин, полонин, що, як об'єкт дослідження, цікаві як для лінгвістів, так і для географів. Сьогодні для наукової громадськості України надзвичайно важливе питання збереження оронімного фонду Українських Карпат з огляду на зникнення багатьох назв гірських об'єктів унаслідок господарського освоєння відповідного ландшафту: розроблення корисних копалин, вирубкування лісів, промислового і приватного будівництва тощо. Добре, якщо назви таких орооб'єктів залишаються хоча б на картах, проте фахівці відзначають

проблеми й іншого гатунку: перекручення назв і неточність їх відображення, що зумовлено відсутністю українськомовних карт до недавнього часу (для нанесення на карти місцевих назв їх перекладали здебільшого з російської мови, якою видавали раніше детальні топографічні карти). Крім цього, необхідно зібрати й систематизувати оронімію Українських Карпат з її подальшим етимологічним тлумаченням для отримання важливої мовно-історичної інформації. Обговоренню цих та низки інших питань було приурочено Всеукраїнську наукову конференцію **«Оронімія Українських Карпат: дослідження, упорядкування, збереження»**, яка відбулася 18–19 березня 2010 р. на базі Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Науковий форум урочисто відкрив ректор університету, доктор фізико-математичних наук, професор Степан Васильович Мельничук. Учасників конференції привітали декан філологічного факультету, доктор філологічних наук, професор Борис Іванович Бунчук і декан географічного факультету, доктор географічних наук, професор Валерій Петрович Руденко. Вступне слово виголосили голова Української ономастичної комісії, член-кореспондент НАН України Василь Васильович Німчук і директор ДНВП «Картографія», президент Української картографічної асоціації, доктор географічних наук Ростислав Іванович Сосса.

Власне наукова робота конференції розпочалася із заслуховування пленарних доповідей.

Д.Г. Бучко (Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка) у доповіді **«Кілька уваг про номінацію вершин Турківщини»** звернувся до історії питання про дослідження топонімікону Українських Карпат. Зокрема, він відзначив, що перше ґрунтовне дослідження власних географічних назв Українських Карпат належить Я. Рудницькому — **«Походження географічних назв Бойківщини»** (Львів, 1939; згодом цю працю було перевидано 1962 р. в Канаді (м. Вінніпег). — С.В.). Продовжив студії з української карпатської топонімії С. Грабець — **«Географічні назви Гуцульщини»** (Краків, 1950). У період незалежної України побачили світ студії Б. Лящука (**«Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій»**), П. Зборовського (**«Топоніміка Турківщини»**), М. Габорака (**«Назви гір і полонин Івано-Франківщини. Словник-довідник»**). Проте, незважаючи на значну наукову базу для дослідження оронімів Українських Карпат, на сьогодні відсутня класифікація оронімів як онімного класу, проблемною залишається й систематизація оронімії зазначеного регіону. Особливу увагу Д.Г. Бучко звернув на відмінність моделей номінації оронімів Турківщини від назв гірських об'єктів інших регіонів Українських Карпат. На основі зібраного матеріалу — 134 ороніми — дослідник виділяє такі принципи номінації назв місцевих орооб'єктів: 1. Номінація підвищення через відображення в його назві індивідуальних ознак цього об'єкта (*Бердо, Збир (Жбир), Кичера*). 2. Номінація підвищення через відображення в його назві іншого об'єкта, на який був схожий іменований орооб'єкт; іноді особи (*Стіжок, Стодола, Кіндрат*). 3. Номінація підвищення через відбиття в його назві наймення конкретної особи (*Борсуків, Ло-*

сівка, Чинтилівка). Щодо останнього принципу зауважимо: всупереч Д.Г. Бучку, не можна вважати посесивними такі назви, як *Зубовець*, *Шименка* й ін., оскільки присвійність реалізують словотвірні модель із суф. **-ів (-ов-а, -ов-е), -ин (-а, -е)**, а не суф. **-ець** і **-к-а**, які в топонімах указують на відносність щодо назви суміжного топооб'єкта.

Р.І. Сосса (Державне науково-виробниче підприємство «Картографія») в доповіді **«Ороніми Українських Карпат на географічних картах»** відзначив, що ороніми, порівняно з ойконімами та гідронімами, найменш унормовані в українському оніміконі. Щодо Українських Карпат, то в цьому регіоні сформувалася унікальна система автентичних власних географічних назв, у яких відбилися історія, культура, побут місцевих мешканців, особливості тутешніх природних умов тощо. Більшість оронімів дійшла до наших днів у тій формі, у якій вони вживалися в давні часи. Проте чимало назв гірських об'єктів із часом під дією тих або тих чинників змінили своє звучання, що вказує на важливість упорядкування таких оронімів, а також опрацювання системи заходів для унормування назв орооб'єктів України в цілому. Особливу увагу доповідач звернув на позначення оронімів на топографічних картах з огляду на часте перекручення і неточність відображення назв орооб'єктів у картографічних матеріалах. Для правильного передавання оронімів на картах, на переконання доповідача, необхідно провести роботу з унормування назв українських орооб'єктів і створити відповідну інформаційну базу для загального користування.

В.В. Лучик (Національний університет «Києво-Могилянська академія») у доповіді **«Проблеми порівняльно-історичного вивчення карпатської оронімії»** наголосив на цінності дослідження оронімів для мовознавства, особливо порівняльно-історичного, оскільки вони, разом із гідронімами, належать до найдавніших і найстійкіших одиниць онімної системи, які зберігають мовно-історичну інформацію, почасти втрачену в інших класах поміна ргоргіа і загальних назвах; виокремив хронологічні прошарки карпатських назв орооб'єктів: 1) доіндоєвропейські назви; 2) давньоіндоєвропейські (дослов'янські); 3) праслов'янські; 4) слов'янські та українські; 5) іншомовні назви; зацентрував увагу на важливості вивчення карпатської оронімії у зв'язку з місцевими говірками.

С.О. Вербич (Інститут української мови НАН України) у доповіді **«Карпатська оронімія як об'єкт етимологічного аналізу»** зосередив увагу на важливості мовно-історичної інформації, яку можна почерпнути в результаті етимологічного аналізу назв карпатських орооб'єктів. Це дасть можливість чіткіше хронологізувати час появи слов'янського (протоукраїнського) етносу в зазначеному регіоні, адже, незважаючи на поширену думку про те, що слов'яни — це вихідці з рівнинних місцевостей, наявність тут праслов'янських апелятивів з орографічною семантикою, як-от: **grunь*, **kyčera*, **ščьlbъ* та ін., свідчить про те, що слов'яни досить рано познайомилися з Північно-Східними Карпатами. На прикладі аналізу оронімів *Кобло*, *Попадя*,

Цуприк простежену еволюцію структури зазначених назв, відновлено їхню внутрішню форму, реконструйовано праслов'янські архетипи, а отже, доведено слов'янську природу цих оронімів.

Подальша робота конференції тривала в об'єднаній філолого-географічній секції. На жаль, не всі заявлені доповіді (19) прозвучали з огляду на відсутність доповідачів.

Доповідь «**Оронімія Буковини (Заставнівщина)**» (підготована у співавторстві з Я.П. Редьковою) виголосила Т. Кушнір (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича), у якій проаналізувала ороніми Заставнівського р-ну Чернівецької обл., звернувши основну увагу на словотвірну та етимологічну характеристику назв орооб'єктів.

У доповіді «**Оронімія Кіцманщини**» (підготована у співавторстві з Я.П. Редьковою) М. Флорескул (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича) запропонувала лексико-семантичну класифікацію оронімів Кіцманського р-ну Чернівецької обл.: 1) відантропонімні ороніми; 2) відетнонімні ороніми; 3) відфітонімні (точніше — похідні від фітономенів, а не від фітонімів, оскільки фітонім можна витлумачувати як власну назву якоїсь рослини — *С.В.*) ороніми; 4) ороніми, похідні від географічних апелятивів, що вказують на просторову локалізацію об'єкта; 5) назви, основи яких указують на певні події, що відбулися в зазначеній місцевості; 6) назви, похідні від місцевих географічних термінів на позначення рельєфу; охарактеризувала дериваційні моделі, за якими утворилися аналізовані ороніми.

У доповіді Й.Р. Гілецького (Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника) «**Проблеми назв вершин Українських Карпат**» основну увагу звернуто на потребу впорядкування назв вершин Українських Карпат з огляду на виявлення в картографічних матеріалах багатьох недостовірних або спотворених оронімів. Розв'язати цю проблему, на його думку, можна: 1) уточнивши назви вершин, які побутують серед місцевого населення, і відновивши їх на картах; 2) давши назви тим вершинам, які позначені тільки цифрами (відмітка висоти об'єкта); 3) завершивши українізацію тих назв вершин, які мають іншомовне звучання, наприклад: *Будичевська Велька* — *Велика Будичевська*, *Руський Дял* — *Руський Діл*.

Доповідь «**Оронімія Підгір'я в контексті топонімної системи регіону (на матеріалі Надвірнянського р-ну Івано-Франківської області)**» О.І. Михальчук (Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАН України) присвячено з'ясуванню мотивації семантики основ оронімів Підгір'я (регіон, прилеглий до Карпат), наприклад: *Вишна* (полонина) < *вишний* 'верхній', *Вавторів* (гора) < антропоніма *Вавтор* та ін. На окрему увагу, на думку дослідниці, заслуговують етимологічно затемнені назви, як-от: *Гуга*, *Мершора*, *Тавпиш* та ін.

У доповіді У. Кришталович (Центральний державний історичний архів, м. Львів) «**Дослідження Українських Карпат у міжвоєнній Польщі: діяльність Петра Контного та його наукова спадщина**» акцентовано увагу на необхідності вивчення наукової спадщини Петра Контного, природознавця і дослідника Гуцульщини (1895–1947 рр.),

яка сьогодні у своїй переважній частині зберігається в Центральному державному історичному архіві у Львові. Ідеться, зокрема, про його майже завершену працю з опису полонин Гуцульщини на території між Прутом і державним кордоном Польщі. П. Контний розпочав роботу над створенням «Атласу полонин» Гуцульщини, а також над збором історичного матеріалу про карпатські поселення і господарську діяльність місцевих мешканців, що мав увійти в багатотомне видання «Acta Nuculica». На жаль, Друга світова війна скоригувала плани дослідника — зазначені проекти не вдалося завершити.

Л.Р. Осташ (Львівський національний університет ім. І. Франка) у доповіді «**Сучасна оронімія наддністрянського села Стриганці та його околиць**» запропонувала структурно-семантичний аналіз сучасних оронімів с. Стриганці Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.: *Білі Береги, Гай, Гірка, Збіч, Середній Горб, Скала, Стінка, Шквершиш*, які сформувалися лексико-семантичним способом від місцевих географічних термінів.

У доповіді Є. Цвелиха (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) «**Трансформація оронімів Північної Рахівщини**» зроблено спробу аналізу назв орооб'єктів північної частини Рахівського р-ну Закарпатської обл., з-поміж яких переважають румунські (східнороманські) ороніми, наприклад: *Менчул, Трояска, Догяска* та ін. До таких автор зараховує і назви *Грунь* та *Клива*, які, однак, не можна вважати східнороманськими. Географічні апелятиви, на основі яких утворилися ці назви, мають слов'янське підгрунття, про що зазначено в спеціальних студіях українських і російських мовознавців (Ю.О. Карпенка, С.О. Вербича, Л.В. Куркіної).

У доповіді Л.П. Білінської (Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка) «**Відображення оронімних понять у мікротопонімії Покуття**» представлено лінгвістичний аналіз мікротопонімів, зокрема мікрооронімів, Покуття (зібрано 160 одиниць), мотивованих місцевими географічними термінами.

У доповіді Г.І. Денисика та Л.М. Денисик (Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського) «**Оронімія в антропогенному ландшафтознавстві**» наголошено на невідкладній потребі вивчення антропогенних ландшафтних комплексів, тобто тих, у структурі яких змінено хоча б один із геокомпонентів. У цьому контексті порушено актуальну проблему зміни (а також і зникнення) назв орооб'єктів унаслідок господарської діяльності людей. Назви таких гір залишаються лише на картах, у зв'язку з чим необхідно скласти історико-генетичні ряди карт, де ороніми будуть зафіксовані впродовж відповідного часу їхнього розвитку.

М.М. Сороцька (Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка) виголосила доповідь «**Орографічні терміни в мікротопонімії Північної Тернопільщини**»), обравши за об'єкт дослідження мікротопоніми північних р-в Тернопільської обл. — Кременецького, Лановецького, Шумського і частково Збарзького, мотивовані місцевими географічними термінами.

Н.Р. Яніцька (Львівський національний університет ім. І. Франка) у доповіді «**Мікротопонімія центральних та східних районів Львівщини**» проаналізувала назви мікротопооб'єктів, мотивованих як місцевими географічними термінами, так і власними особовими назвами й суміжними ойконімами.

У доповіді В.П. Коржика (Буковинське товариство природодослідників) «**Оронімія Буковинських Карпат як відображення історико-географічного процесу**» основну увагу приділено проблемам фіксації і збереження українських карпатських оронімів, що зумовлені низкою причин: 1) слабка картографо-документальна інформаційна база; 2) недостатня державна та громадська увага до збереження оронімів як цінного пласту нематеріальної культурної спадщини народу; 3) втрата інформаційних носіїв (старих мешканців, які ще пам'ятають місцеві назви; документів тощо). Запобігти загрозливій тенденції збіднення оронімної бази можна, на думку В.П. Коржика, шляхом: 1) невідкладного проведення польових досліджень і опитування місцевого населення із залученням краєзнавців, учителів шкіл для створення кадастру всіх назв місцевих та природних об'єктів; 2) створення детальної карти мезо- та мікротопонімів для надійної фіксації топонімної (оронімної) інформації; 3) відновлення призабутих назв чи найменування тих топооб'єктів, які не мали своїх назв.

В обговоренні доповідей узяли участь В.В. Лучик, Д.Г. Бучко, Р.І. Сосса, С.О. Вербич, І.С. Руденко, Я.С. Редьква.

Підсумовуючи результати своєї роботи, конференція ухвалила:

1. Наукові форуми з української топоніміки, зокрема з ороніміки, проводити періодично.

2. Державній службі геодезії і картографії, Інститутів української мови НАН України, Українській ономастичній комісії скласти інформаційну базу українських оронімів.

3. Організаторам конференції — Чернівецькому національному університету ім. Ю. Федьковича, Міжвідомчій науково-методичній раді з питань географічних назв, Інституту української мови НАН України, Українській ономастичній комісії — розіслати ухвалу й основну інформацію про науковий захід «Оронімія Українських Карпат: дослідження, упорядкування, збереження» у провідні вищі навчальні заклади України.

У межах роботи наукової конференції проведено засідання Української ономастичної комісії. Основні питання порядку денного — відновлення виходу бюлетеня «Повідомлення Української ономастичної комісії: минуле і сьогодення», а також визначення базових напрямів ономастичних досліджень у межах України.

Святослав Вербич (м. Київ)

Svyatoslav Verbych (Kyiv)

THE ORONYMY OF UKRAINIAN CARPATHIANS:
ITS STUDIES, PERSPECTIVES AND REGULATING
(18–19 March 2010, Chernivtsi)

КРУГЛИЙ СТІЛ «МОВОСВІТ ЛІНИ КОСТЕНКО»

18 березня 2010 року, напередодні ювілею Ліни Василівни Костенко, Інститут української мови НАН України провів круглий стіл «Мовосвіт Ліни Костенко». Організаторами заходу були всі співробітники відділу стилістики та культури мови на чолі з завідувачем, членом-кореспондентом НАН України, доктором філологічних наук, професором С.Я. Єрмоленко.

У роботі круглого столу взяли участь: директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, академік **Микола Григорович Жулинський**; директор Українського фонду культури, академік **Борис Ілляч Олійник**; літературознавець, критик, академік НАН України **Віталій Григорович Дончик**; завідувач відділу теорії літератури Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, член-кореспондент НАН України **Тамара Іванівна Гундорова**, а також дослідники з Києва, Ужгорода, Тернополя, Острога.

Відкрив зустріч директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор **П.Ю. Гриценко**. Він виголосив доповідь «Відповідальність перед словом» і зазначив, що постать Ліни Костенко — знакова, тобто в багатьох відношеннях константно окреслена і виразна. Сама поетеса — це вже окремий мовосвіт, який можна пізнати, осягнувши шкалу цінностей, позицію автора. Недостатньо вивченими вчений назвав авторські прийоми вербалізації наскрізних мотивів, концептів часу, слова та ін. Ліна Костенко, за його словами, вміє через просте, доступне, профонне значення піднятися до сакрального, високого, узагальненого. Своім словом поетеса довела, що справжня творчість не потребує руйнування берегів традиційності. Новаторським має бути насамперед мислення митця.

Член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України **С.Я. Єрмоленко** в доповіді «Мого народу гілочка тернова» зауважила, що ми вже понад півстоліття живемо в силовому полі естетики слова Ліни Костенко. Сьогодні надзвичайно актуальний біль поетеси за ту українську мову, що є добірним зерном і несе високий естетичний та інтелектуальний зміст. Поетеса обрала свою

мовну формулу часу: «Не час минає, а минаєм ми». Амплітуда художньої трансформації українського слова така широка у Ліни Костенко, що кожний лінгвостилістичний зріз потребує окремого дослідження.

Літературознавчий аналіз поезії Ліни Костенко був представлений у доповіді академіка НАН України, заслуженого діяча науки і техніки, члена КСПУ **В.Г. Дончика** «Поезія чину». Він засвідчив, що творчість поетеси — це «художній образ нашого українського буття з його героїкою та поразками, спорадичними радощами й неунікненим лихом, давніми, за давненими й новими болями, з його власними, внутрішніми та силоміць пов'язуваними ззовні проблемами».

Про важливість вивчення, популяризації творчого доробку поетеси говорив директор Українського фонду культури, академік НАН України **Б.І. Олійник**. Він назвав поезію Ліни Василівни — надбанням культури, історії, літератури, мови.

Академік АПН, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри стилістики Інституту філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова **Л.І. Мацько** виголосила доповідь «Будителі думки митця» й акцентувала увагу на тому, що Ліна Костенко повинна стати найвищим і найближчим претендентом на Нобелівську премію. Любов Іванівна щороку в березні в аудиторіях проводить заняття, присвячені лінгвістичному аналізу творів поетеси. Це завжди захоплено сприймають студенти, адже поезія Ліни Костенко залишається актуальною і сьогодні.

Про поетичні образи природи у мові поетеси розповіла у своїй доповіді «Концепт природи в поезії Ліни Костенко» доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України **Н.М. Сологуб**. Вона, зокрема, зазначила, що поетеса понад усе цінує первозданність природи — живого джерела натхнення і творчості. Уся система стилістичних засобів митця слова побудована на актуалізації лексики, яка найширше охоплює природні явища в їхньому зоровому сприйнятті.

Доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Ужгородського національного університету **В.І. Статєєва** виголосила доповідь «Афоризми — достоїнства мудрості». Дослідивши сучасні лексикографічні праці, мовознавець констатувала широке залучення крилатих висловів поетеси. Проте, на її думку, більш повно цю спадщину могли б відбити лише повні словники авторської мови.

Про метафоричні конструкції в мові Ліни Костенко в доповіді «Ідесь над гранями свідомості є те, чого іще нема» розповіла кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики української мови НПУ імені М.П. Драгоманова **Л.В. Кравець**. Вона зазначила, що стилістичні одиниці поетеси — інтелектуальні, глибокі, за ними часто прочитуються мовно-естетичні знаки національної культури.

Доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України **Л.О. Ставицька** виступила із доповіддю «Слово як сон у поезії Ліни Костенко» і наголосила, що слово поетеси преференційне, справжнє, у ньому часто прочитується баланс між реальністю та сном-ілюзією.

Про один із концептуальних складників мовосвіту Ліни Костенко — образ землі, — розповіла кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України **Г.М. Сюта** у доповіді «Етносемантика й етноестетика номінації *земля*». Дослідниця зазначила, що за всіма вживаннями слова *земля* прочитуються прозорі етномарковані змісти.

Завдання сучасної лінгвістики, у зв'язку з вивченням мови Ліни Костенко, окреслила завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор **Є.А. Карпіловська** у доповіді «Вона мені свята». Прерогативою мовознавців вона назвала створення корпусу творів Ліни Костенко, який дасть змогу укласти не лише словопоказчики, а й словники сполучуваності мовних одиниць — конкорданси.

Кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України **С.Г. Чемеркін** виголосив доповідь «Страшні слова, коли вони мовчать». Він наголосив, що слова поетеси в Інтернеті користуються великою популярністю. Їх використовують у різних комунікативних ситуаціях для створення стилістичних ефектів.

Детальний аналіз лексем-неологізмів представила у своїй доповіді «Неологічні експерименти» доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету «Острозька академія» **Г.М. Вокальчук**. Дослідниця зазначила, що новотвори Ліни Костенко розкривають невичерпні виражальні можливості мови, віддзеркалюють особливості української мовно-поетичної картини світу.

Кандидат філологічних наук, асистент кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка **О.А. Задорожна** в промові «Історичний час у мовотворчості Ліни Костенко» структурувала лексику, стилістичні конструкції із семантикою часу — одного з найвиразніших концептів поетеси.

Круглий стіл продемонстрував не лише науково обґрунтований лінгвістичний потенціал, а й живе слово Ліни Костенко. Поезію поетеси читали студенти II курсу акторського факультету Національного університету театру, кіно і телебачення імені І. Карпенка-Карого.

Із заключним словом про роботу круглого столу виступив директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор П.Ю. Гриценко, який високо оцінив заслухані доповіді і наголосив на актуальності і перспективах окресленої проблематики.

В обговоренні доповідей взяли участь Б.І. Олійник, Н.Г. Сидяченко, Т.І. Гундорова.

Матеріали круглого столу опубліковано в газеті «Слово Просвіти» (№ 12, 2010).

Тетяна Коць (м. Київ)

Tetyana Kots (Kyiv)

THE SCIENTIFIC SEMINAR «LANGUAGE OF LINA KOSTENKO»

УДК 811.161.2(477)(06)

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ ФОРУМ МОЛОДИХ УЧЕНИХ (21–23 квітня 2010 року, м. Київ)

Всеукраїнський лінгвістичний форум молодих учених «Українська мова у ХХІ столітті: традиції і новаторство» відбувся в Києві 21–23 квітня 2010 року. Його організували Інститут української мови НАН України та Рада молодих учених ІУМ НАНУ. Співорганізаторами Форуму виступили Національна академія наук України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Український мовно-інформаційний фонд НАН України, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інститут української філології національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

У роботі Форуму взяли участь науковці та фахівці в галузі лінгвістики — аспіранти й докторанти, студенти вищих навчальних закладів, провідні лінгвісти, представники наукових товариств, а також викладачі української мови України, Росії, Хорватії, Німеччини. Всього 200 учасників. Форум об'єднав інтелектуальний потенціал молоді, яка, спираючись на традиції і досвід своїх учителів та наставників, прагне розширити горизонти сучасної лінгвістики, і відомих мовознавців, які у форматі майстер-класів та круглих столів поділилися своїм науковим досвідом, професійною майстерністю, творчими планами.

Відкриваючи Форум, директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор **П.Ю. Гриценко** наголосив на тому, що надзвичайно широкою є географічна палітра зібрання

© Н.О. ЯЦЕНКО, 2010

молодих науковців — вони прибули з різних куточків України, а також із Німеччини, Росії та Хорватії. Тому розмова про проблеми української мови набуде ширшого контексту. Мета Форуму — насамперед розставити акценти в дослідницькій парадигмі з орієнтацією на майбутнє, тому що саме молодим науковцям творити і відстоювати українську мову в XXI ст.

Член Президії АН України, академік-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, академік **М.Г. Жулинський** зачитав привітання президента АН України академіка **Б.Є. Патона** учасникам Форуму, в якому наголосив на тому, що саме молодь визначатиме наукові пріоритети XXI століття і, спираючись на найкращі традиції й досвід своїх наставників, буде поглиблювати наукове пізнання мови.

Із вступним словом на відкритті Форуму виступили:

М.Г. Жулинський, академік НАН України, академік-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, який висловив упевненість у тому, що в майбутньому такі лінгвістичні форуми будуть відбуватися тут, в Україні, в Києві, ще з ширшим залученням мовознавців з інших країн. Сьогодні Україна перебуває в складному становищі. Ми розуміємо, що глобалізація випробовує на міцність і цивілізації, і нації. Для України як молодої держави надзвичайно важливо налагодити плідні зв'язки з іншими державами, з іншими націями. В Україні повинні досягти того рівня самоусвідомлення, що українська мова — це мова державна, це фактор консолідації українського суспільства; українська мова — це чинник самоідентифікації українців.

В.А. Смолій, академік, директор Інституту історії НАН України сказав, що консолідація молодої спільноти, яка займається вивченням складних проблем мови, любить мову, — це надзвичайно важлива справа. Молодь, яка сидить у залі, в майбутньому справді буде вивчати проблеми українського мовознавства. Питання гуманітаристики, проблеми мовознавства, проблеми філософії української мови, проблеми історії повинні бути насамперед проблемами влади і проблемами держави. І це має бути потужним фундаментом потужних досліджень цих проблем. Знання здобувати важко. Щоб бути добрим фахівцем, бути визнаним, зробити добру кар'єру, кар'єру не лише тут, кар'єру і статус у європейській спільноті — потрібно вчитися, вчитися тяжко, системно.

В.А. Широков, член-кореспондент НАНУ, директор Українського мовно-інформаційного фонду НАНУ побажав успіхів у роботі Форуму, наголосивши на поєднанні в його гаслі традицій і новаторства. Сьогодні відбуваються дуже цікаві процеси: в 80–90-і роки минулого століття мова разом із гуманітарним статусом почала набувати статусу технологічного. Адже в сучасних інформаційних системах мова перетворюється і вже перетворилася на основний технологічний інструмент. І зараз потрібні знання про мову дещо не такі, які потрібні були в попередні епохи. Це ставить багато нових завдань

перед молодими дослідниками, продукує поняття лінгвістичної технології. В останні десятиліття з'явилися такі поняття як лінгвістичний корпус, корпусна лінгвістика, дослідження мови комп'ютерними методами — це не просто данина моді. Річ у тім, що зараз у нас відбуваються дві науково-технічні революції — електронно-комунікаційна і цифрова. І тут справді ми маємо велику конкуренцію, тобто кожна мова, кожна нація намагається в цьому новому інформаційному середовищі себе представити достойно і, як кажуть, завоювати достойне місце. Для цього потрібні не тільки бажання, не тільки самоусвідомлення необхідності це робити, а й різні засоби лінгвістичної технології. Ясна річ, що це потребує проведення дуже серйозних, дуже глибоких і, головне, дуже масштабних наукових досліджень мовної системи.

В.М. Брицин, доктор філологічних наук, професор, заступник директора Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України у своєму виступі наголосив на тому, що програма Форуму охоплює надзвичайно широке коло питань, до розв'язання яких залучено як традиційні, так і новітні методи лінгвістичних досліджень, і побажав учасникам зібрання гарних вражень від наукового спілкування.

А.К. Мойсієнко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Інституту філології Національного університету імені Тараса Шевченка звернувся до учасників Форуму словами видатного поета *“Молодий я, молодий, повен сили та одваги..”*. Ідея молодості — це те, що об'єднує всіх у цій залі. Творчість не лише у конкретних темах, зафіксованих кандидатськими дослідженнями, докторськими, — це значно ширше. Творчість — це завжди пошук і молодість, знову ж таки — це та енергія, яка сьогодні дає можливість творити по-новому, творити своє і творити на широких філологічних теренах.

А.В. Висоцький, директор Інституту української філології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, кандидат філологічних наук, професор передав сердечні вітання ректора Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, акад. В.П. Андрущенка з нагоди українського Форуму молодих учених, молоді інтелігенції, українців, зокрема мовознавців. Доповідач зазначив, що ми сьогодні створюємо підґрунтя для розвитку наших студентів, які в подальшому стануть аспірантами, кандидатами і докторами наук.

У межах Форуму:

1) пройшли майстер-класи відомих учених — докт. філол. наук, проф., чл.-кор. НАНУ *С.Я. Єрмоленко*; докт. техн. наук, проф., чл.-кор. НАНУ *В.А. Широкова*; докт. філол. наук, проф. *П.Ю. Гриценка*; докт. філол. наук, проф. *Є.А. Карпіловської*; докт. філол. наук, проф. *Л.О. Ставицької*. Завершив роботу Форуму блискучий майстер-клас Народної артистки України *Р.С. Недашківської*;

2) виголошено стендові доповіді у форматі ретроспективної інтерактивної виставки науково-періодичних видань ІУМ НАНУ;

3) пройшли також засідання круглих столів: “Лінгвістичні технології в Україні. Комп’ютерна лінгвістика. Корпусна лінгвістика” та “Українсько-тюркські мовні взаємини у синхронії та діахронії”;

4) відбулася конференція “Українська мова в ХХІ ст.: традиції і новаторство”, під час роботи семи секцій якої виголошено 75 доповідей.

У дискусіях з актуальних питань сучасного мовознавства було порушено проблеми етимології та історії української мови, української ономастики, діалектології, лінгвогеографії, фонетики та фонології.

Ось лише окремі фрагменти з них.

Л. О. Лісова (Луцьк): “Прізвища як своєрідний шар лексики кожної мови відображають історію культури та ментальності народу, накопичують його матеріальний, культурний, історичний досвід. Особливо важливе значення для дослідників мають прізвища, похідні від назв професій, оскільки в них збереглися архаїчні, а часто і втрачені корені, вони містять важливу не лише для лінгвіста, а й для етнолога, історика інформацію про давно відмерлі промисли. Українські прізвища як незмінні спадкові найменування, що остаточно сформувалися ще два століття тому, репрезентують специфічну лексику того періоду, яка відображає матеріальний, культурний, історичний досвід суспільного середовища, в якому вона зародилася і функціонувала”.

Г. В. Сікора-Литвин (Київ): “У парадигмі бачення лінгвопортрета міста іманентною соціолінгвістичною проблемою виступає мовний етикет як часова та просторова категорія, яка є носієм цінної інформації щодо лінгвальних та екстралінгвальних процесів. Мовний етикет визначається загальною культурою спілкування і диференціює вживання традиційних локальних мовних ресурсів щодо комунікативних ситуацій, які відбуваються у певних комунікативних сферах функціонування, для яких важливими критеріями відмінності виступають соціальні характеристики самих мовців (соціальний статус, вік, рівень їхньої освіти й виховання), характер взаємин між комунікантами (ступінь їх знайомства і близькості), а також емоційність ситуації.

Мовний побут міста Львова розвивався в особливих історичних, соціальних і культурних умовах, зокрема — не лише на своєму рідному тлі (наддністрянському говорі південно-західного наріччя української мови), а й в умовах співіснування рідної української мови та державної польської мови. Саме тому мовному етикетові Львова притаманні польські риси, які у його структурі на сьогодні є органічними елементами.

Специфікою львівського мовного етикету беззаперечно можна вважати широке використання лексеми *прошу*. Висока функціональна навантаженість цієї лексеми та інших формул гречності з нею виявляється в тому, що вони побутують аж у 16 комунікативних ситуаціях:

Група етикетних формул із компонентом *прошу* є найяскравішим складником структури мовного етикету львів’ян, оскільки її вживання характеризується високою частотністю, багатством використання у різних комунікативних ситуаціях та сферах, а також розмаїттям стилістичних відтінків. Представлені моделі ввічливого спілкування

мають високі статусні характеристики у мовному просторі Львова та його довкіллі й визначаються мовцями різних соціальних прошарків як “зразкові”, “правильні”, “культурні”, “нормативні”.

Н.М. Біленька (Житомир): “Народна етика є системою правил та норм поведінки людини в усіх сферах її життя: у побуті, колективі, різних святкових обрядах та повсякденних життєвих ситуаціях. Усе, що оточувало людину, мало для неї величезне значення, а надто те, що стосувалося сімейно-родинної обрядовості. Кожна ситуація, у яку потрапляла людина, вимагала порад, настанов, життєвого досвіду. Поступово формувалася система усталених словесних формул та традиційних моделей людської поведінки, яка зміцнювалася і відшліфовувалася впродовж віків. Тому в ній відбиті світогляд та ідеологія, досвід і знання, сімейний та общинний уклад минувшини.

Важливу роль у формуванні й дотриманні норм поведінки відіграє звичаєве право. Зокрема, сільські громади коригували й регламентували суспільну, громадську, побутову, а також мовну поведінку своїх членів, зокрема поліщуків. Одним із таких стереотипів є сім'я, якій притаманні поведінкові ознаки стосунків між членами родини.

Мовноетикетні одиниці завжди були елементом доброї словесної магії українців. Посередництвом позитивно забарвлених формул звертань кодувався дружній, товариський тип симетричних взаємин між комунікантами, виявлялося шанобливе ставлення до особистості.”

Є.М. Пилипенко (Умань): “Авторитет письменників, громадських діячів другої половини XIX–початку XX століть, серед яких виділяємо постать І. Нечуя-Левицького, зумовив вироблення на основі їхніх творів літературної мови, що поступово стає загальнонаціональною. Ґрунтовне дослідження ідіолекту митця слова неможливе без з'ясування діалектної основи його мовотворчості, звернення до діалектного оточення, у якому формувалася мовна особистість письменника.

Увага до чинників формування мовної особистості породжує проблему відбору текстів для найповнішого лінгвістичного аналізу. В. Сімович, опрацьовуючи видання творів Кобзаря, робить висновок про те, що вивчати мову письменника варто не з передруків, а з рукописів чи текстів, максимально наближених до них. Думку про звернення до рукописних текстів як головного об'єкта лінгвістичного аналізу обстоює і П.Ю. Гриценко, який уважає, що варіант написаного автором тексту є “надійною вихідною інформаційною базою для вивчення ідіолекту”.

Тематика відбивала наукові досягнення як у традиційних галузях мовознавства (граматиці, морфології, словотворі, синтаксисі, стилістиці, лексикології, фразеології, термінології та ін.), так і в новітніх підрозділах лінгвістичного знання (соціолінгвістиці, дискурсознавстві, інтернет-комунікації, когнітивній, комп'ютерній, корпусній лінгвістиці тощо).

О.І. Петришина (Тернопіль): “У науковій парадигмі лінгвістичних досліджень останніх десятиліть чільне місце посідають розвідки,

присвячені релігійному стилю сучасної української літературної мови. Сучасна українська національна церква *de jure* — українськомовна. Проте *de facto* державна мова не є основною, монолітною мовою богослужінь в українських християнських храмах. Проблема церковного мововживання спричинена історичними реаліями, а її розв'язання залежить від рівня освіченості, національної свідомості, толерантності священнослужителів, прогресивності їх світської, громадянської позиції, від прагнення керівництва різних єпархій до конфесійного зближення та уникнення чвар на релігійному ґрунті. Першим вагомим кроком до такого порозуміння може стати діяльність міжконфесійної літургійної комісії для видань спільних перекладів богослужбових текстів, молитов тощо”.

О.А. Зозуля (Київ): “Сьогодні, у час активного розвитку новітніх інформаційних технологій, коли будь-яка інформація, у тому числі художні тексти, є доступною широкому загалу й поширюється з неймовірною швидкістю, не варто недооцінювати вплив мови художньої літератури на лексикон певної мовної спільноти, у нашому випадку — української. Окрім того, пошуки сучасними письменниками нових виражальних засобів мають вплив на розвиток образної системи сучасної поезії й прози, збагачують поетичний лексикон, визначають перспективи творення нових номінативних одиниць за певними словотвірними типами тощо”.

Л.Д. Малевич (Рівне): “У лінгвістичній науці на межі ХХ і ХХІ століть відбулися докорінні зміни, які полягають у тому, що мову почали розглядати не як самостійну, незалежну від людини систему, а як своєрідний антропологічний феномен. Розвиток термінології безпосередньо залежить від особистого внеску, етнокультурних орієнтирів, лінгвістичних інтенцій носіїв мови. Деякі з науковців були авторами цілих особистісних терміносистем — сукупностей термінів, відібраних за певними теоретичними принципами, відповідно організованих на формальному та семантико-поняттєвому рівні, якими вони послуговувалися в науковій, викладацькій діяльності. Як своєрідний різновид особистісних терміносистем можемо розглядати й галузеві словники окремих авторів.”.

І.Є. Щедров (Первомайськ): “Упродовж останнього десятиліття ХХ і на початку ХХІ століття розвинувся та продовжує стрімко розвиватися багатомовний термінологічний ринок, що характеризується не лише конкретними поповненнями кількісного складу досліджуваної терміносистеми, а й якісними змінами в термінотворчих процесах. Розвиток сучасних інформаційних технологій і політико-економічні перетворення в Європі та світі є визначальними для сучасного етапу в історії людства, що окреслюється поняттям глобалізації. Глобалізація посилила міграційні процеси, які передбачають постійний взаємозв'язок між окремими особами, культурами та мовами. Необхідність детального вивчення української термінологіки зумовлюється тим, що, по-перше, сучасна вітчизняна термінологія ще не досить глибоко досліджена, по-друге, існує потреба багатоаспект-

ного аналізу всіх складників лексичної системи української мови, дослідження особливостей їх структури, взаємозв'язків та функціонування в різних мовних ситуаціях”.

Н.В. Кондратенко (Одеса): “Дослідження української політичної комунікації залишаються наразі актуальними з огляду на циклічність українського виборного процесу: останні п'ять років українці перебувають під постійним тиском політичної агітації та пропаганди. Політичний дейксис президентських перегонів мав два способи реалізації: по-перше, традиційне для політичної комунікації застосування займенників для репрезентації модифікацій опозиції *свій – чужий*; по-друге, – для створення, зміни та нашарування мотиваційних настанов реципієнтів через актуалізацію асоціативного зв'язку між неоднозначними та семантично визначеними елементами політичного тексту”.

О.І. Андрейченко (Сімферополь): “Сучасний політичний дискурс багатий на метафори, які образно характеризують суб'єктів політики, їхні погляди, дії. Використовуючи в сучасному політичному дискурсі метафоричну модель замість прямої номінації, автор має на меті спрямувати думку реципієнта в заданому напрямі, робить спробу нав'язати свою систему оцінок і поглядів. Метафоричні моделі використовуються як засіб маніпулювання свідомістю адресата сучасного політичного дискурсу. Загальною ознакою виявлених метафоричних моделей є негачія та агресивність. Зумовлено це не особливістю вихідної поняттєвої сфери, а реаліями політичного життя, добором тих емотивних смислів, яких потребує політична ситуація”.

А.А. Кісельова (Одеса): “Вивчення закономірностей формування та сприйняття іміджу на сьогодні є однією з актуальних проблем сучасної лінгвістики, але більшість відповідних розробок присвячено аналізу іміджевих характеристик політичних діячів. Імідж телеведучого як такий, його вербальна поведінка є максимально важливими умовами у формуванні ставлення глядачів до нього та для привертання уваги до медіатору, який він представляє, що, своєю чергою, увиразнює необхідність якнайретельнішої реконструкції мовленнєвих складників іміджу, виокремлення його найвпливовіших лінгвальних моделей, щоб оптимізувати іміджеві образи сучасного медіапростору”.

О.А. Кучерява (Одеса): “На сьогодні з-поміж основних підходів до вивчення тексту особливе місце посідає когнітивний напрям, теоретико-практичне підґрунтя якого визначає когнітивна психологія і когнітивна лінгвістика. Таким чином, закладену в художній текст змістово-концептуальну інформацію можна представити за допомогою системи зв'язків: текст – концептуальний простір тексту – індивідуально-авторська картина світу, які визначили підґрунтя концептуального аналізу художнього тексту. Концептуальний аналіз на матеріалі художнього тексту має подвійне спрямування: по-перше, дозволяє шляхом когнітивного моделювання заглибитись у семантичний простір художнього тексту, а отже, в ідейно-художній зміст твору, і по-друге, вивчати парадигми культурних концептів, мовні засоби їх вираження, динаміку розвитку й місце у творчості окремого письмен-

ника або письменників певної епохи, тексти, в яких розкривається додатковий зміст концепту, а також роль літератури в розвитку концептосфери національно-лінгвокультурної спільноти”.

Л.І. Дідун (Чернігів): “Однією з проблем, що розвивається в руслі когнітивної лінгвістики, є проблема прецедентності. Прецедентні феномени несуть у собі культурне навантаження, суму культурних знань представників тієї чи тієї спільноти, фіксуючи найзразковіші, показові ситуації з різних сфер життя. Увесь багаж феноменів культури під час його сприйняття віддзеркалюється в свідомості людини, де певним чином структурується, взаємопов’язується, систематизується. Так формується культурний простір — форма існування культури в свідомості людини. Прецедентні висловлювання в ролі заголовків газетних статей — це саме той випадок, коли в мінімальній кількості може сконцентруватися максимальна якість, сприяючи глибшому усвідомленню матеріалу, посиленню експресії й створенню ефекту новизни”.

Наголошено на крос-культурних аспектах комунікації, як на практиці, так і в методиці викладання української мови як іноземної.

П. Гількес (Мюнхен, Німеччина): “Українська мова як єдина державна мова України, що затверджено Конституцією, суттєво вплинула на мовну політику і мовне планування. Комунікація між державними установами, застосування української в парламенті і функції системи освіти як каталізатора в поширенні української мови дозволяють говорити про українізацію країни.

Вплив українознавства як важливого інструмента українізації і становлення нації відчувається в багатьох галузях суспільства. Відкрита і цікава освітня політика, мовне планування можуть збільшити вплив українознавства і врешті зацікавити і неукраїнців специфічно українськими темами й українською мовою”.

Г.П. Мацюк (Львів): “В умовах сучасної лінгвістичної парадигми розширюється предметна сфера досліджень і викладання загального мовознавства, інтеграційний напрям та навчальна дисципліна. Взаємодія “загальне мовознавство” — “часткове мовознавство” посилюється шляхом взаємодоповнення ідей. Розв’язання проблем, які виникають у взаємодії ідей загального мовознавства та української лінгвістичної традиції, має наукову та навчальну цінність: з одного боку, через збагачену палітру традицій поглиблюється узагальнена лінгвістична теорія (як універсальний компонент лінгвістичного знання), з іншого боку, зростає ефективність викладання питань загального мовознавства як навчальної дисципліни”.

Ж.Д. Горіна (Одеса): “Як відомо, саме вищі гуманітарні заклади освіти, де здійснюється реальний колообіг культури, віддзеркалюють реалії етнокультурних процесів в Україні, а отже, надалі визначатимуть усі головні перспективи національної освіти. Вітчизняні освітяни дійшли спільного висновку, що полікультурна освіта й виховання розширюють горизонти освітньої діяльності, культивуючи толерантність як норму моральної поведінки, прагнення взаємопорозуміння

з представниками інших расових, етнічних, конфесійних, мовних, культурних спільнот і надаючи навчально-виховному процесу національного характеру. Рідномовна освіта в Україні вимагає теоретико-методологічного переосмислення крізь призму полікультурно-мовного простору України”.

Є.В. Камінська (Донецьк): “Сьогодні перед сучасною освітою постає завдання створити ефективні дидактичні системи, які ґрунтуються на застосуванні технологій, форм і методів навчання, що забезпечують інтенсивне оволодіння системою знань, формування умінь, навичок і на цій основі істотно підвищують рівень творчої діяльності студентів, створюють умови для глибшого й повнішого розвитку інтелекту. Вагомим фактором виведення освіти на якісно новий рівень і покращення підготовки висококваліфікованих спеціалістів є не тільки комп’ютеризація навчального процесу, а й упровадження у навчальний процес інтернет-технологій, створення корпоративних мереж та віртуальних лабораторій, які дозволять у реальному часі виконувати експериментальні дослідження в процесі аудиторних занять, як це відбувається за кордоном. Результатом реалізації інтернет-технологій у дистанційному навчанні стане підвищення якості, доступності та конкурентоспроможності національної освіти і науки, надання нових можливостей для наукового пошуку і технологічного розвитку, підвищення ефективності наукових досліджень”.

А.О. Велика (Одеса): “Актуальним і надважливим є вивчення мовної ситуації в Україні та розв’язання проблем, пов’язаних з українсько-російською двомовністю. Мовне питання — це не лише лінгвістична проблема, а й соціальна, політична, культурна. Мова — джерело формування нації та певного етнопогляду. Саме ця проблема становить предмет нашого дослідження. Особливої уваги потребує вивчення мовної поведінки молоді, оскільки молодь — це та соціальна група, яка визначатиме мовну ситуацію в майбутньому. Завданням дослідження було вивчення стану, поширення, укорінення української мови серед студентів, їх ставлення до української мови в умовах конкуренції з російською, виявлення поглядів нового покоління громадян щодо перспектив розвитку і розширення сфер вживання української мови”.

О.М. Новикова (Мюнхен): “Вивчення української мови як іноземної неможливе без звернення до її фразеології як одного з мовних засобів вираження етнокультурної картини світу, як джерела лінгвокраїнознавчої інформації. Відомо, що фразеологія є одним із складних рівнів мови. Правильне та доречне використання фразеологізмів надає мові неповторності, особливої виразності, образності, робить її емоційно забарвленою, дозволяє зробити висновки про рівень володіння співрозмовником іноземною мовою. Одним із важливих прийомів навчання іноземних студентів є зіставлене вивчення української та іншомовної фразеології на різних рівнях, включаючи семантику, граматичну структуру, стилістичні функції, емоційно-стилістичне забарвлення тощо, що дозволяє виділити кілька груп

фразеологізмів, які відрізняються різним ступенем подібності: від повного збігу семантики, граматичної структури, стилістичного забарвлення і внутрішньої форми до абсолютної безеквівалентності. Особливу увагу варто приділяти тим зворотам мови, які мають яскраво виражену національну символіку або містять національні реалії, пов'язані з певними подіями історії, традиціями, побутом українського народу”.

У межах Форуму проведено конкурс молодих учених, найкращі доповіді яких були відзначені на підсумковому засіданні.

Всеукраїнський лінгвістичний форум молодих учених завершився прийняттям ухвали:

1. Уважати Всеукраїнський лінгвістичний форум молодих учених важливим початком нової традиції – регулярних наукових контактів дослідників різних поколінь і різних наукових і науково-навчальних установ України у галузі лінгвістики.

2. Надалі проводити Форум на базі Інституту української мови НАН України один раз на три роки.

3. З метою виявлення та залучення обдарованих студентів до великих загальнонаціональних наукових проектів із лінгвістичної проблематики разом із Міністерством освіти і науки України щороку проводити всеукраїнські конференції молодих учених-мовознавців на базі вищих навчальних закладів у різних регіонах України.

4. Матеріали та фотозвіт Форуму розмістити на сайтах Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених та Інституту української мови НАН України. Інформацію про Форум оприлюднити на сторінках фахових періодичних видань і друкованих ЗМІ.

5. Раді молодих учених Інституту української мови НАН України налагодити зв'язки із зарубіжними учасниками Форуму: взяти участь у інтернет-конференції “Діалог мов – діалог культур. Україна і світ”, яка відбудеться 26–28 травня 2010 року (організатор – Інститут ім. Людвіга Максиміліана, Мюнхен, Німеччина).

6. Підтримати пропозицію тюркологів – учасників круглого столу «Українсько-тюркські мовні взаємини у синхронії та діахронії» щодо розвитку україністики у країнах тюркомовного світу.

7. Висловити подяку організаторам Форуму, всім, хто долучився до створення належних умов для його проведення.

Ніна Яценко (м. Київ)

Nina Yatsenko (Kyiv)

THE FIRST ALL-UKRAINIAN LINGUISTIC FORUM OF YOUNG SCIENTISTS
(21–23 April 2010, Kyiv)

УДК 092 + 811.161.2 Гриценко

ПРОФЕСОРОВІ П.Ю. ГРИЦЕНКУ ШІСТДЕСЯТ

У ці світлі осінні дні наукова спільнота святкує славний ювілей — 60-річчя директора Інституту української мови Національної академії наук України, завідувача відділу діалектології, доктора філологічних наук, професора Павла Юхимовича Гриценка.

Павло Юхимович Гриценко — відомий мовознавець, діалектолог, лінгвогеограф, історик мовознавства, автор понад чотирьохсот праць, активний громадський діяч — зробив вагомий внесок у розвиток мовознавчої науки. Монографії, (“Моделювання системи діалектної лексики”, “Ареальне варіювання лексики”, “Говірки

П.Ю. Гриценко

Чорнобильської зони. Тексти”, “Говірки Чорнобильської зони. Системний опис”, “Український діалектний фонофонд”, “Професор Степан Пилипович Бевзенко”, “Професор Микола Васильович Никончук”), численні студії Професора з діалектології української мови, проблем взаємодії діалектів та літературної мови, типології і взаємовідношень слов’янських діалектних систем, теорії лінгвістичної географії, діалектної текстології збагачені новою методикою дослідження діалектних явищ, принципами, прийомами картографування, інтерпретацією лінгвістичних карт. У своїх працях відомий науковець надає великого значення проблемам мовної еволюції, дослідженню причин просторової диференціації мови. Як дослідник ви-

© Г.С. КОБИРИНКА, 2010

являє різноспрямовані процеси просторової диференціації та інтеграції мови, її змін у часі й просторі. Продовжуючи традиції кращих представників українського мовознавства, наукову діяльність Павло Юхимович зосереджує і над *Загальнослов'янським лінгвістичним атласом* як Голова української національної комісії, автор карт, член редколегії і відповідальний за представлення українського матеріалу.

Гострий розум, інтелігентна й толерантна вдача подарувала Павлові Юхимовичу багаті творчі й людські контакти з науковцями всіх слов'янських країн. Він має визнаний у слов'янському світі авторитет серед діалектологів-славістів, свідченням чого є численні публікації в зарубіжних виданнях (*The European Choice and Development of the Ukrainian Language since 1990 // ICCEES. VII World Congress. Europe – Our Common Home. Abstracts. Berlin, 2005*; *Архаические диалектные зоны славянского континуума (по данным лингвистического атласа) // XIV Мегународен славистички конгресс. Зборник на резимеа. I том. Лингвистика. – Скопје, 2008*; *Carpatho-balkanica в свете „Общекарпатского диалектического атласа” // Карпато-балканский диалектный ландшафт: Язык и культура. Памяти Галины Петровны Клепиковой. – М., 2008*; *Electronic Lexical Card Index for the Ukrainian Dialects // Slovko 2009: NLP, Corpus Linguistics, Corpus Based Grammar Research. The Fifth International Seminar. Bratislava, 2009*), і те, що він є відповідальним редактором та відповідальним рецензентом видань закордоном (*Język ukraiński. Współczesność – historia. – Lublin, 2003, Barbara Falińska. Leksyka dotycząca hodowli na mapach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego. – Białystok, 2001*), активним членом міжнародних шкіл-семінірів, членом Міжнародного комітету славістів та комісії при ньому.

Про організаторські здібності П. Ю. Гриценка свідчать численні конференції, наради, семінари як у Києві, так і в інших містах України – Кам'янець-Подільському, Умані, Глухові, Луганську, Ізмаїлі...

Павлові Юхимовичу Гриценку вдалося зміцнити і розширити зв'язки з багатьма науковими центрами та вищими навчальними закладами. Він є організатором Всеукраїнської школи-семінару з етнолінгвістики в Житомирському педагогічному університеті; за його ініціативою розпочав роботу Всеукраїнський лінгвістичний форум молодих учених; школа-семінар для молодих діалектологів на базі Уманського університету; професор скоординував діяльність учених вищих навчальних закладів Подільського регіону щодо створення регіонального словника; під його керівництвом розпочато роботу над Мультилінгвальним атласом межиріччя Дністра та Дунаю.

Інститут української мови НАН України, який очолює П. Ю. Гриценко, організував чимало наукових і культурних заходів: Наукові читання, присвячені пам'яті доктора філологічних наук, професора Алли Йосипівни Багмут, кандидата філологічних наук Інни Петрівни Чепіги; Круглі столи “Професор Юрій Шевельов у сучасному українському дискурсі” (до 100-річчя від дня народження), “Мовотворчість Ліни Костенко” (до 80-річчя від дня народження); започаткував про-

ведення Міжнародної конференції із соціолінгвістики в Україні; “Вітальню аристократичного українського мовлення” при Будинку вечних НАН України. З метою розширення кола фахівців різних галузей гуманітаристики, які б оцінювали текст з позицій його поліінформативності, а в дослідженнях та едиційній практиці були зорієнтовані на автентичність тексту, Інститут української мови НАН України організував разом із Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України наукові семінари “*Текст. Контекст. Едиція*”.

Багато зусиль докладає П. Ю. Гриценко і для віднайдення джерел видання наукових праць, проведення наукових конференцій, засідання Міжнародної комісії *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*.

Як відомий діалектолог Павло Юхимович щиро вболіває за стан справ у відділі діалектології. Саме завдяки його зусиллям у відділі діалектології створено український діалектний фонофонд, опубліковано 3-й том “*Атласу української мови*”, “*Говірки Чорнобильської зони*”, “*Український діалектологічний збірник. Пам'яті Тетяни Назарової*”, збірник тез міжнародної наукової конференції “*Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі*”, присвяченої 100-річчю від дня народження доктора філологічних наук, професора Федота Трохимовича Жилка. Під керівництвом Павла Юхимовича сьогодні маємо поважні зрушення щодо видання регіональних словників, хрестоматій як друкованих, так і на CD. Сьогодні у відділі ведеться інтенсивна робота над “*Словником українських говірок Закарпатської області М.А. Грицака*”, над формуванням картотеки зведеного діалектного словника — *Словника народних говорів*, над розширенням діалектного фонофонду, збиранням й опрацюванням матеріалів до “*Лексичного атласу української мови*”.

Активна життєва позиція і сила духу, відданість справі українського мовознавства та високий професіоналізм, цілеспрямованість та оптимізм, широта наукових, культурних і громадських зацікавлень вирізняють доповіді Павла Юхимовича на різноманітних міжнародних, всеукраїнських конференціях, численних виступах на радіо, телебаченні, у пресі, сприяють піднесенню престижу нашої науки, мови та Інституту в цілому. П.Ю. Гриценко бере активну участь у проведенні академічних слухань, присвячених українській мові, у Верховній Раді, у Відділенні наук про землю, Будинку вчителя.

Як талановитий науковий керівник Павло Юхимович виховав багатьох учнів, під його керівництвом захищено понад 30 кандидатських та 2 докторські дисертації.

Колеги поважають і цінують Павла Юхимовича як принципового, вимогливого наставника і радника, його нестримна думка, енергія дарує колегам, учням чимало творчих ідей та задумів.

З роси і води, шановний Професоре, на многая і благая літа!

Галина Кобирилка (м.Київ)

Halyna Kobyrnka (Kyiv)

PROFESSOR P. HRYTSENKO IS 60 YEARS OLD

Василь Симович

ОЛЕКСАНДЕР ПОТЕБНЯ

Великий український мисленник-мовознавець

з нагоди століття народин Дня 10 вересня цього року минуло сто років, як у селі Перекопівці Роменського повіту на Полтавщині народився **один із найбільших українських учених і великий учений світу, окраса й гордощі нашого народу — Олександр Потебня**. *Це тільки наше тяжке політичне становище є причиною того, що його, потомка української козацької старшини, людину, що любила свій народ, досліджувала мову цього народу, що Потебню у світі знають як російського вченого.* Професор Харківського університету, Потебня мусів викладати на цім університеті по-російському. Так само, живучи в часах нелюдських переслідувань українського слова, мусів друкувати свої твори російською мовою. Тим-то російській науці легко було привласнити собі Потебню, й за російським показом зробили з Потебні російського вченого на заході Європи. А втім, Потебня тут не єдиний...

Життя Потебні плило спокійно, можна сказати — одноманітно, великих „бур» у ньому не було. З природи спокійний, зрівноважений, на сьомому році життя кидає батьківський дім, кінчає 16-літнім хлопцем Радомську гімназію (в Польщі) і приходить на Харківський університет, спершу на правничий відділ, а далі — на історико-філологічний. З Харковом пов'язана вся наукова діяльність Потебні. Спершу був він гімназійним учителем у Харкові, а далі — ад'юнктом (помічником) при кафедрі східнослов'янських мов Харківського університету й пізніше професором цього університету до кінця свого життя. Помер 29 листопада ст. ст. 1891 р. — і спочиває на харківському кладовищі.

Потебня полишив багато праць, і всі вони визначаються великою глибиною, хоч писані вони дуже зв'язко — Потебня не тратив багато слів для вислову своїх думок. Праці його торкаються головно мовознавства. А тут треба зазначити два напрями в його діяльності. Його цікавив історичний розвиток мовних явищ, при чому не спускав він із ока таких самих явищ у інших споріднених мовах, які він між собою

порівнював. З цього погляду дуже важні для української граматики його „Замітки про малоруське нарiччя». В цій праці, спираючись на дуже великий матеріал, він дав пояснення на багато явищ в українській звучні та відміні. Але куди важніші його твори, що торкаються справи, як повстала людська мова та які відносини між людською думкою і словом (визначний твір „Думка і мова»). Людську мову розглядає Потебня як творчість. Коли людина говорить, то вона рівночасно і творить. Творять мову — одиниці, але й суспільства, а далі — народи. А через те, що спосіб думання в одиниць, у поодиноких суспільств і народів інший, то й не диво, що вислів думки інший, мова — інша. З цього погляду велике значення має мова при утворюванні того, що в народі зветься національною свідомістю, не кажучи вже про вагу мови якогось народу — для придбання освіти.

Та все ж треба мати на увазі, що при цьому всьому відносини між думкою й мовою в того самого народу можуть бути різні, відповідно до духового розвитку людей того народу. Ту саму думку можна висловлювати різними словами і навпаки: звукові якогось слова можуть відповідати різні думки. Та й iще до того всі мовні явища треба розглядати не тільки з погляду того, що говорить, але і з погляду того, що слухає. Одне і друге — творчість, одне і друге — духова праця. З одного боку виступає — творча праця того, що якесь слово виповiдає, з другого — того, що це слово старається схопити, зрозуміти так, як його розумів той, що слово висказав.

Таке саме ми бачимо при письменницькому творі, де письменник і читач відбувають таку саму працю: перший творить, другий силкується його зрозуміти. Отже, думки Потебні на мову й на письменницький твір збігаються між собою, й це наш великий учений проводить у своїх працях.

Ті погляди на мову, її розвиток та завдання ми найдемо в німецьких учених, та не тільки тих, що жили перед Потебнею (В. Гумбольдт¹, Г. Штайнталь²), але й тих, що жили пізніше за нього (Г. Павль³), але дійшли до них без впливу нашого вченого. Ясна річ, що коли б твори О. Потебні були написані іншою мовою, не — одною зі слов'янських, та ще до того не були видані в дуже провінціональних містах (напр., Вороніж), то його думки свого часу були б здивували весь учений світ на заході Європи й не потрібно було б ученим німцям доходити до них зокрема... Та й так він — перший і найбільший мовознавець-мисленник поміж усіма слов'янами, й досі ніхто не дорівняв нашому вченому в тому, щоб так глибоко розуміти й розбирати мовні явища.

---

¹ Вільгельм Гумбольдт, німецький мово- і природознавець (1767–1895), державний діяч; важний його мовознавчий твір про мову „каві" на острові Ява.

² Гайман Штайнталь (Steinthal), німецький мовознавець (1823–1899), найважливіший твір „Постання мови".

³ Герман Павль (Paul), німецький мовознавець (1846–1921), дуже важний твір „Основи історії мови".

Щоб доповнити свою мовознавчу освіту, Потебня з допомогою міністерства освіти відбув наукову подорож до Німеччини та слов'янських земель, побув у Відні, був у Празі, у Львові. Та тільки довго в Галичині йому не довелося побути, бо це було після польського повстання 1863 р., місцева поліція заідозріла його в тому, що він політичний агент і приневолила його покинути столицю Галичини.

Крім мовознавства, Потебня дуже цікавився народньою поезією, перед від'їздом до Берліну відбув у народньому одязі подорож по Україні, пізнаючи на місці народній побут, звичаї й обичаї українського народу та збираючи народні пісні. Ніхто так, як він, не розумів народніх пісень, ніхто так, як він, не вмів їх розбирати й пояснювати. На збірник пісень Якова Головацького з українських земель колишньої Австро-Угорщини написав він дуже докладну критику, за яку дістав велике наукове відзначення. А думки, висловлені ним у цій критиці, думки, зв'язані з його поглядами на мову, такі живі й такі цікаві, що, здається, ніколи не втратять своєї ваги. Найбільш цікаві вони тим, що там Потебня висловлює свої погляди на відносини між мовою й національністю. Займався він і найдавнішою українською піснею, що її записали чужинці („Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш», записана одним чехом 1587 р.), й дослідями над нашим чудовим „Словом о полку Ігореві».

З грошей, що їх Потебня діставав за свої наукові праці, він видавав твори українських письменників, що були зв'язані з його улюбленим Харковом: Квітки-Основ'яненка (1887–1890), Гулака-Артемівського (1888) та Івана Манджури⁴ (1890). Видання ці дуже вартні, бо Потебня подавав скрізь свої завваги, кожне слово в нього наголошене.

На жаль, сам він не діждався видань своїх творів за життя. Багато появилося аж по його смерті, зокрема його чудовий переклад на українську мову частини Гомерової „Одіссеї» (1905) — але ж збірного видання його творів ми й досі ще не діждалися. Правда, учні Потебні приступили були 1925 р. до такого видання, але ж появилися з нього тільки один том („Думка й мова»).

Один із сучасних українських критиків, Яремія Айзеншток, висловив був 1928 р. таку думку, що, мовляв, „Потебню в нас проспали, як проспали багато інших українських геніїв» — і це правда. Але ж зовсім не відповідає правді те, що далі говорить той самий критик, що наче „тепер Потебня для нас є минуле, почесне славне минуле». Потебні ще ми не пізнали як слід, ще його не знаємо — для нас Потебня ще — майбутнє, коли появилися повний збірник його творів, коли докладно його пізнаємо...

1935 р.

(Підготував Олександр Задорожний)

---

⁴ Іван Манджура, український поет і народознавець (1851 – 1893), збірка поезій „Степові співи та думи", записи його казок та приповідок помістив Потебня у збірнику Харківського Історично-філологічного Товариства.

Некролог

ПРОФЕСОР ЛЕСЯ ОЛЕКСІЇВНА СТАВИЦЬКА

(24 листопада 1962 — 7 серпня 2010)

Українське мовознавство зазнало тяжкої, непоправної втрати — раптово, до болю дочасно пішла з життя доктор філологічних наук, завідувач відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАНУ, професор Леся Олексіївна Ставицька.

Неможливо повірити в жахливу реальність того, що сталося... Неможливо оговтатися... Життя Лесі Олексіївни — як спалах блискавки, яке за коротку мить цього спалаху знову засвідчило, який огром праці здатна підняти людина, коли вона має справжній талант, поєднаний з дивовижною працездатністю й не менш потужною енергетикою. Леся Олексіївна прийняла естафету від свого батька — відомого літературознавця Олексія Феодосійовича Ставицького, дослідника творчості Лесі Українки, автора відомого, талановитого коментаря до «Енеїди» Івана Котляревського.

Після закінчення (1983 р.) з відзнакою Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького (тепер Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова) і нетривалої роботи вчителем у школі Леся Олексіївна розпочала свій науковий шлях з дослідження поезії Миколи Бажана, вступивши до аспірантури при Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (захистила кандидатську дисертацію в 1987 р.), а темою її докторської дисертації, захищеної в 1996 р., стала творчість українських поетів-неокласиків і розстріляного відродження.

Невдовзі очолила новий, щойно створений відділ в Інституті української мови НАН України і з притаманною лише їй енергією взялася за неосяжні проблеми української соціолінгвістики, як вона казала, «несолов'їні проблеми нашої солов'їної». Леся Олексіївна за-

кликала до того, щоб, керуючись «соціолінгвістичною оптикою» (теж її вислів), мовознавці вивчали мову саме такою, якою вона є в буденній реальності, «без табу». Її цікавили різні мовні явища — і наш неоковирний суржик, і різноманітні арго, і мова політиків, і дискурс київської маршрутки, а останнім часом — «гламурна лексика». Вона добре розуміла, що дослідження різнорідних явищ має допомогти краще усвідомити, що саме потрібно для того, щоб функціонування української мови поступово наблизилося до нормального стану, притаманного справжній державній мові. Цими ідеями вона захопила велику когорту мовознавців, які зголосилися на її заклик і з'їхалися зі всієї України, а дехто — з-за кордону, на організовану нею в березні 2010 р. конференцію.

За досить короткий час наукового життя Л.О. Ставицька оприлюднила близько 140 наукових праць, серед яких монографія «Естетика слова в українській поезії 20–30-х рр. ХХ ст.» (2000), «Короткий словник жаргонної лексики української мови» (2003), «Український жаргон» (2005) — переможець конкурсу «Книжка року 2005», її розлога монографія «Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови» (2005) — (названа серед видань, які звернули на себе увагу української спільноти до 15-річчя незалежності України), «Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників» (2008). Під її керівництвом вийшла колективна монографія «Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти» (2007), а на черзі — вихід монографії про гендерні аспекти мови, словник українського субстандарту «Лайливі та зневажливі номінації осіб. Прокльони»... Але й те, що перелічено, аж ніяк не вичерпує повноти наукових зацікавлень Л.О. Ставицької. Як стипендіат Президента України вона брала активну участь у зарубіжних стипендіальних програмах: США (2006), Польща (2008); наукових конференціях як в Україні, так і за кордоном: Чехії, Польщі, Угорщині, Німеччині, Македонії, США, Іспанії.

Під керівництвом професора Л.О. Ставицької виконано й захищено 7 кандидатських дисертацій.

І от цей надпотужний творчий процес раптово, незбагненно обірвався...

Леся Олексіївна лишатиметься прикладом справжнього вченого, риси якого унікально поєднувалися з надзвичайною жіночністю й чарівністю. Світла їй пам'ять і земля пером!

Володимир Труб, Тетяна Сукаленко (м. Київ)

Volodymyr Trub, Tetiana Sukalenko (Kyiv)

PROFESSOR LECIA OLEKSYIVNA STAVYTS'KA

(24 NOVEMBER 1962 – 7 AUGUST 2010)

Відомості про авторів

АФНАСЬЄВА Ольга Сергіївна, молодший науковий співробітник, Український мовно-інформаційний фонд НАН України

БАГАН Мирослава Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та українського мовознавства, Київський національний лінгвістичний університет

БАРЧУК Володимир Михайлович, кандидат філологічних наук, директор Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

БУК Соломія Несторівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка

ВЕРБИЧ Святослав Олексійович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

ГАЛЬЧУК Іван Юхимович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

ДЗЮБА Майя Миколаївна, старший викладач кафедри українознавства, педагогіки та психології, Національний університет водного господарства та природокористування

ДУДИК Петро Семенович, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Вінницький педагогічний університет імені М. Коцюбинського

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України

КОБИРИНКА Галина Степанівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

КОЛІБАБА Лариса Миколаївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу історії та граматики української мови, Інститут української мови НАН України

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

МАТВІЯС Іван Григорович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, Інститут української мови НАН України

МОЙСІЄНКО Віктор Михайлович, доктор філологічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту філології та журналістики, Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка

РУДА Олена Григорівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

СУКАЛЕНКО Тетяна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української словесності та культури, Національний університет державної податкової служби України

ТРУБ Володимир Михайлович, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЯРОШЕВИЧ Ірина Арнольдівна, кандидат філологічних наук, старший викладач, Київський національний університет імені Вадима Гетьмана

ЯЦЕНКО Ніна Олександрівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу наукової термінології, Інститут української мови НАН України

Зміст

Дослідження

- 3 *Іван Матвіяс*
Особливості граматики С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера
- 11 *Мирослава Баган*
Функціональні параметри лексико-граматичного заперечення в сучасній українській мові
- 20 *Іван Гальчук*
Наголос у виданні творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О.О. Потєбні на тлі розвитку української акцентології
- 44 *Ірина Ярошевич*
Становлення й кодифікація української морфологічної термінології
- 55 *Майя Дзюба*
Епонімічні найменування в українській науковій термінології
- 64 *Ольга Афанасьєва*
Таксономія логічних девіацій у нормативно-правових актах
- 73 *Святослав Вербич*
Українська ономастика: перспективи розвитку
- 81 *Сукаленко Тетяна*
Типізовані образні парадигми словесного втілення концепту ЖІНКА в українській мові

Рецензії

- 99 *Віктор Мойсієнко*
Найважливіша книга Великого князівства Литовського (Владимир М'якишев. Язык Литовского Статута 1588 года. — Кракów, 2008. — 717 с.)
- 109 *Соломія Бук*
Григорій Сковорода онлайн! (Online Concordance to the Complete Works of Hryhorii Skovoroda — Онлайн конкорданс повного зібрання творів Григорія Сковороди), доступний за адресою <http://www.arts.ualberta.ca/~ukr/skovoroda/NEW/index.php>. Уклали Нагалія Пилип'юк (Університет Альберти, Канада), Олег Ільницький (Університет Альберти, Канада), Сергій Козаков (Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Україна).

	116	<i>Володимир Барчук</i> Для тих, хто прагне пізнати глибини українського менталітету. (Кононенко В.І. Мова в контексті культури. — Івано-Франківськ: Плай, 2008. — 391 с.; Українська лінгвокультурологія. — К.: Вища школа. 2008. — 327 с.)
	121	<i>Петро Дудик</i> Комплексне дослідження українських псевдонімів (Павликівська Н.М. Питання української псевдонімії ХХ століття. Монографія. — Вінниця: „Глобус-прес”, 2009. — 388 с.)
	125	<i>Олена Руда</i> Соціолінгвістика: вчора, сьогодні, завтра (Соціолінгвістичні студії; за заг. редакцією Л.О. Ставицької. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 288 с.)
Наукова хроніка	130	<i>Євгенія Карпіловська</i> Форум славістів-дериватологів у Києві
	135	<i>Святослав Вербич</i> Оронімія Українських Карпат: перспективи дослідження, збереження та впорядкування
	141	<i>Тетяна Коць</i> Круглий стіл «Мовосвіт Ліни Костенко»
	144	<i>Ніна Яценко</i> Перший Всеукраїнський лінгвістичний форум молодих учених (21–23 квітня 2010 року, м. Київ)
	154	<i>Галина Кобиринка</i> Професорові П.Ю. Гриценку шістдесят
Відомі про відомих	157	<i>Василь Симович</i> Олександр Потебня. Великий український мисленник-мовознавець
Некролог	160	<i>Володимир Труб, Тетяна Сукаленко</i> Професор Леся Олексіївна Ставицька (24 листопада 1962 — 7 серпня 2010)
Мовна мозаїка		<i>Лариса Колібаба</i>
	10	Чи бувають <i>сприйнятні</i> ціни?
	43	Кому потрібне <i>підспір'я</i> ?
	129	Доглядайте шкіру <i>ступень!</i>
		<i>Катерина Городенська</i>
	80	<i>Кастинг</i> чи все-таки <i>огляд-відбір</i> ?
	115	Чи потрібні ці незвичні написання слів ?
Відомості про авторів	162	